www·uyghurweb·net

تىنجىماس ئۇيغۇر دىيارى

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى نەشر قىلدى
2006 - 4 - ئاي ميۇنخېن گېرمانىيە

نەشرىياتتىن

غەربلىكلەرنىڭ شەرقنى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنى تەتقىق قىلىش تارىخى بىر ئەسىردىن ئاشىدۇ. غەرب ئالىملىرى 18 - ئەسىردىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا، جۈملىدىن شەرقىي تۈركىستاندا نۇرغۇن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيىلىك جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەتقىقات تېمىسى شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىن ھالقىپ كېتەلمىگەن. كرىستىيېن تايلىي ئەپەندىنىڭ شەخسەن شەرقىي تۈركىستانغا بېرىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ، جاپالىق ئىزدىنىپ، تەتقىق قىلىپ بۇ كىتابنى يېزىپ چىققانلىقى زور مۇۋەپپەقىيەت ھېسابلىنىدۇ. كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنكى ئەھۋالى سىستېمىلىق، جانلىق ۋە دەلىل - پاكىتلىق بايان قىلىنىدۇ. ئاپتور بۇ كىتابنى يېزىش ئۈچۈن شەخسەن شەرقىي تۈركىستانغا بېرىپ جاپالىق ئىزدىنىپ، تەتقىقات ئېلىپ بارغاننىڭ سىرتىدا مۇھاجىرەتتىكى بىر بۆلۈك ئۇيغۇر ئەربابلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ سۆھبەتلەشكەن. ھەر قايسى ئېقىمدا بولغان مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىنى تەپسىلى تونۇشتۇرغان ۋە باھا بەرگەن. ئەمما مۇئەللىپنىڭ بايان ۋە باھالىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىدىن ئۈمىدسىز بولىشىدەك بەزى قاراشلىرىغا قەتئىي قوشۇلمىساقمۇ، ئاپتورنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدە بۈگۈنگە قەدەر بىرەر ئۇيغۇرنىڭ قولىدىن كەلمىگەن بۇنداق بىر ئىلمىي ئەسەرنى يېزىپ چىققىنى ئۈچۈن ئاپتورغا پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقى نامىدىن چەكسىز رەھمەت ئېيتىمىز.

كىتابنىڭ ئەسلى ئىسمى «ۋەھشى جۇڭگو — شىنجاڭنىڭ بويسۇندۇرۇلىشى» دېگەن مەنىدە بولسىمۇ، بىر بۆلۈك زىيالىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىش نەتىجىسىدە، كىتابقا «تىنجىماس ئۇيغۇر دىيارى» دەپ ئىسىم قويدۇق. بۇ ئەينى زاماندا ئاپتورنىڭ ئارزۇسىغىمۇ ئۇيغۇن ئىدى.

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى نەشرىيات ۋە تەشۋىقات بۆلۈمى

تەرجىماندىن

بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا تەپسىلىي ئوقۇپ چىقتىم. بىر ياۋرۇپالىقنىڭ بىزنىڭ ھەققىمىزدە بۇ قەدەر ئىنچىكە ئىزدىنىپ، مول ماتېرىيال توپلاپ، ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىشى، يەتتە يىللىق ئۆمرىنى سەرپ قىلىشى، ھەتتا تەكلىماكان چۆلىدىكى مىران (بۇنى بىلمەيدىغان ئۇيغۇرلارمۇ جىق) شەھىرىگە قەدەر بېرىشىنى ئىلگىرى ئۇيلاپ باقمىغان ئىكەنمەن. يازغۇچى پايدىلانغان ماتېرىياللارنىڭ مەنبەسى تىزىملىكىگە قاراپ، ئۇيغۇرلار ھەققىدە يېزىلغان ئىنگلىزچە ۋە فرانسۇزچە كىتابلارنىڭ كۆپلىكىگە دىققەت قىلدىم. بۇندىن 100 - 150 يىل ئىلگىرى ياۋرۇپالىقلار تەرىپىدىن يېزىلغان كىتابلارمۇ خېلى بارىكەن. مەن شەخسەن يازغۇچى كىرىستىيېن تايلېنىڭ بىزنى تەتقىق قىلىشتىكى ئەستايىدىللىقىغا ھەققەتەن قايىل بولدۇم. كىتابتىكى بەزى سۆز - جۈملىلەر غورۇرۇمغا تەگسىمۇ، كۆڭلۈمنى يېرىم قىلسىمۇ چىداپ، سۆزمۇ سۆز ئەينەن تەرجىمە قىلدىم. يازغۇچىنىڭ يېزىش ئۇسلۇبىغا سادىق بولدۇم. ئۇنىڭ دېمەكچى بولغانلىرىنى ئەينەن ئىپادىلەپ بېرىشكە تىرىشتىم.

مېنىڭچە بۇ كىتاب ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئىجابى ۋە سەلبى جەھەتتىن تەسىر قىلىشى مۇمكىن. ئىجابى جەھەتتە كىتابتا بىزنىڭ ئانا ۋەتىنىمىزنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى بايان قىلىنىش بىلەن بىرگە كەلگۈسى ھەققىدە بەزى قىياسلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ۋەتەن ئىچىدە بىز دىققەت قىلماي ئۆتۈپ كەتكەن ئۇششاق ئىشلارغا قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنى، ئۆتمۈشىنى ۋە بۈگۈننى ئوبدان تونۇتقان. تارىخىي ساۋاقلارنى يوشۇرماستىن ئاشكارىلىغان. (مەسىلەن: جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ غالچىسى دەپ تىللايدىغان ياقۇپبەگنى باستۇرۇش ئۈچۈن، زوزۇڭتاڭنىڭ ئەنگلىيە بانكىسىدىن قەرز پۇل ئالغانلىقى قاتارلىق). ئېزىلگەن مىللەت ئۇيغۇرلارغا ھېسداشلىق قىلىش تەرىپىدە تۇرۇپ ھادىسىلەرنى كۆزەتكەن. بۇ جەھەتتە يازغۇچىنى قانچىلىك ماختىساقمۇ ئازلىق قىلىدۇ.

سەلبى جەھەتتىن دېگىنىم، مەن بۇ كىتابنى ئوقۇش جەريانىدا بەزەن قاتتىق ئىچىم پۇشتى. بىز نېمە ئۈچۈن بۇ قەدەر بوزەك، بىچارە بولدۇق؟ بىزگە چىقىش يولى يوقمۇ؟ بۇ مۇنقەرزلىكتىن قاچانمۇ قۇتۇلارمىز؟... دېگەندەك ھېسلاردا روھىي چۈشكۈنلۈككە ئۇچرىغان چاغلىرىممۇ بولدى. بۇنداق چاغلاردا مەن ئوخشاش بىر ھادىسىگە نىسبەتەن ھەر خىل دۇنيا قاراشتىكى كىشىلەر ھەر خىل باھا بېرىدۇ. بىزنىڭ تارىخىمىز ۋە بۈگۈنىمىز ھەققىدە سۆزلەنگەنلەر پەقەت يازغۇچىنىڭ ئۆزىگە خاس كۆز قارىشى، ئەمەلىي ئەھۋال ئۇ قەدەر ئېچىنىشلىق بولۇپ كېتىشى ناتايىن دېگەندەك تۇيغۇلار بىلەن ئۆزەمگە تەسەللىي بەردىم.

كىتابتا ئۇيغۇرلارنى جۇڭگولۇقلارغا نىسبەتەن «barbarian» دەپ ئاتىغان. «barbarian» كەلىمىسىنىڭ ئىنگلىز تىلى لوغىتىدىكى مەنىسى «ياۋايى، ئىپتىدائى، تەربىيە كۆرمىگەن، قالاق، قوپال، ۋەھشى» دېگەنلىك. «شىنجاڭنىڭ بويسۇندۇرۇلىشى» دېگەن تېما كىتابنىڭ باش تېمىسىدۇر[1]. بۇ يەردىكى «بويسۇندۇرۇش» دەپ تەرجىمە قىلىنغان سۆز «tame» پېئىلىنىڭ لۇغەتتىكى مەنىسى: «ياۋايى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، تەربىيلەش، ئىنسانلارغا يېقىن قىلىش» دېگەنلىك بولۇپ، مەن ئىنگلىز تىلى سۆز بايلىقى ئىنتايىن مول بىر تىل تۇرۇغلۇق بىزنى تەسۋىرلەشكە باشقا بىر سۆز چىقمىغانمىدۇ دەپ ئويلىدىم. ئەمما بىز ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ كىتاب يازغان كىرىستىيېن تايلې ئەپەندىدىن «بىزنى كۆزگە ئىلمايدىغان سۆز جۈملىلەرنى ئىشلەتمەپسىز» دەپ ئاغرىنسام قانداق بولىدۇ؟ ئەڭ ياخشىسى بۇ كىتابنى سىلەر بىر ئوقۇپ بېقىڭلار. بولسا ئىنگلىزچە ئەسلى نوسخىسىنى ئوقۇڭلار. ئۇنىڭغا كۈچۈڭلار يەتمىسە بۇ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى مەزمۇنىنىڭ 98 پىرسەنتىنى سىلەرگە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سەۋىيەم چەكلىك بولغاچقا تەرجىمە خاتالىقلىرىنىڭ بولۇشى تۇرغانلا گەپ. تۈزىتىپ قويۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

هۆرمەت بىلەن : ئابدۇرەھمان

[1] كىتاب تېمىسى: WILD WEST CHINA the taming of Xinjiang

كىرىش سۆز

ئەگەر بۇ كىتابنىڭ تېمىسىنى ئاڭلىماققا بىر ئاز زىددىيەتلىك ھېس قىلسىڭىز ئۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈشۈمگە توغرا كېلىدۇ. جۇڭگولۇقلار ھەر ۋاقىت ئۆزىنىڭ ئۇزاق غەربىگە مەپتۇنلۇق ۋە قورققان كۆزلىرى بىلەن قاراپ كەلدى. ھەتتا ياۋرۇپالىقلار «سېرىق ئىرىق تەھدىتى» گە نەزەر سالغاندا «سىرلىق شەرق» نى فانتازىيىلەشتۈرۈشكە كۆنۈپ كەتكەن. ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى ئاق تەنلىك ئاياللارنى ئۆلتۈرگەن قىزىل ئىندىئانلارنىڭ ۋەھشىلىكى ئالدىدا غال - غال تىترەشكەن. بۇنىڭغا ئوخشاش شىنجاڭدىكى «ياۋايىلار» نى باستۇرۇش ئۈچۈن تىرىشۋاتقان جۇڭگولۇقلارمۇ مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن.

شەرقشۇناسلىقنىڭ جۇڭگوچە ۋارىيانتىنى مەن بۇ كىتاب ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقان مەزگىلدە سەھنىگە چىققان فىلىم «ياتقان يولۋاس يوشۇرۇنغان ئەجدىھا» جانلىق چۈشەندۈرۈپ بەردى. فىلىمدە بىر يەردە قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى مۈشكۈل يوللاردا كېتىۋاتقانلىق كۆرۈنىشى بار. پەيتون ئىچىدىكى قولىدا قاشتېشى تارغاق، خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان ياش قەھرىمان، شىنجاڭ ھۆكۈمرانىنىڭ 18 ياشلىق گۈزەل قىزىدۇر. ئۇ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە بېيجىڭغا قايتىش سەپىرىدە.

تۇيۇقسىز بىر گۇرۇپ نىقاپلىق، قوراللىق كىشىلەر كارۋاننىڭ كەينىدە پەيدا بولدى. كېلىشكەن ياش قوماندان ئىشارەت قىلىشى بىلەنلا بۇ باندىتلار قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ۋاقىراشقا باشلىدى. خۇددى قىزىل ئىندىئانلار ۋىلىس فارگونىڭ مەپىسىگە يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ھۇجۇم قىلغاندەك ئۇلار كارۋاننى ھالقا شەكلىدە قورشاپ، مۇھاپىزەتچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ماللارنى غەنىمەت ئالدى.

بىرنىڭ باش قەھرىمانىمىز ئانىسىنىڭ يالۋۇرىشىغا قارىماي پەيتۇننىڭ پەردىسىنى قايرىپ ئوغۇرلۇقچە قارايدۇ. ئۇنى كۆرگەن باندىتلار باشلىقى ئاتىنىڭ بېشىنى بۇراپ پەيتۇننى بويلاپ ئۇچقاندەك كەلدى ۋە ئىچىگە قارىدى. ئۇنىڭ قارا يۈزى قىزغا يېقىنلاشتى. ئۇ كۈلگەن پېتى چاققانلىق بىلەن قىزنىڭ قولىدىن تارغاقنى تارتىپ ئېلىۋالدى. قىزنىڭ ھەيرانلىقى غەزەپكە ئالماشتى. قىز پەيتۇندىن سەكرەپ چۈشۈپ قاچقان پاندىتنى قوغلاپ، ئۇنىڭ ئېتىغا مىندى. قۇملۇقتا يىراقلارغا كېتىپ قالدى. ئۇلار قۇملار ئۈستىدە يومىلاقلىشىپ كەتتى.

باندىتلار باشلىقىنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن بىز شۇنى بايقىدۇقكى، بۇ بىرىگە ئالدىنقىلارنىڭ مىلتىقلىرىدا ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ھوللىۋود ئېكرانىدا قايتىدىن قەھرىمان سۈپىتىدە نامايەن بولغان ئەپەچ ۋە سىئوس پالۋانلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى خاتىرىلەتتى. «ياتقان يولۋاس» فىلىمى ۋاڭ دولو (1977 - 1909) نىڭ بىر قانچە قىسىملىق رومانىدىكى ۋەقەلىكلەرگە ئاساسەن ئىشلەنگەن بولۇپ، ۋاڭ دولو 1930 - يىللاردا شىنجاڭ يەنە بىر قېتىم جۇڭگونىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ كەتكەندە، جۇڭگونىڭ غەربىنى تەسۋىرلەپ يازغان.

گەرچە بۇ كىتاب شىنجاڭنىڭ تارىخى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ جۇڭگوچە شەرقشۇناسلىقنىڭ ھەقىقى تېمىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. رۇسلارنىڭ سىبىرىيەنى ئىشغال قىلىشى ياكى ئامېرىكىلىقلارنىڭ تىنچ ئوكيانغا يۈرۈش قىلىشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا شىنجاڭنىڭ مۇستەملىكە قىلىنىشى كېيىن ۋە مۈشكۈل بولدى. 1949 - يىلى كوممۇنىستلار بۇ تۇپراقنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئۆلكە ھەقىقى تەرەققى قىلمىدى. يەنى ئاشلىق، خام ئەشيا بازىسى، نوپۇسى كۆپ دۆلەتتىكى ئاچ ئىنسانلارنىڭ قارنىنى تويغۇزىدىغان ماكان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۆلگۈنچىلەرنى باستۇرىدىغان، چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قايتۇرما زەربە بېرىدىغان ۋە يادرو سىنىقى ئېلىپ بارىدىغان مەيدانغا ئايلاندى.

شىنجاڭ ھەققىدە كۆپ خەۋەرلەر بار. مەن بۇ كىتابتا بېيجىڭغا نىسبەتەن ئەڭ زور سىياسىي باش ئاغرىقى ھېسابلانغان رايوننىڭ بۈگۈنكى قىيىنچىلىقلىرىنىڭ پەردە ئارقا كۆرۈنۈشلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتىم. كوممۇنىستلار ئۆزىنىڭ قانۇنى مۈلكى ھېسابلىغان شىنجاڭنى، يەرلىك مۇسۇلمان خەلقلەر، خۇددى جۇڭگونىڭ جەنۇبىدىكى زاڭزۇلار (تىبەتلىكلەر)غا ئوخشاش، چەتئەل ئىشغالچىلىرى ئوغۇرلاپ كەتتى دەپ قارايدۇ. جىددىي ھالەتلەر زوراۋانلىق ۋە ۋەھشىيلەرچە ئىنتىقام ئېلىشقا ئايلاندى. ئامېرىكىدىكى 11 - سىنتەبىر ۋەقەسىدىن كېيىن بېيجىڭ زەربە بېرىش سالمىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

مەن شىنجاڭ تارىخىنى يېزىشتا ئاممىباپ ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن باشقىلار تېخى يازمىغان نەرسىلەرنى يېزىشقا ئۇرۇنۇشنى مەقسەت قىلدىم. يالغۇز بۇلا ئەمەس، مەن يەنە 1995 - يىلى تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈش ئۇزۇن سەپىرىگە

قاتناشقان ۋاقتىمدا تۇنجى قېتىم كۆرگەن قاقاس ۋە قورقۇنچلۇق ماكاننىڭ گۈزەللىكلىرىنى تەسۋىرلەپ بېرىشنى ئارزۇ قىلغان ئىدىم. كېيىن مەن جۇڭگولۇق خەنزۇ ئەيچىن ۋۇنىڭ 1930 - يىلى «چەكسىز چۆللەر، ئېگىز تاغلار، يۇمشاق قۇملار، مەزمۇت تېرىلەرگە تېگىپ كەتسىلا، ئۇنى خۇددى قەغەزگە ئوخشاش يىرتىۋېتەلەيدىغان ئۇچلۇق قىيا تاشلار، پىچاق بىسىدەك ئۆتكۈر ۋە ئىنچىكە مۇز پارچىلىرىنى ھەم ھۇشقىرىتقان ھامان ئۆپكىلەردە مۇزىكا چىقىرالايدىغان ئۇ قەدەر قىززىق ھاۋالارنى ئېلىپ ئۇچۇشۇپ يۈرگەن شامالار، قار شىۋىرغاندىكى تەۋەككۈلچىلىك ۋە ئۇسسۇزلۇق ئازابى...» ھەمراھ بۇ قاقاس چۆللۈكتە ياشىيالىغانلىقىدىن ھەيران قالدىم.

كېيىن مەن ئۇلارنىڭ سەۋر - تاقەت قىلالىغانلىقىدىكى سىرىنى بايقىدىمكى، يەرلىك ئۇيغۇرلار بۈيۈك چىدامچانلىق ۋە مەرھەمەت كۆرسەتكەن ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھايات نىزاملىرىدىكى قىزغىنلىق ۋە ھازىرقى زاماندا تېپىلمايدىغان ئەخلاق - پەزىلىتى غەربتىكى بىزلەردە يوق. بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزدىمۇ ئۇلارنىڭ مېھماندۇستلۇقى دەرىجىدىن تاشقىرى رەسمىي بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن مېھرىبان ۋە ھەقىقىي ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ جىمجىت بوستانلىقلاردىكى ياشاش ئۇسۇلى، زامانىۋى ئۆرپ - ئادەتلەرگە ماسلىشالمايدۇ. ئۇ ئەڭ ئۇزاق يەرلەردىن باشقا جايلاردا ئاللىقاچان يوقالغان.

بەزى ئوششاق - چۈششەك ئىشلار مېنىڭ شىنجاڭدىكى رەزىل سىياسەتكە دىققىتىمنى تارتتى: يەنى جۇڭگولۇق خەنزۇ شوپۇرلارنىڭ پىيادە ياكى ئېشەك ھارۋىسىدا جىمجىت بوستانلىق يولى ياقىسىدا كېتىۋاتقان ئۇيغۇرلارنى بوزەك قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. كېيىن ئۇيغۇر شوپۇرلارنىڭ ئۇرۇشقاقلىقىنى ھېس قىلدىم. ئەمما خەنزۇ مۇستەملىكچىلەرنىڭ ئادەتتىكى مەغرۇر پوزىتسىيىسى ماڭا ئۆزىمىزنىڭ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قۇرغۇچىلىرىنى راھەتسىز ھالدا خاتىرىلەتتى. يەنى ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق باش ھەربىي قوماندانىنىڭ مۇئاۋىن ياردەمچىلىكىگە تەيىنلەنگەن لوردكەنىنىڭ (ئۇ مېنىڭ بوۋامنىڭ بوۋىسى) بىچارە ئىنسانلارنى ئىتقا ئوخشاش ئۇۋلىغانلىقىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق خەت يازغان ئىدى: «بىز ئوتلاپ يۈرگەن كالىلار، قارا تەنلىك ئىنسانلار، ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ بامبۇك رىشاتكىلىرى قاتارلىق ھەممە نەرسىسىنى ۋەيران قىلدۇق. ئۇلار كۆزىمىزگە خۇددى ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەستەك كۆرۈندى.» ياتلارغا نىسبەتەن بۇ خىل تەجرىبىسىز ھالدا تاش يۈرەكلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىش ئادىتى بىزدە ھىلىھەم مەۋجۇت. بېيجىڭدىكى مېھمانسارايىنىڭ ھەشەمەتلىك زاللىرىدا يۈزلىرى قىپ - قىزىل، مەست بولۇپ، ۋاقىراپ - جاقىراپ، جاراستاندا يۈزىنى تۆكۈپ، بىزگە ئوخشاش ئېگىز بورۇن، قاڭشارلىق چەتئەللىكلەرنىڭ تەربىيەسىز ياۋايى ئىنسانلارغا ئوخشىتىلىشىغا سەۋەبچى بولغان ئامېرىكىلىق سودىگەرلەرنى ئەسلىدىم.

گەرچە مەن جۇڭگونىڭ شىنجاڭغا قىلغان مۇئامىلىسىنى مۇستەملىكچىلەرنىڭ مۇئامىلىسى دەپ تەسۋىرلىگەن بولسامۇ، ئەمما مەن كەسكىن بىر مۇنازىرىنى مەقسەت قىلىپ يازمىدىم. مېنىڭ ئارزۇيۇم ئوقۇرمەنلەرنى جۇڭگولۇقلار سۆزلىگەندەك ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشكە ئۈندەشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، مەن پېتېر فلېمىڭ ئېيتقان: «بىر سىياسىي تەشۋىقاتچىنى چۈشىنىشتە، ئەقلى پايدىنى كۆزلىگەن ئادەم خۇددى گۆش يېمەس (راھىب) بىلەن بىرگە غىزالانغان كىشىگە ئوخشاش گاللىۋاڭ بولىدۇ» دېگىنىگە ئىشىنىمەن. فلېمىڭ 1935 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭنى ساياھەت قىلغان چاغدىكى خاتىرىلىرى بايان قىلىنغان «تىز پۈكمەسلەردىن خەۋەرلەر» ناملىق كىتاب بىلەن ئېللا مېيلارت بېيجىڭدىن كەشمىرگە قەدەر يەرلەرنى تەسۋىرلەپ يازغان «سەپەر» ناملىق كىتاب يېگىت چاغلىرىمدا ئەڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان ئەسەرلەردىن ئىدى. فلېمىڭ «زامان» دا ياپون ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى جۇڭگو ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن ۋە ياپونلارغا نىسبەتەن قىزىقىشىنى ئىپادىلىگەن. ئەمما ئۇ ئۇلارنىڭ رەھبىرى ھەققىدە نۇرغۇنلىغان قاتتىق سۆزلەرنى (تەنقىدلەرنى) سۆزلىگەن. مانا بۇلار دەل مېنىڭ جۇڭگولۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ رەھبىرى ھەققىدە ھېس قىلغانلىرىمدۇر. ئۆزلىرىنىڭ مەھەللىلىرىدە ئۇچراشقان كۆپ ساندىكى خەنزۇلار خۇشال - خۇرام ھەمراھ بولدى. مېنىڭ نەپرەتلەنگىنىم ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى بيۇروكراتلىقى ۋە ساقچى - ئەسكەرلىرىدۇر.

مەن شىنجاڭنى تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان ۋاقتىمدا بىر قاتار تەسادىپىي ئىشلار يۈز بەردى. مەن دۈمبە ئاغرىقى بىلەن يېتىپ قالغان ۋاقتىمدا تەكلىماكان قۇملۇقىغا سەپەر قىلىش توغرىسىدا خەۋەر ئاڭلىدىم ۋە سەپەرگە قېتىلىش ئۈچۈن كېلىشىم تۈزۈشنى قارار قىلدىم. بىرىتانىيە كۇتۇپخانىسىدىكى دوستۇمغا تېلېفون بېرىپ، بەزى ماتېرىياللارنى سورىغىنىمدا ئۇنىڭ ھازىر ئارخېئولوگ ئاۋرېل ستەيىن دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كەلگەن قولىيازمىلارنى رەتلەپ

مۇندەرىجە تۈزۈۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپلا قالماستىن، بەلكى شەرقشۇناسلىققا ئائىت ھىندىستان بۆلۈمىدە ساقلانغان پۈتۈن ئەسەرلەرنىڭ ۋاقتىنچە مېنىڭ ئۆيۈمگە يېقىن يەردىكى بىر ئىشخانىدا ئىكەنلىكىنى بىلدىم. قارىماققا پىشانەم ئوڭ ئىدى.

كېيىن مەن بەزى ئۇيغۇرلار بىلەن سۆزلىشىشنى ئارزۇ قىلدىم. سەككىز يىل بۇرۇن ئەنگلىيەدە ئۇيغۇرلار ئاز ئىدى. ئەمما مەن لوندوندا ئۆيۈمدىن يېرىم مىل ئۇزاقلىقتا ئولتۇرۇشلۇق بىر ئۇيغۇرنى تاپتىم. بۇ پۈتكۈل مۇھىم قارارىمنى بەلگىلەشتە مېنىڭ ھەقىقەتەن بۈيۈك بىر ئامىتىم ئىدى. ئىشلار كارامەت ئاسانلاشتى. ئۇندىن كېيىن ئەنگلىيەدىكى تەكلىماكان ئېكىسپېدىتسىيە ئەترىتى مەن بىلەن جەنۇبىي كىنگستوندا ئۇچرىشىشقا قوشۇلدى. بىر ئازدىن كېيىن تاسادىپىي ھالدا، چارلېس بىلاكمۇرنىڭ تەكلىماكانىنى كېسىپ ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنغان كىتابىنى تاپتىم. ئاخىرىدا يولغا چىقىشقا بىر قانچە كۈن قالغاندا، ئاسىنا ئومدا بىر دوستۇم مېنى چۈشلۈك تاماققا چاقىرغاندا، مەن قۇملۇق ئېكىسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ رەھبىرى ۋىلفرېد سىگېرنىڭ يېنىمىزدىكى ئۈستەلدە تاماق يەۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۈم ۋە ئۇنىڭ كىتابىنىڭ مېنىڭ قورقۇنچلۇق تەكلىماكانىنى كۆرۈش ئارزۇيۇمنى لاۋۇلداتقانلىقىنى بايقىدىم. «ئۇنداق بولسا»، دېدى ئۇ قايغۇلۇق كۈلۈمسىرىگەن ھالدا جاۋاب بېرىپ: «سەن قايتىپ كېلەلىسەڭ، غەلىبەڭدىن ماڭا بىر ئۈلۈش بەر.»

مەن قايتىپ كېلىپ شىنجاڭ خەرىتىسىنى چىقىرىشقا ياردەملەشتىم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاپاسىزلىقى، رەزىللىكى ھەققىدىكى سىياسىي تەشۋىقاتلىرىغا قارشى تۇردۇم. مەن تېخىمۇ ئىلھاملانغان ھالدا شۇنى بايقىدىمكى، بۇ ئىشقا قىزىققان يالغۇز مەن ئەمەسكەنمەن. يەنە 2000 - يىلى 10- ئايدا مۇھىم ئالىملار قاتناشقان ۋە «بۈگۈنگە قەدەر شىنجاڭ رايونى توغرىسىدا تۈزۈلگەن ئەڭ ئۇنىۋېرسال ۋە نوپۇزلۇق يازما لايىھە» دەپ ئاتالغان ئۈچ يىللىق «شىنجاڭ پىلانى» نىڭ ئامېرىكىدىكى جون خوپكىنس ئۇنىۋېرستېتىدا تۈزۈلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتىم. مەن بۇ كىتابىم ئارقىلىق كەمتەرلىك بىلەن شۇنى ئۈمىد قىلىمەنكى، شىنجاڭ ھەققىدە ئاز بىر نەرسە بىلگەنلەر، بۇنىڭدىن كۆپ بىر نەرسە بىلگۈسى ۋە كۆپ بىر نەرسە بىلگەنلەر، ئاز بولسىمۇ بىر نەرسە بىلگۈسى.

بۇ كىتاب ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان. بىرىنچى قىسىمدىكى تۆت پاراگرافتا 1949 - يىلغىچە بولغان تارىخنى ئاڭلاتتىم. ئىككىنچى قىسىمدىكى ئالدىنقى تۆت پاراگرافتا كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى ۋەقەلەر ۋە ئامانلىق ئىشلىرىنى بايان قىلدىم. ئاخىرقى ئىككى پاراگرافتا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ئۈستىدە توختالدىم. ھازىرقى ئىشلارغا بەكرەك قىزىققان ئوقۇرمەنلىرىمىز بەلكى بىرىنچى قىسىمنى ئوقىماسلىقى مۇمكىن. ئىلاۋە قىسمىدا مەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقىي ئاپتونومىيەگە بولغان ئېھتىياجىنىڭ قانائەت ھاسىل قىلغان ياكى قىلمىغانلىقىنى سورىدىم.

گەرچە بۇ تارىخنى يېزىشتا ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە، ھازىرقى ئاخباراتلارنى قوللانغان بولسامۇ، شۇنىسى ئېنىقكى، مەن شىنجاڭغا قىزىققان كىچىك (ئەمما چوڭىيىۋاتقان) بىر گۇرۇپ ھازىرقى زامان ئالىملىرىغا كۆپ قەرزدار بولدۇم. بولۇپمۇ كرىستوف باۋمېر، ئاندىرېۋ فورىبېس، خۇدۇڭ كىم، فوجىۋاڭلى، كولىن مەككېراس، جامىس مىلۋرد ۋە دېنىس شۇرنىڭ ئەمگەكلىرىنى تىلغا ئېلىشنى خالايمەن.

جۇڭگو تارىخچىسى سۇسان ۋىتفېئېدىنىڭ ئىلھام بەرگەنلىكى، تونۇشتۇرغانلىقى ۋە پايدىلىق تەتقىقات ماقالىلىرى بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ئۈچۈن ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن. ئۇنىڭ يىپەك يولىنىڭ دەسلەپكى تارىخى ھەققىدىكى كىتابىنى تىلغا ئالمىدىم. ئۇ بۇ كىتابنىڭ كوررېكتورى بولدى. دوستۇم ئاندرۇ لىنكلاتېر مەسلىھەتچىلىك قىلدى. دوستلاشقان ئەنۋەر توختى بۇغدا ماڭا قىممەتلىك ماتېرىياللار ۋە ئۇچۇرلار ئەۋەتتى. باشقا ئۇيغۇرلار ئىچىدە مەن رەھمەت ئېيتىشقا تېگىشلىكلىرىدىن گېنېرال رىزا بەكىن ۋە ئەنۋەر جان بار. شىنجاڭ ئىچىدە ياشاۋاتقانلاردىن كۆپ كىشى بار. ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن مەن ئىسىملىرىنى مەخپىي تۇتتۇم.

نىكولاس بېككوېلىن «غەرب تەرەققىيات پىلانى» ھەققىدىكى ئەڭ ياخشى ئانالىزىنى ئەۋەتىپ بەردى. ستوكھولمدىكى سۋېن ھېدىن فوندى جەمئىيىتىدىن خاكان ۋالكوئىست «ئارسالدى كەنت» ھېكايىسىنى سۆزلەپ بەردى. دروگلادنىي سەزگۈر نەزەردە كۆزەتكەنلىكى ۋە 9 - پاراگرافنى ئوقىغانلىقى ئۈچۈن رەھمەت ئېيتىمەن. پايدىلىق پىكىرلىرىدىن پايدىلانغانلىرىم ئىچىدە بىر تۆگىگە بىللە مىنگەن سەپەرداشىم جون رابنوۋىز ۋە دېنى كولىنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىشنى كۆڭلۈم تارتتى. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى ۋە تىبەت (شىزاڭ) ئۇچۇر تورىدىكى تەتقىقاتچىلارغا رەھمەت ئېيتىمەن. ئاسىيا

ئىشلىرى خانلىق جەمئىيىتىدىكى مېرىلىن فېيۋىل جونس ماتېرىيال ئىزدەپ تېپىپ بەردى. كارولىنا فوتوگرافلارنى ئىزدەشكە ياردەملەشتى.

تەھرىرىم گائىل پركس ماتېرىياللارنى مۇۋاپىق رەۋىشتە رەتلىشىمگە تۈرتكە بولدى. ئۇنىڭ تېمىلارغا كۆڭۈل بۆلىشى، جۈڭگو توغرىسىدىكى بىلىمى، چىدامىلىقلىقى، سەۋرچانلىقى ۋە ماھارىتى بولمىغان بولسا مەن بۇ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمىغان بولاتتىم. بۇ كىتابتا ئۇنىڭ زور تۆھپىسى بار. خاتالىقلار بولسا ماڭا تەۋە. بۇ كىتابنىڭ تىزىسىنى يازغان ۋاقتىمدا ئوقىغان كاسلىن خۇپكرەك ۋە خەنزۇچە تارىخى ئاتالغۇلارنى پىنيىن ھالىتىدە يېزىپ بەرگەن فرانكس ۋوتقا رەھمەت ئېيتىمەن.

ئاخىرىدا ئىككى كىشىگە تەشەككۇر ئېيتىمەنكى، ئۇلارسىز بەلكى مەن بۇ ئىشنى ھېچ باشلىيالمىغان بولاتتىم. بىرى مامىتى. ئۇنىڭ يول كۆرسىتىشى، ئەقىل - پاراستى ۋە تۈگمەس چاخچاقلىرىنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەشكە ئاجىزلىق قىلىمەن. ئەگەر بۇ بولمىسا، بۇ ھېكايىنىڭ ھېچ تەمى بولمايتتى. يەنە بىرى ئايالىم سىئاران. ئۇ مەن بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭ ۋە سىبىرىيەگە سەپەر قىلىپ، بوران - چاپقۇنلار، سوغۇق سۇلار ۋە ئوڭغۇل - دوڭغۇل يوللاردا ھەمراھ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ يەرلەرنىڭ گۈزەل رەسىملىرىنى سىزىپ بەردى. ئۇنىڭ قىممەتلىك ياردىمى بولمىغان بولسا بۇ ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرالمىغان بولاتتىم.

بىرىنچى قىسىم سەددىچىن سىرتىدا

بىرىنچى باب سۈكۈناتتا

يەر شارى ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈۋاتقان سۈنئى ھەمراھ كېچىدە يەر يۈزىدىكى نۇرلۇق شەكىل (خەرىتىلەر) نى كۆرىدۇ. بۇ نۇر چېكىتلەردىن ھاسىل بولغان شەكىللەر يىلدىن - يىلغا زىچ ئولتۇراقلىشىۋاتقان ئىنسانلارنىڭ ماكانلىرىنى كۆرسىتىدۇ. سۈنئى ھەمراھ يەر يۈزىدىن 100 مىل ئېگىزلىكتە تۇرۇپ مىڭ - مىڭ ئىنسانلار ياشاۋاتقان نوپۇسى زىچ شەھەرلەرنى ۋە ئىنسانسىز (قاراڭغۇ كۆرۈنگەن) كەڭرى بوش يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى خاتىرىلەيدۇ.(1)

ئاسىيا قىتئەسى قۇرۇقلۇقىدا چوڭ قاراڭغۇ ئۆڭكۈر كەبى كۆرۈنگەنلەردىن بىرى بولسا قىتئەنىڭ دەل مەركىزىدىكى كەڭلىكى 300 ئىنگلىز مىلى، ئۇزۇنلۇقى 700 ئىنگلىز مىلى كەلگەن تۇخۇم شەكىللىك بىر بوشلۇقتۇر. ئۇنىڭ شىمالىدا ئېگىز تاغ تىزمىلىرىغىچە سوزۇلغان ئارىلىقتا ئۈچ بۇلۇڭ شەكىللىك بىر كىچىكرەك يەر بار. تارىم ئويمانلىقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنى قوشقاندا بۇنىڭ كۆلىمى غەربىي ياۋروپانىڭ كۆلىمىگە يېقىنلىشىدۇ. بۇلار تىبەت ئېگىزلىكى بىلەن سىبىرىيەنىڭ چەكسىز ئورمانلىقلىرىنى ئايرىپ تۇرىدىغان قۇملۇق، تاغلىق ۋە ئوت - چۆپسىز يايلاق رايوندۇر. بۇ قاقاس يەرنىڭ كۆلىمى گەرچە پۈتۈن جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلسىمۇ، ئەمما بۇ يەردە پۈتۈن جۇڭگو نوپۇسىنىڭ 60% تىن بىر قىسمى ياشايدۇ. جۇڭگولۇقلار بۇ يەرنى شىنجاڭ دەپ ئاتايدۇ. (مەنىسى «يېڭى زېمىن») ياكى تېخىمۇ ئوچۇق ئېيتقاندا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى[1]. بۇ يەردە ياشاۋاتقانلارنىڭ سەككىز مىليوندىن كۆپرەكى ئۇيغۇرلاردۇر. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ماكانىنى شەرقىي تۈركىستان دەپ ئاتايدۇ.

تارىم ئويمانلىقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرغىنى ئۇزاقلارغىچە سوزۇلغان «تەڭرىتېغى» (تۈركچە تەڭرىتاغ، خەنزۇچە تيانشان) دۇر. بۇ مۇقەددەس نامنى ئۇيغۇرلار ۋە خەنزۇلار (خىتايلار) ئوخشاش ئىشلىتىدۇ. بۇ تاغلاردىن كېسىپ ئۆتۈش ئۈچۈن بىر دۆلەتتىن يەنە بىر دۆلەتكە بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھاۋا كىلىماتىمۇ ئىنتايىن پەرقلىق. ئۈستى (يۇقىرى) قىسمىدىكى ئويمانلىق — جۇڭغار ئويمانلىقى بولۇپ، بۇ يەرنىڭ يېرىمى قۇملۇق، قاقاس يايلاق ۋە شور زەيلىكتۇر. ئۇ شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغلىرى ۋە موڭغۇلىيە بىلەن، غەربىي شىمالدا قازاقىستان ۋە 30 ئىنگلىز مىلى ئارىلىقتا رۇسىيە بىلەن چېگرىداش. بۇ چەكسىز چۆل - جەزىرىگە ئىلگىرى موڭغۇللار يەرلەشكەن. ھازىر جۇڭغاردىكى قازاقلار ياشاۋاتىدۇ. بۇ يەر سوغۇق، گىيا ئۈنمەس، بىر ئاز نەم ۋە ئۆپچۆرىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆللەرگە قارىغاندا بىر قەدەر مۆتىدىلدۇر. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا بۇ ئويمانلىقنىڭ ئىسمى 13 - ئەسىردە ئاسىيا قىتئەسىگە ھۆكۈمران بولغان موڭغۇل خاقانى چىڭگىزخاننىڭ ئىسمىنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەنمىش. ئەمما ۋېنگرىيىلىك بەزى ئالىملار (قەدىمىي رىۋايەتلەرگە كۆرە، بۇ ماكاندا ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى ھۇنلارنىڭ ياشىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ.) بۇنىدىن يۈز يىل ئىلگىرى ۋېنگرىيىلىك ئارخىلوگ ئاۋرېل ستەيىن شىنجاڭنىڭ پايتەختى ئۈرۈمچىگە يېقىن يەردىكى بىر قەبرىدىن تۈنجى قېتىم بايقىغان بۇيۇملار ۋە يازمىلار كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى. شۇنداقلا يەرلىك خەلقنىڭ مۇقامى «ئوغاز»نىڭ ئاھاڭى بىلەن ۋېنگرىيىلىكلەرنىڭ خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئۇدارى مۇزىكا ئاھاڭى ئوخشاش ئىكەن.

تۆۋەندىكى ئويمانلىق — تارىم ئويمانلىقى تەكلىماكان چۆلىدىكى چەكسىز قۇملۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئەرەبىستاندىكى «روب ئەل قالى» دىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قىرغاقلىرىدىكى قۇم دۆۋىلىرى ۋە تاشلىقلار ئارىسىدا قىستىلىپ تۇرغان بوستانلىقلار، يېزا - كەنتلەر شىنجاڭنىڭ كەچمىشىنى بىزگە ئاڭلىتىدۇ. جەنۇبتا چاقىلىق،

[1] شىنجاڭغا ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئوخشىمىغان كىشىلەر تەرىپىدىن باشقا ئىسىملارمۇ قويۇلغان: يەنى جۇڭگو تۇرانلىرى، ئىگىز تۇرانلار، شەرقىي چاغاتاي، موغۇلىستان، چىن تۈركىستانى، قەشقەرىيە، ئالتىشەھەر (بۇ تارىمدىكى "ئالتىشەھەر" نى كۆرسىتىدۇ) كىچىك بۇخارا ۋە سېرىندىيا.

چەرچەن، نىيە، كېرىيە، خوتەن، قاغىلىق بىلەن يەركەن، يېڭىسار ۋە قەشقەر، شىمال تەرىپىدە مارالبېشى، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا ۋە تۇرپان بار. قۇمۇل ئۇنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. بۇ جىمجىت جايلاردا خىش ئۆيلەر، سوكۇلداپ يۈرىۋاتقان ئېشەكلەر، شىۋىرلىشىپ تۇرغان تىرەكلەر ۋە تۆت چاسا ئېتىزلىقلاردىكى هايات ئەسىرلەردىن بېرى پەسىللىك كەلكۈن سۇلىرىنى تىزگىنلەپ، ئۇنى ئېگىز سۇ ئامبارلىرىغا باشلاپ بىرتۇتاش ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چېپىپ سۇغۇرۇش سىستېمىسى ئارقىلىق داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تارىمنى چۆلدىكى شېغىل ۋە قىيا تاشلار بىلەن چۆشەندۈرۈشكە بولىدۇ. ئەمما باشقا تەرەپلىرى تاغ تىزملىرى بىلەن يېرىم يۇملاق شەكىلدە قورشالغان. يەنى جەنۇبتىن تىزىلغاندا تىبەت ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي قىرغىقى ھېسابلانمىش كوئىنلۇن تاغ تىزمىسىدىن باشلاپ قاراقۇرۇم، ھىندىقۇش، پامىر ۋە تەڭرىتاغ تىزملىرىغا قەدەر.

تارىم ئويمانلىقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدىن باشقا يەنە ئىككى رايوننىڭ شىنجاڭنى تەسۋىرلەشتە مۇھىم رولى بار. بىرىنچىسى غەربتىكى ئىلى ۋادىسى. ئۇ شەرق تەرەپكە قارىتىپ قويۇلغان ئوقيانىڭ ئۇچى شەكلىدە بولۇپ، ئىككى غولچىنى بىپايان قازاقىستان يايلاقلىرىغا قاراپ ئېچىپ تۇرغان تەڭرىتاغنىڭ باغرىغا جايلاشقان. ئىلى ۋادىسى شىنجاڭنىڭ ئەڭ مۇنبەت بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ تىك ئېگىز تاغلىرىدىكى ياپ ـ يېشىل يايلاقلار كىشىگە شۋېتسارىيەنى ئەسلىتىدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ ئۈرۈمچىنىڭ جەنۇبىدىكى چوققىلاردا بىر ـ بىرىنى تۇتۇشقان ئىككى بىلىكى جەم بولغان يەر ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ دەل ئوتتۇرسى (مەركىزى) دۇر. بۇ يەرنىڭ ئۈچ ئوكيان بىلەن بولغان ئارىلىقى تەڭ نىسبەتتىدۇر. شۇنداقلا ھەر قانداق دېڭىزدىن ئەڭ يىراقتىدۇر.

ئىككىنچىسى: شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن جۇغراپىيىلىك ئاجايىبلىقلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغان تۇرپان ئويمانلىقىدۇر. ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ پەس رايونلارنىڭ بىرسى بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يانتۇلۇققا جايلاشقان، شەرققە سوزۇلغان ئوتتۇرا قىسمى دېڭىز يۈزىدىن 300 ئىنگلىز ملى تۆۋەن ۋە تاسادىپى يەر تەۋرەشلەردە چايقىلىدۇ. ياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا 40 سلسىيە گىرادوستىن يۇقىرى بولغاندا تۇرپان ئاھالىسى كۈندۈزلىرى يەر ئاستى ئۆيلەرگە كىرىۋېلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن. مېۋىلىك باغلار ۋە ئۈزۈمزارلىقلار كارىز سۈيى بىلەن سۇغۇرۇلىدۇ. قۇملۇققا سىڭىپ كەتكەن قىممەتلىك قار ـ يامغۇر سۇلىرىنى تارتىپ چىقىرىش ئۈچۈن ئەسىرلەر بۇرۇن بۇ كارىزلار قېزىلغان. دەسلەپكى غەربلىك ساياھەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى تۇرپاندىكى (زىيانداش) ھاشارەتلەر ئالاھىدە جەلب قىلغان. گېرمانىيەلىك ئېكسپېدىتسىيىچى ۋە ئارخىلوگ ئالبېرت ۋونلوك يالغۇز كىچىك چايان، سېرىق ئېشەك ۋە بۆرگىلەرلا ئەمەس، بەلكى ئۇخلاپ قالغانلارنىڭ بۇرنىغا قويۇپ ئولتۇرىدىغان قىزىل كۆزلۈك يوغان قورت ـ قوڭغۇزلار ۋە سەكرەپ يۈرۈپ كەپتەرلەرنىڭ تۇخۇمىنى ئېلىپ غۇچۇرلىتىپ چايناپ يەيدىغان تۈكلۈك يوغان ئۆمۈچۈكلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.(3)

بۇندىن يۈز مىليون يىللار ئىلگىرى ھىندىستاننىڭ ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىغا ئۈرۈلۈشى بۈگۈن بىز كۆرىۋاتقان ئالاھىدە جۇغراپىيەنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى بولغان چاغدىكى قاتتىق زىلزىلە ئاۋازىنى ھېچكىم ئاڭلاپ باقمىغان. ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى ئۈچ تەرىپى خۇددى بىر ئۇرۇش كېمىسىنىڭ بېشىغا ئوخشاش ئۆزىنى شىزاڭ قىرغاقلىرىغا 100 ئىنگلىز ملى ئۇزاقلىق ئارىلىقتا ئىچىگە كىرگۈزگەن. ئۇ ھىمالايا تاغ تىزمىسىنى كۆرۈنەرلىك ھالدا قوپتۇردى ۋە تىبەت ئېگىزلىكىدىكى قىيا تاشلارنى قىستاپ پۆكلەپ ئالتە بۇرجەك گارمۇن (Concertina)غا ئوخشدى. ئۇنىڭ تاشقى پوستىنىڭ قېلىنلىقىنى ئىككى ھەسسىگە قاتلىدى. گەرچە شىمالىي تەرىپى سوقۇلۇشقا ئۇچرىغان بولسىمۇ، تارىم ئويمانلىقى مىليون يىللاردىن بۇيان داۋام قىلىۋاتقان ۋە تەۋرەش دولقۇنلىرىنى ئالدى تەرەپكە تارقىتىپ، تەڭرىتاغ چوققىسى دائىرىسىنى 20 مىڭ ئىنگلىزچىسى ئالدىغا ئىتتىرىپ، سوقۇلۇش نوقتىسىدىن مىڭ ئىنگلىز ملى ئۇزاقلىقتا سۈردۈرگەن دەھشەتلىك ئۇرۇلۇشنىڭ مەجبۇرلىشىغا تاقابىل تۇرۇۋاتقاندەك كۆرىنەتتى.

قۇرۇقلۇقلارنىڭ ئۆز ئارا سوقۇلۇشىدىن ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقى بىلەن شىزاڭ سۇ ئاستىدا ئىدى. ئەمما ھازىر بىر قانچە مىڭ ئىنگلىز ملى چوڭقۇرلۇقتىكى چەكسىز تېتىس دېڭىزنى قاپلاپ تۇرغان تاشقا ئايلانغان دېڭىز جانلىقلىرى ساقلىنىپ قېلىنغان. سۇلار (تارقالغان) سىڭىپ تۈگىگەندىن كېيىن، بۇ ئويمانلىققا تېمپېراتۇرا، دەريالارغا تۇتاش كەڭرى ئورمانلىقلار ئىھسان ئېتىلدى. «ئىنجىل»دىكى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى قىسسىسىدىكى ئاللاھ تۇپان بالاسى ياغدۇرغان يەر

مسوپوتامىيە ئەمەس، بەلكى تارىم ئويمانلىقى ئىدى. شەك - شۈبھىسىزكى قەدىمكى رىۋايەتچىلەر بۈگۈنكى زىيارەتچىلەرگە ئوخشاش، بۇ ماكاننىڭ تەبىئى مەنزىرىسى، يەر شارىدىكى ئەڭ قۇرغاق رايونلارنىڭ بىرسى ئىكەنلىكى، ئېنىق شەكىللەنگەنلىكى ۋە سۇدا يۇيۇلغانلىقىدىن ئىلھام ئالغان.

ئالتۇنتاغنىڭ ئاستىدا كۇئىنلۇن تاغ تىزمىسىنىڭ بىر بۆلىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ قىرغىقى بولدى. ئويداڭ - چۇقۇر قۇملۇق يولى ھەر 91 مېتىردا (100 Yard) ياكى يىلنىڭ كۆپ ۋاقىتلىرىدا قۇرۇق تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئاستى قۇم، ئۈستى سېغىز، يۈزى قېرى يىلاننىڭ تېرىسىگە ئوخشاش ۋاك - ۋاك يېرىلىپ كەتكەن ئۆستەڭلەرنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىشى (قېيىشى) بىلەن كېسىلىدۇ. ياز پەسلىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ئۆستەڭلەردە سۇلار لىقمۇ لىق بولىدۇ ۋە شېغىل - تاشلىقلار بىلەن قاقاسلىقتىكى قۇملۇقلارغا سىڭىپ كېتىدۇ. قۇملۇقتا قارا قۇيۇنلار چىقىپ تۇرىدۇ. ئالتۇنتاغ چوققىسىدا تۇرۇپ نەزەر سالسىڭىز تەكلىماكان قۇملۇقى تەلۋە بورانلىرىنى ساياز قۇملۇقتىكى مۇداپىئە توسمىسىغا ئوخشايدىغان قىيا تاشلار بىلەن توسۇپ تۇرغان بىر دېڭىزغا ئوخشايدۇ. قىزىل ۋە سېرىق يېپىنجا ئارتقان تاغلار سۇلاردا بىر ئوبدان ئۆپرىغان ئىدى. تاغ كارىدورلىرىدىن ئۇزاقتا پارقىراپ كۆرۈنگەن سەراپلارنىڭ قۇرۇپ كەتكەن شورلۇق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىندۇر. بۇ خازان بولغان بوستانلىقلار قۇرغاق بەلۋاغ ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن قاپلانغان بولۇپ، بۇلارنىڭ قۇرۇق غازاڭلىرى توختىماستىن چىقىۋاتقان شامالدا قاراس - قۇرۇس قىلىپ ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى. ھەر دۆڭ - چۇقۇر ۋە يېرىق يەر شورلۇق ئىدى. بۇ يەر خۇددى ئۆتمۈشتىكى بۈك - باراقسان يېشىل مەنزىرىنىڭ يادرو بومبىسى پارتلىشى بىلەن قۇرۇپ كەتكىنىگە ئوخشايتتى.

قىش پەسلىدە ياققان قارلارنىڭ يالداملىرى يەر ئاستىدا يۈرمەكتە. كۈز پەسلى سۇسىز دەريا ياقىلىرىدا رەڭدار جىلۋىلەر ھاسىل قىلىدۇ. سوغۇققا چىداملىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شاپتۇل چېچەكى ۋە بېغىر رەڭ گۈللىرى كۆزلەرنى قاماشتۇراتتى. قەيەردە سۇ مۇۋەپپىقىيەتلىك ھالدا يەر يۈزىگە تېشىپ چىقالىغان بولسا، شۇ يەردە مەركىزى ئاسىيا ئېگىزلىكىنىڭ ئەتىۋارلىق ھايۋانلىرى توپلىشىپ ياشايدۇ. تىبەتتىكى ياۋايى ئېشەكلەر تاغلىق سايلاردا توپ - توپ بولۇپ يۈرۈشەتتى.

بىز كۆز پەسلىدە ئالتۇنتاغدىن ئۆتۈش سەپىرىدە ھەمراھلىرىمىز بىلەن بىرلىكتە توپ - توپ گۈزەل ياۋايى ھايۋانلارنى تاماشا قىلغان ئىدۇق. بىز يەنە زىيابەت ئۈستىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تاۋاقتا تۇرغان چوڭلۇقى كۆركىدەك كېلىدىغان ياۋايى قوش گۆيىنى كۆرۈپ ھەيران قالدۇق. بۇ رايوندا ياشايدىغان يەنە بىر ئەتىۋارلىق ھايۋان چوڭ مۆڭگۈزلۈك ياۋايى قويىنى كۆردۇق. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا رۇسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيىچى نىكولاي پىرژىۋالسكى تەڭرىتاغنىڭ يۇلدۇز ۋادىسىدا بۇ قويدىن بىرنى مىلتىقتا ئاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە مۆڭگۈزى 4 - 8 ئىنگلىز چىسى ئۇزۇنلۇقتا كېلەرمىش. مەن تاغدا كۆرگەن بۇ ھايۋان لوندون شەھىرى بېلىكراۋى مەيدانىدىكى ئاسىيا ئىشلىرى خانلىق جەمئىيىتى كۇتۇبخانىسىنىڭ تام ئوچىقى يېنىدا زىننەت ئۈچۈن باش سۆڭىكى ئېسىلغان مۆڭگۈزلۈك ياۋايى قويدىن تېخىمۇ چوڭ ئىدى. بۇ باش سۆڭىكىنى 1945 - يىلى ھىندىستان باش ۋالىسى لورد ۋاۋېل گېلگىتتىكى ئەنگلىيە سىياسى باشقارمىسىدىن ئېلىپ كېلىپ سوۋغا قىلغان ئىكەن. ئۇنىڭ مۆڭگۈزى 6 ئىنگلىز چىسى كېلەتتى.

ئىلگىرى كۇئىنلۇندا ياۋايى ئۆكۈزلەر ياشىغان ئىكەن. خىتايلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا تىبەت ئېگىزلىكىنىڭ سىرتىدا ھازىرمۇ 30 يولۋاس ياشاۋېتىپتۇ. ھىمالايادىكى قار يىلپىزلىرى ۋە جۇڭگونىڭ غەربىدىكى يايلاقلاردىكى ھايۋانلار تاجاۋۇزچى ئىنسانلار، قانۇنسىز ئوۋچىلار، ئېكسپېدىتسىيىچى ۋە قارىماقتا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ساياھەت ئۆمەكلىرىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلمەكتە.

يىللاردىن بېرى، بۇ تاغلار جۇڭگودىكى ئەڭ داڭلىق قاشتېشى كانى بولغان ئىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا، ئالتۇن كانى. 1988 - يىلى بىر قانچە يۈز نامرات قازغۇچى شىنجاڭ، چىڭخەي ۋە تىبەتنىڭ ئۆز ئارا كېسىشكەن نوقتىسى ئالتۇنتاغدىكى 14،000 ئىنگلىز چىسى ئېگىزلىكتىكى ئاقچىكۆل ئويمانلىقىغا كىرىدۇ. بۇ ئېگىزلىك بېيجىڭ تەرىپىدىن ”تەبىئى قوغدىلىدىغان مۇھاپىزەت رايونى“ دەپ ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ھېچكىمنى توسۇپ قالالمىدى. ئېلاندىن ئىككى يىل كېيىن بۇ يەردە 30 مىڭ كىشى ئالتۇن ئىزدەپ ئېرىقلاردىكى تاشلارنى چايقايدۇ. چايقىغان بۇ دائىرىلەرنى «ئالتۇن خۇجايىنلىرى» ئىگەللىگەن ئىكەن. بۇ «ئالتۇن خۇجايىنى» جۇڭگولۇقلارنىڭ باياناتىغا كۆرە، «بۇ رايوننى بۆلۈپ، ئۆزلىرىنىڭ قىلىۋېلىشقا ئۇرۇنغان ۋە پادىشاھتەك ھۆكۈم سۈرگەن» ھەمدە ئىنتايىن قاتتىق قول زالىم ئادەم ئىكەن. چىڭخەيدىكى مۇ

فامىلىلىك ئالتۇن خۇجايىنى گەنسۇ ئۆلكىسىدىن كەلگەن بىر قازغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ دائىرىسى ئىچىگە كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، بىر توپ قوراللىق چۇماقچىلىرىنى باشلاپ كېلىپ بۇ بىغەرەز گۇناھكارنىڭ پاچىقىنى كېسىپ، چاناپ جاجىسىنى بەرگەن. بۇ گەنسۇلۇقنىڭ ئىنتىقام ئېلىشى ۋە كېيىن يۈز بەرگەن جېدەل ـ ماجىرالاردا نۇرغۇنلىغان كىشى يارىلانغان. جېدەل تۈگىگەندە «ئىككى تەرەپ خۇددى ھېچ ئىش بولمىغاندەك قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ كېتىپ قېلىشقان».(3)

ئىلگىرى ئېگىزلىكتىكى ياۋايى ھايۋانلار گۆشىنى يېيىش ئۈچۈن ئوۋلىناتتى. ھازىر ھەم گۆشى ھەم تېرىسى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلمەكتە. يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭنىڭ ئېگىزلىك رايونلىرىدا ياشايدىغان بۆكەنلەرنىڭ نەسلى تېز سۈرئەتتە قۇرىماقتا. (بىر ئىستاتىسكىدا دېيىلىشىچە) بۆكەنلەر بۇ ئىسكىلىت بىلەن تولغان قاقاس ماكانىنى تەرك ئەتكەن. قوغدىلىدىغان رايونلاردىكى چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرى پامىر ۋە قاراقورۇمنىڭ غەربىي قىرغاقلىرىدىكى زىيادە ئوۋ ئوۋلاشنى توسۇشقا مەسئۇل بولسىمۇ، ئەمما تەبىئىي قوغدىلىدىغان ئارگالى قويى (Aygali sheep)، يۇغان مۈڭگۈزلۈك ياۋايى ئۆچكە، ماركخور ياۋايى ئۆچكە (markhor wild goats) مۇلۇن، بېغىر رەڭ ئېيىق ۋە تاشقورغان ئەتراپىدا ياشايدىغان قار يىلپىزى قاتارلىقلار پاكىستانغا توشۇلماقتا. تەگرىتاغلىرى بۆرە، كىيىك، ئېيىق ۋە مۇلۇنلارنىڭ ماكانىدۇر. كۆچمەن چارۋىچىلار گۆشخور ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىغا قەرەللىك ھالدا كېلىدىغان چىكەتكە ئاپىتىگە قارىغاندا ئاز ئۇچرايدۇ. چىكەتكە توپى يېقىنلاشقاندا ئۇلار دەرھال تېز قۇتقۇزۇش مەركىزىگە تېلېفون بېرىدۇ. يېزا ـ قىشلاقلاردا توخۇ ۋە ئۆردەكلەر چوڭ يۈك ماشىنىلىرىدا يېزا سىرتىغا يۆتكىلىدۇ. ھەر تەرەپتە پۇشتەك ئاۋازى چېلىنىپ چىكەتكە ئاپىتىگە قارشى سەپەرۋەرلىك دولقۇنى باشلىنىدۇ.

شىنجاڭنى تەمىنلەيدىغان سۇ ئۈنى ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ، قوغداپ تۇرغان تاش سېپىل (قورغان) لار ئىچىدە ساقلانغان. بۇ ئۆلكىنى تاغلار ۋە كۆچمە مۇزلار ھەممە دۇنيادىكى بەزى ئەڭ ئېگىز تاغ چوققىلىرى قورشاپ تۇرىدۇ. تيانشاننىڭ شەرقىدىكى قۇيرىقى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىداش قىسقا ئارىلىقتا قارلىق تاغ چوققىسى 16 مىڭ ئىنگلىز چىسى ئېگىزلىكتە تۇرىدۇ. ئەڭ يىراقتىكى غەربتە بوغدا چوققىسى ئۈرۈمچى شەھىرى ئەتراپىدا 18 مىڭ ئىنگلىز چىسى ئېگىزلىكتە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلار تەكلىماكان قۇملۇقىنى چۆرىدەپ جەنۇب ۋە غەربتە ھالقا شەكلىدە بىر ـ بىرىگە تۇتۇشۇپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بىر ـ بىرىگە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل قارىشىپ تۇرغان ھالدا پامىر ئېگىزلىكىنى كېسىپ ئۆتكەن كونگوز ۋە "مۇز تاغ ئاتا" ھەر بىرسىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 28 مىڭ ئىنگلىز چىسى كېلىدۇ. ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسىگە قارىغاندا ئەڭ ئېگىز بولغىنى دۇنيادىكى ئىككىنچى ئېگىز تاغ (Qiaogolı ۋە يا Godwin Austen) شەرقىي تەرەپتە يەنە بىر قېتىم كوئىنلۇن تېغىنىڭ قىرغىقىغا ئايلانغان. ئاققىكۆل ۋە چەيدام ئېگىزلىكى تەرەپكە سوزۇلغان ئېگىزلىك 25 مىڭ ئىنگلىز چىسى كېلىدۇ.

گەرچە بارغانسېرى ئازىيىۋاتقان بولسىمۇ، كۆچمە مۇزلۇقلارنىڭ ساقلىنىشى 70 مىڭ يىل بۇرۇنقى مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ داۋام قىلىپ كەلدى. كىلىمات ئۆزگىرىشى ۋە يەر شارىنىڭ ئىسسىپ كېتىشى بىلەن سانائەتنىڭ كەڭرى ئومۇملىشىشى ۋە چاڭقىغان چۆل بوستانلىقلىرىدىكى ئېھتىياجنىڭ ئارتىشى بىرلىشىپ تەبىئەت سىستېمىسىغا (قانۇنىيىتىگە) ئېغىر بېسىم پەيدا قىلدى ۋە بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ يەر شەكلىدە مۇھىم ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى.

سان ـ ساناقسىز دەريا ئېقىنى بۇندىن ئۇزۇن ۋاقىت ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىغا ئېقىپ كىرگەن سۇ يوللىرىنىڭ بەلگىسىدۇر. ئەمما بۈگۈن پەقەت 24 دەريالا چۆللۈككە ئاقىدۇ ۋە قاقاس كەڭرىلىكتە ھالسىزلانماقتا، قۇرۇپ كەتمىگەنلەردىن بىرسى ئېرتىش دەرياسى. ئۇ ئالتاي تېغىدىن باشلىنىپ شىمالىي شىنجاڭدىكى يانتۇلۇقتا قىسقا كېسىپ ئۆتۈپ ئوب دەرياسىغا قوشۇلغاندىن كېيىن، شىمالىي مۇز ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. 6 ـ ئايدا غەربىي شىنجاڭدىكى ئېگىز تاغ چوققىلىرىدىن ئېرىگەن قار ـ مۇز سۇلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يەركەن دەرياسىدا شەرققە قاراپ ئاقىدۇ ۋە ئاقسۇ بوستانلىقىدىن بىر ئاز ئۇزاقراق يەردە تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. شىنجاڭنىڭ بۇ ئاساسلىق غول تومۇرى بۈگۈنكى زاماندا توغانلار بىلەن تېخىمۇ قاتتىق توسۇلۇپ، ئۆزىنىڭ يوقىلىش ماكانى بولغان ئۇزاقتىكى تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ ئاستا ـ ئاستا يۆتكەلمەكتە. كوئىنلۇن تېغىنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىپ مەۋج ئۇرۇپ ئېقىۋاتقان دەريالاردىن پەقەت خوتەن، كېرىيە ۋە چەرچەن دەريالىرىنىڭ بىر ئاز كۆلىمى بار ۋە ئۇلارنىڭ سۈيىنىڭ ئاز ـ كۆپلىكى پەسىلگە قاراپ ئۆزگىرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭى تۆت چاقلىق قاتناش ۋاستىلىرىدە يۈرگىلى بولىدىغان خوتەن دەرياسىدۇر. ئۇنىڭ كەڭلىكى بىر ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. ئۇ ئۆز يۆنىلىشىنى بويلاپ جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ پۈتۈن چۆللۈكنى كېسىپ ئۆتۈپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ئەمما ئاز بىر

قىسىم كۆللەردە سۇ بولغاننى ھېسابقا ئالمىغاندا بىر يىلنىڭ كۆپ ۋاقتىدا ئۇ قۇرۇق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ غولۇۋا قىرغاقلىرىنى يېرىمى قۇرۇپ كەتكەن دەل ـ دەرخلەر ۋە قالايمىقان ئۆسكەن ئۆت ـ چۆپلەر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. بۇ قىرغاقلارغا ناماز شام ۋاقىتلىرى بەزىدە تەسادىپى ھالدا سۇ ئىزدەپ كەلگەن بۆكەنلەر چىقىپ قالىدۇ. بۇ دەريا يۆنىلىشىگە پاراللېل ھالدا شەرققە قاراپ 80 ئىنگلىز مىلى ئۇزاقلىقىدىكى تار ئەمما مول سۇيى بار كېرىيە دەرياسىدۇر. بۇ دەريا بويلىرىدا ئاق تېرەك ۋە قومۇشتىن كەپىلەر تىكىپ ئولتۇراقلاشقان قويچى ۋە پادىچىلار ياشايدۇ. شىمال تەرەپكە قاراپ جاپالىق ئىلگىرىلەپ 100 ئىنگلىز مىلى يۈرگەندىن كېيىن، كېرىيە دەرياسى قۇملۇقلار ئىچىدە غايىب بولىدۇ.

جۇغراپىيە تېخى بىر ئىلىم بولۇپ شەكىللەنمىگەن ۋاقىتتا، جۇڭگولۇقلار تارىم دەرياسى بىلەن خوتەن دەرياسىنى ئىككىسى بىر ھەم ئوخشاش دەريا دەپ ئىشىنەتتى. بۈيۈك خوتەن دەرياسى تىبەت تاغلىرىدىن باشلىنىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى ئەگىپ يېرىم ھالقا شەكلىدە كېسىپ ئۆتۈپ، تىيەنجىننىڭ جەنۇبىدىكى خۇۋاڭخەي دېڭىزىغا قويۇلىدۇ. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بىر كىشى تەكلىماكان چۆللۈكىنى غەربتىن شەرققە قاراپ كېسىپ ئۆتۈپ، لوپنۇر كۆلىگە («نۇر» دېگەن سۆز موڭغۇلچە كۆل دېگەنلىك) ئېقىپ كېلىپ، تاغلارنىڭ ئاستىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، نەخ جۇڭگو (جۇڭگونىڭ ئىچكىرىسى) غا كېلىپ قالغان. بۇنىڭدىن 150 يىل بۇرۇن بىر قىرغىز مەدداھ كىشىلەرگە لوپنۇردىن كەلگەن بىر ياش يىگىتنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى ئادەمزاتسىز چۆلدە يىراقتىكى بىر كۆلنى بايقىغانلىقىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلغان:

«دەريادا يەتتە كۈن ئاققاندىن كېيىن ئالدى تەرەپتە بىر تاغنى كۆرۈپتۇ. يېقىن كېلىپ قاراپ بۇ دەريانىڭ چوڭ قۇرام تاش ئىچىدىكى قورقۇنچلۇق بىر قاراڭغۇ ئۆڭكۈرگە ئېقىپ كىرىۋاتقانلىقىنى بايقاپتۇ. ئۇ كېمىنى توختىتىشقا قانچە كۈچىگەن بولسىمۇ، ئەمما تېز سۈرئەتلىك ئېقىم ئۇنى ئۆڭكۈر ئىچىگە ئېقىتىپ كىرىپتۇ. ئۇنىڭ يىراقتىكى قۇيرۇقىدا يىگىت تاغ ئىچىدىكى بىر قارا تۆشۈكنى كۆرۈپتۇ ۋە كېمىسى قاراڭغۇ يولغا سۈرۈلۈپ كىرگەندە كېمىنىڭ تىگىگە چاپلىشىپ يېتىۋېلىشقا مەجبۇر بوپتۇ. كېمىنىڭ ئۈچى سۇ يولىنىڭ ئۆگزىسىگە ئۇرۇلغاندا يىگىتنىڭ ئۈستىگە ئۇششاق تاشلار چۈشۈشكە باشلاپتۇ. ئۇزاق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ قاراڭغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا چىقىپتۇ ۋە كېمىنىڭ تىگىدە چېچىلىپ ياتقان قىممەتلىك ئالتۇنلارنى كۆرۈپتۇ. يىگىت دەريادا بىر قانچە كۈن يۈرگەندىن كېيىن ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىنى بېيجىڭدا كۆرۈپتۇ.»(4)

خوتەن دەرياسى ئىنتايىن ئۆزگىرىشچان بولغان ئەھۋالدا، بىرەر قېتىم بېيجىڭغا يېقىن بىرەر دېڭىزغا قويۇلىشى مۇمكىن. ئەمما ئۇ ھەرگىزمۇ تارىم دەرياسىنىڭ بىر قىسمى ئەمەس. تارىم دەرياسىنىڭ ھەققىي چەك ـ چېگرىسى بىر تېپىشماق بولۇپ، ئۇ 19 ـ ئەسىردە زور بىر جۇغراپىيىلىك تالاش ـ تارتىش قوزغىغان ئىدى. ئەڭ ئاخىرىدا بۇ تېپىشماق كۈچلۈك ئالقىشقا ئېرىشكەن شىۋىتسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى سۋېن ھېدىن تەرىپىدىن يېشىلدى.

بۇ چېگىش كۆل ھېكايىسى ھېدىننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ھەقىقەتەن بىر مۇرەككەپ دەريانىڭ ھېكايىسىدۇر. ئاخىرقى ئىككى مىڭ يىل ئىچىدە تارىم دەرياسى ئىككى قېتىم يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتكەن. تەخمىنەن مىلادى 330 ـ يىلىغا قەدەر ئۇ شەرق تەرەپكە قاراپ ئېقىپ تارىم ئويمانلىقىدىكى بىر تۇزلۇق كۆلگە قويۇلغان. بۇ تۇزلۇق كۆل ئىنتايىن قەدىمي زامانلاردىكى دېڭىزنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا ساقلىنىپ قالغان بىر قىسمى ئىدى. كېيىن يەر شارى يەر قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ھەرىكەت قىلىشى ياكى ئۇنىڭدىكى چۆكۈندىلەرنىڭ يىغىلىشى بىلەن، بۇ دەريا جەنۇبقا قاراپ يۆتكىلىپ ئېقىشقا باشلىغان. كۆل تەخمىنەن 60 ئىنگلىز مىلى يۆتكەلگەن ياكى كەڭلىك گىرادۇسىدىكى ئورنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزگەرگەن. ھالبۇكى، 1921 ـ يىلى تارىم دەرياسى تېخىمۇ شىمالىي يۆنىلىشكە قايتقان. گەرچە ئىلگىرىكىگە بەك ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئۇ كۆل ئۇنىڭغا ياندىشقان. ھېدىننىڭ ماختاشقا ئەرزىيدىغان نەتىجىسى شۇكى، ئۇ كۆل ئۆرنىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئۆزگىرىشىنى، ئۆزگىرىشتىن 20 يىل ئىلگىرى ئالدىن خەۋەر بەرگەن ۋە ئۆزى ئوتتۇرا ياشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كېلىپ بۇنىڭ دەلىللىرىنى كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولالىغان. 1972 ـ يىلى ھېدىننىڭ ئۆلۈمىدىن 20 يىل كېيىن بۇ كۆل تارىمنىڭ ئۇزاق يۇقىرى ئېقىمىنىڭ مۇستەملىكە قىلىنىشى تۈپەيلى، قاناللاردا سۇ بۆلۈش، سۇ چىقىرىش (يەنى ئۆركەشلەپ ئېقىش) ۋە سۇ ئامبىرىغا بولغان ئېھتىياجى ھەل بولمىغانلىق سەۋەبىدىن دېگەندەكلا پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتتى. لوپنۇر چۆلىدىكى غولۇۋا ۋە بىپايان تۇزلۇق ئويداڭلىقلاردا بۈگۈن ئۇنىڭ پەقەت ئەرۋاھىلا ساقلىنىپ قالدى.

لوپنۇرنى ئوراپ تۇرغان كۆلرەڭ، قاقاس ۋە بوش رايون ئاينىڭ يۈزىگە ئوخشىتىلغان. ئارخېئولوگ ئاۋرېل ستەين ئۆز كارۋىنىنىڭ يارداڭلىقلار، شاماللاردا چىرىگەن تاشلىقلار ۋە ئوچۇشۇۋاتقان قۇملار ئارىسىدا جاپالىق ئىلگىرىلەپ ئاجايىپ ۋە سۈنئىي بىر كارىدورغا كەلگەنلىكىنى خاتىرىلىگەن. گەرچە يارداڭلىقلار ئوتتۇرا شەرقتىن ئامېرىكىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى چۆللۈكلەرنىڭ ھەممىسىدە بار بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردىكى شەكىللەر جۇڭگودىكى غەربنىڭ پەرقلىق ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ھەر دائىم كېمىچىلىك كەسپى ئاتالغۇلىرى سۆزلۈكلىرى بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ.

لوپنۇر چۆلى ئىنتايىن پەرقلىق بولغان ئىككى قاقاسلىق يەنى چۆل چەزىرە بىلەن تەكلىماكان ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل جۇغراپىيىلىك بوشلۇق بىلەن تەمىنلىدى. ماركو پولونىڭ ساياھەت كىتابىغا رەھمەت (ئۇ ئۆزى تەسۋىرلىگەن سەپەرنى ھەقىقەتەن قىلغانمۇ يوق؟ بۇ ھەقتە تالاش - تارتىش بار) چۆل - چەزىرە (گوبى Gobi) دېگەن ئاتالغۇ ھەر بىر مەكتەپ بالىسىغا تونۇشلۇق. بۇ بىر موڭغۇلچە ئىسىم بولۇپ، تۆۋەندە تەسۋىرلەنگەن يەر شەكلىگە مەنداشتۇر: يەنى قۇم ۋە تاش سېپىلگەن شېغىللىق چۆل. ئاساسلىق رەڭگى كۆلرەڭ، توپا رەڭ، قارا ۋە توق بېغىر رەڭ، بۇ يەر شەكلىنىڭ خىلمۇ خىل تۈرى بار ۋە بۇ يەردە كىچىك چاتقال، ئوت - چۆپلەر، ياۋايى ھايۋانلار، ھەتتا كۆچمەن چارۋىچىلار پادىلىرى بىلەن بىرلىكتە ياشىيالايدۇ. لوپنۇر چۆلى شەرقتىن غەربكە قەدەر 100 ئىنگلىز ملى ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان. ئۇنىڭ شىنجاڭنى كېسىپ ئۆتكەن غەربى ئۇچچىدىن جەنۇبتا قۇمتاغ چۆلى، شىمالدا جۇڭغار ئويمانلىقى شەكىللەنگەن.

جۇڭگودىكى چۆل جەزىرىلەردە ياشاپ ئادەتلەنگەن نادىر جانلىقلاردىن پەقەت بىر يالداما ساقلىنىپ قالغان. سىبىرىيە يولۋىسى ئائىلىسىگە تەۋە ئەڭ ئاخىرقى شىنجاڭ يولۋىسى 1950 - يىللاردا جۇڭگولۇق كوممۇنىست ئالىملار تۇنجى قېتىم ئۆزلىرىنىڭ «يېڭى ئالدىنقى سەپ» نى قىدىرىپ تەكشۈرگەن زامانغا قەدەر ياشىغان دەپ قارىلىدۇ. تىيانشاندا ياشايدىغان ياۋايى ئاتلار ھايات، ئەمما ھازىر ئۇلار ياۋايى ھايۋان ھېسابلانمايدۇ. ھازىرقى زاماندىكى بارلىق ئاتلارنىڭ ئەجدادى سانالغان سىرتى زىراپىگە ئوخشايدىغان، يايلىسى ئۇزۇن ھايۋاننى كېيىنكى 30 يىلدا پەقەت ھايۋاناتلار باغچىسىدا ۋە سىرتتىكى مەخسۇس تەبىئىي قوغدىلىدىغان جايلاردا كۆرۈش مۇمكىن. موڭغۇلىيەدىكى ئۇلانباتۇردا ئۇنى قايتىدىن ياۋايىلىق ھالىتىگە قايتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىلىۋاتىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى ياۋايى پرژېۋالسكى[1] ئېتى 1969 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن دېيىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى جۇڭگولۇق پىشقەدەم ئوۋچى جاۋزىيوڭ 25 يىل كېيىن ئىنگلىز ئېكسپېدىتسىيىچىلەرگە ئۆزىنىڭ تۆھپىلىرىنى ماختىغاندا سۆزلىگەن ئىكەن.(6)

جاۋزىيوڭ قانۇنسىز ئوۋچىدىن ئوۋ ئوۋلاش رايونىنىڭ مۇھاپىزەتچىسىگە ئايلانغان. ئۇ 1990 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھازىرغىچە شىنجاڭدا نەسلى قۇرۇپ كەتمىگەن ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ياۋايى جانلىقلارنى ئىزلەش ۋە قۇتقۇزۇش ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە قاتناشقان. پرژېۋالسكى تونۇشتۇرغان ياۋايى باكتىرىئان تۆگىسى 4000 يىلدىن بويان مۇستەقىل ياشاپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى ئۇرۇق - ئەۋلادىنى ئىنسانلار ئىشلىتىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ سىياقى نورمال تۆگىلەرگە ئوخشايدۇ. قىزغۇچ تۈكلىرى نورمال تۆگىلەرنىڭكىدىن ئاز، لوكىسى كىچىكرەك، قۇلاقلىرى ۋە ئاغزى - بۇرۇنلىرى قىسقىراق. بىر قانچە يىل ئىلگىرى DNA ئانالىزىغا قەدەر، تەكلىماكان چۆل - جەزىرىلىرىدە كۆرۈنگەن ۋە ئوۋلىنىۋاتقان بۇ جانىۋارلارنىڭ ھەقىقەتەن ياۋايى ئىكەنلىكى ۋە نورمالدا قوللىنىۋاتقان تۆگىلەرنىڭ ئەجدادى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاشقا ھېچ بىر دەلىل يوق ئىدى. 1877 - يىلى پرژېۋالسكى سان پېتىسبورگقا قايتقاندا يۈك - تاقلىرى ئىچىدىن ئورالغان بىر تۆگىنى چىقىرىپ بۇنىڭ ئۆزى تارىم ئويمانلىقىدا ملتىقىدا ئاتقان ياۋايى تۆگە ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندا، كىشىلەر يىرگەنگەن ھالدا ئىشەنگەن. ئەمما يېقىنقى لابراتورىيىلىك ئانالىزلار بۇ رۇس ئادەمنىڭ راست ئېيتقانلىقىنى كۆرسەتتى. ھەقىقەتەن، ئىرسىيەت ھەققىدىكى گېن تەتقىقاتى موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭدىكى تار تاغ تىزملىرى ئەتراپىدا ياشايدۇ دەپ ھۆكۈم قىلىنغان 800 ياۋايى باكتىرىئان ئىچىدىكى ياۋايى تۆگىنىڭ ئايرىم بىر جانىۋار ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت ئىلگىرىلا كۆندۈرۈلگەن تۆگىلەردىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

---

[1] پرژېۋالسكى - تۈرگە ئايرىش ئىلمىدە ئىنتايىن كۆپ ئەسەرلىرى بار. گەرچە تۆگىگە ئۇنىڭ ئىسمى قويۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەسىرلىرىدە ئاھۇ (كىيىك)، كەرتەنكەلە (پاقا، يىلان، تىمساق قاتارلىق ھايۋانلار تۈرى)، نام پاتمىچۇقى، ئاق تىرەك، كاككۇك گۈلى ۋە ئات قاتارلىقلار بار. ئۇ 70 مىڭ دانە ھايۋانات (زوئولوگىيە) ۋە 16 مىڭ دانە ئۆسۈملۈك (بوتانىكا) ئەۋرىشكىسى توپلىغان.

ھەتتا پرژېۋالسكىنىڭ زامانىدىلا بۇ ياۋايى تۆگىلەر ئازىيىپ كەتكەن. رۇسلارغا يول باشلىغۇچى بولغان چارقىلىقلىق ئوۋچى ئۆزىنىڭ ئىلگىرى يۈزدىن ئارتۇق ياۋايى تۆگە ئۆلتۈرگەنلىكىنى، ئەمما بۇ يىللاردا ئۇ تۆگىلەردىن بىرسىنىمۇ كۆرەلمىگەنلىكىگە ھەيران قالغانلىقىنى ئېيتقان. 1895 - يىلى سېۋىن ھېدىن تەكلىماكان قۇملۇقىنى جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتكەندە، كېرىيە دەرياسىنىڭ قۇملۇقتا غايىب بولۇش نۇقتىسىدا ئۆزى «ياۋايى تۆگىلەر جەننىتى» دەپ ئاتىغان بىر جاينى كۆرگەن. ئۇ دەسلەپتە تىكەن ۋە بۇدۇشقاقتا يۈگىشىپ قالغان سۇس قىزغۇچ تۆگە يۇڭى كۆرگەن. كېيىن ئۇلارنىڭ يېڭى ئىزلىرىنى كۆرگەن. ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىر توپ ياۋايى تۆگىگە يېقىنلاشقان ۋاقىتتا سېۋېن ھېدىننىڭ ئوۋچىسى قاسىم ئوۋ مىلتىقى بىلەن بىر ئەركىكىنى ئۆلتۈرگەن. ئۇندىن كېيىن ئىسلام ئىسىملىك ئىككىنچى ئوۋچى بىر چىشى تۆگىنى ئاتقان. چىشى تۆگە يىقىلغاندا ھېدىن يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۇنى كۆزەتكەن. «چىشى تۆگە بىزگە قارىمىدى» دەپ يازغان ھېدىن: «ئەمما قارىماقتا قۇملۇقتىكى تىنچ خاتىرجەم ھاياتىدىن مەڭگۈلۈككە مەھرۇم بولغىنى ئۈچۈن ئۈمىدسىزلەنگەندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ جېنى چىقمىغان چاغدا ئاغزىنى ئېچىپ قۇملارنى چىشلىدى. مەن ھازىر ھەر قانداق ئۆلتۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسىنى مەنئى قىلدىم».(7) ھېدىننىڭ كارۋىنىدىكى يۈك - تاقلارنى كۆتۈرگۈچى ياش ئەركەك تۆگىلەر يېڭى ئۆلتۈرۈلگەن چىشى تۆگىگە قاراپ قاتتىق ئازاپلانغان. ھېدىن «ئۇلار كۆزلىرىنى پىلدىرلىتىپ (يىغلاپ) غەزەپ بىلەن قورقۇنچلۇق ئاۋازدا بوزلىدى» دەپ يازغان. ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئىلگىرى بۇ ھايۋانلارغا ھېچقانداق ئىنسان چېقىلمىغان ئىكەن.

تەبىئىي ۋە سۈنئىي شەرت - شارائىتلارنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق ياۋايى تۆگىلەرنى قۇتۇلدۇرىۋالغىلى بولىشى مۇمكىن. بۇ تۆگىنىڭ بىر تالانتى بولسا ئۇ چۆلدىكى نورمال تۆگىلەر ۋە ھەتتا ئىنسانلار يېقىنمۇ كېلەلمەيدىغان تۇزلۇق سۇلارنى ئىچەلەيدۇ. كېيىن ياۋايى تۆگىلەر ئۆزلىرى ئىلگىرى ياشىغان يەر - جۇڭگونىڭ يادرو قوراللىرى سىناق رايونىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياشىغان چاغدىكىدەك ئالليقاچان ئۇزاقتا قالغان رايوندا دەرىجىدىن تاشقىرى بىخەتەرلىكىدىن قىسقا بىر مەزگىل بەھرىمەن بولغان ئىدى. دەسلەپتە ھاۋادا كېيىن يەر ئاستىدا بولغان قاتتىق پارتلاش ئاز ئۇچرايدىغان ھايۋانلار بىلەن ئىنسانلارغا زىيان قىلدى. بوستانلىقلاردا ھاۋا بولغىنىشى ئىچىدە ياشاۋاتقان ئىنسانلار يادرو سىنىقى تۈپەيلى كىچىك بالىلاردىكى كېسەللىك ۋە غەيرى نورمال تۇغۇلۇش نىسبىتىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرىلاپ كەتكەنلىكىدىن قاخشاپ شىكايەت قىلماقتا. 1996 - يىلى جۇڭگو يادرو سىنىقىنى ۋاقىتلىق توختاتقان بولسىمۇ، 45 قېتىملىق زور پارتلاشقا بەرداشلىق بېرىپ ھايات قالغان تۆگىلەر ئەمدىلىكتە ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقانداق بىر قوغداش تەدبىرى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا تاجاۋۇزچىلار ۋە ساياھەتچىلەرنىڭ زور تەھدىتىگە دۇچ كەلمەكتە.

جۇڭگولۇق تارىخچىلار بۇ جەلپكار ھايۋاننىڭ قىزىقارلىق قېلىقلىرىدىن زوقلانغان. «تۆگە ھەقىقەتەن كۆندۈرۈلگەن ئاجايىب ھايۋان» دەپ يازىدۇ مىلادى 3 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان گاۋيۇ:

«دۈمبىسىدە ئىككى دانە لوكىسى بار،
يۆتكىلىشچان قۇملۇقلاردا كېزەر ئۇچار.
كۆرستەر مەرتلىكىنى ئەڭ خەتەرلىك چاغلاردا،
تاپار بۇلاق سۇلىرىنى قاقاس قۇملۇق تاغلاردا.
ھەقىقەتەن سەزگۈر ئىلىم بار ئۇندا.» (8)

تۆگىلەر توختاش ۋە يەرگە ئىشارەت بەلگىلىرىنى سىزىش ئارقىلىق قەيەردە سۇ بارلىقىنى كۆرستىدۇ. پۇراش ۋە ئاغزى بۇرنىنى قۇمغا پاتۇرۇش ئارقىلىق كېلىش ئالدىدا تۇرغان بوران - چاپقۇندىن ئىگىسىنى ئاگاھلاندۇرىدۇ. ھەتتا بۈگۈنكى كۈندىمۇ ھېدىننىڭ دەۋرىدىكىگە ئوخشاش، تەكلىماكاندىكى قۇم دۆڭلىرى ئارىسىدا يۈرۈشنى مۇۋەپپىقىيەتلىك تاماملىيالايدىغان ئەڭ ياخشى بىردىنبىر قاتناش قورالى تۆگىدۇر. بۇ قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا توختاپ قالماي يۈرەلەيدىغان ھېچقانداق پىكاپ ياكى يۈك ماشىنىسى يوق. ئەمما بۇ تۆگىلەر ئىگىسىنىڭ قوپال مۇئامىلىلىرىگە بويسۇن ئىگىپ ئۆز ئىشىنى يۇۋاشلىق بىلەن ئورۇنلايدۇ. بىر قېتىم شۇنى كۆردۈمكى، ئۇيغۇر تۆگە كۆندۈرگۈچىلەر ياش ۋە «غۇنچە» بىر تۆگىگە تىزلانماق (چۆكمەك) نى ئۆگىتىش ئۈچۈن ئۈچ - تۆت ئەر كىشى بىرلىشىپ، تۆگە بىلەن ئېلىشتى، تۆگە ھاسىراپ، ھۆمىدەپ بوزلاپ يەرگە يىقىلدى. تەكلىماكاندىكى قۇم بارخانلىرىدىن كېسىپ ئۆتۈش بىر كۈنلۈك سەپىرى ئاخىرلاشقاندا، مەن كارۋاننىڭ

ئالدىدا ماڭىدىغان ئەركەك تۆگىنىڭ ئۈستىدىكى يۈكلەر چۈشۈرۈلگەن ۋاقىتتا، ئالدى پاچىقى بىلەن ئىگىسىنى تەپكەنلىكىنى، ئىگىسىنىڭ قۇمغا ئوڭدا چۈشكەنلىكىنى كۆردۈم. غەزەپلەنگەن تۆگىچى يېقىندا تۇرغان پالتىنى ئېلىپ تۆگىنى تۇتىۋېلىپ ئۇنىڭ بېشىغا غالجىرلارچە ئۇردى. تۆگىنىڭ بويۇن قىسمى يارىلاندى.

گەرچە تۆگىلەرنىڭ ئاۋازى ھەر قانچە زېرىكىشلىك، قوپال بولسىمۇ، بەزىدە ئىنسانلارغا ھۇجۇم قىلسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلار تۆگىلەرگە ئېغىر يۈك ئارتىشقا ۋە قورسىقىنى ئاچ قويۇشقا بولمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ. تۆگىلەرنىڭ چىدامىلىقلىقى مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن. لېكىن ئۇلار پەقەت مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇلۇپ، ياخشى بېقىلغاندا، ئاندىن تەڭداشسىز سەۋرچان خىزمەتكار بولالايدۇ. ئىمپېرىيە دەۋرىدە ئىنگلىزلەر تۆگىلەرنى ھەربىي ترانسپورتتا ئىشلەتكەندە، تۆگىلەرنىڭ ئوت ئاستىدىمۇ تەمكىن، بىخارامان تۇرالايدىغانلىقىنى بايقىغان. 1908 - يىلى نەشر قىلىنغان بىر ھايۋانات باقمىچىلىقى قوللانمىسىدا، ئۇرۇش قوماندانلىق شتابى مال دوختۇرخانىسى بىر تۆگىنىڭ قانچىلىك ئېغىرلىقتىكى نەرسىنى، قانچىلىك ۋاقىتقا قەدەر كۆتۈرسە بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئۆلچەم بېكىتىپ بەرگەن.

«شۇنى ئىسىڭىزدە چىڭ ساقلاڭكى، ھايۋانلارنىڭ ئالاھىدىلىكى تۈپەيلى، كۆپ چاغلاردا ھېچ خىيالىڭىزغا كەلتۈرمەستىن ئۇنىڭغا ئېغىر يۈك ئارتىپ قويۇشىڭىز مۇمكىن. سەۋر - تاقەتنىڭمۇ چېكى بار. ئاچلىق، سۇسىزلىق ۋە ئاغرىق ئازابىغا بەرداشلىق بەرمەك ھەممىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان چىدامىلىق جاسارىتىدۇر. بىر تۆگىدىن كۆتىرەلىشى مۇمكىن بولمايدىغان يۈكنى كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلغىنىڭىزدا ئۇنىڭ سىزگە بېرىدىغان بىرىنچى جاۋابى يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلمەكتۇر. بۇ سەۋەبتىن ئۇ «ئاجىز، نازۇك»، دېگەن گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ، ياكى ئۇڭشالماس دەرىجىدە بۇزۇلغان ماشىنىغا ئوخشاش كاردىن چىقىشى مۇمكىن. توختىغان يېرىدە ئورنىدىن تۇرالماي ئۆلۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. ھەر قانچە رەھىمسىز، ۋەھشى بولسىڭىزمۇ، ئەمما بەلگىلىك قائىدە، تەرتىپ بويىچە ئىش قىلىشىڭىز لازىم. ئۇيغۇر تۆگىچىلەر تۆگە ئۆلتۈرۈشنىڭ يامان ئاقىۋەت يەنى «چۆل جەزىرىگە ھەيدىلىش جازاسى» غا ئۇچرايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. تۆگە بەلكى مۆجىزە كەبى قۇتۇلۇپ قىلىشى مۇمكىن. ئەگەر سىز ئۇنى ئۆلتۈرسىڭىز ئۇنىڭ ئەرۋاھى كارۋاننى پاراكەندە قىلىشى مۇمكىن.(9) ھەتتا بۇ بىچارىنى ئۆلگەندىن كېيىنمۇ قوللانغىلى بولىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ جەسىتى باش سۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆرە تۇرۇپ، كەلگۈسىدىكى كارۋانلارغا يول كۆرستەرمىش.

ئەگەر جەزىرە (Gobi) ئايغا ئوخشىسا، ئۇنداقتا تەكلىماكان بىر دېڭىزغا ئوخشايدۇ ۋە مەنزىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ قاقاس ۋە مېھرى سوغۇقتۇر. ئورتاق پىكىردە، تەكلىماكان يەر شارىدىكى ئەڭ خەتەرلىك بوش يەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.[1] تەكلىماكان ئۇپۇق سىزىقىدا چوقچىيىپ تۇرغان سېرىق بېغىررەڭ قۇم بارخانلىرى بىلەن تولغان بىر ئوكيانغا ئوخشايدىغان ھەقىقىي چۆلدۇر. ئۈچ ئەتراپىنى تاغلار قورشاپ تۇرغان ئويمانلىقلىرى بار. بۇ يەردە تۆۋەن دەرىجىلىك باكتېرىيەلەردىن باشقا ھېچ بىر جانلىق ياشىيالمايدۇ. ئادەتتە جۇڭگولۇق جاھىل ئەربابلار بۇ قۇملۇقنىڭ نامى «تەكلىماكان» ئاتالغۇسىنىڭ «بارسا كەلمەس» دېگەن مەنىدە كەلگەن يامان ئاتىقىدىن ماختانغان ھالدا پەخىرلىنىدۇ. تۈركچە ئىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى غەربلىك يازغۇچىلار ئەينەن تەكرارلىسا خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ. سۆزنىڭ توغرا مەنىسى ھەققىدە ھەتتا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. بىر تۈرك تىلشۇناس ماڭا تەكلىماكان دېگەن ئىسىمنىڭ مەنىسىنىڭ «تەكتى ماكان» ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. 1987 – 1991 - يىلىدىكى جۇڭگو ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكىلەر ئۇيغۇرچە «توغراق» سۆزىدىن كېلىپ چىققان كۆچمە مەنا دەپ قىياس قىلغان. باشقىلار ئەرەبچىدىن كەلگەن «ھالاكەت ماكانى» دەپ ئىزاھلاش تەرەپتارى. چۈنكى بۇ ئىسىم خوتەننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قۇم ئاستىدا قالغان شەھەر داندان ئۇيلۇك ياكى كېرىيە دەرياسى بويىدىكى باشقا بىر قەدىمىي شەھەرگە تەئەللۇق ئىكەن. داڭلىق تۈركولوگ ئالىم گوننار جاررىڭنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق كۆرگىنى بۇ ئىسىمدۇر.(10)

مەيلى قانداق ئىسىم بىلەن ئاتىلىشىدىن قەتئىينەزەر تەكلىماكان بۈگۈنكى قاتناش قوراللىرى تەرەققىي قىلغان، رادىئو، تېلېفون، تىك ئۇچار ئايروپىلان ۋە سۈنئىي ھەمراھ، ئالەم قاتنىشى ھەر تەرەپكە يېيىلغان زامانىدىمۇ يەنىلا ئىككى دانە ئۇيغۇر

[1] چارلېس بلاكمودى 1992- يىلى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ قۇملۇقنى غەربتىن شەرققە قاراپ كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن « يەر شارىدىكى ئەڭ مۇشەققەتلىك قۇملۇق» ناملىق كىتابىنى يازغان.

ھەمراھىدىن ئايرىلىپ قالغان، ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈشكە تاس ـ تاس قالغان سىۋېن ھېدىنىنىڭ مىڭبىر مۇشەققەتتە كېسىپ ئۆتكەن چىغىدىكىگە ئوپ ـ ئوخشاش قورقۇنۇشلۇق بىر ھالەتتە ئۆزگىرىشسىز تۇرماقتا. ھاياتى كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ئوتتۇز ياشلىق شۋېتسىيەلىك بىر ئۈمىدۋار ياش 1895 - يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تەكلىماكاننىڭ غەربىي شىمالىي قىرغىقىدىكى مەكىت ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ بۇ بىپايان قۇملۇقتىن 13 كۈندە ئۆتكەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان:

«بۇ يەردە پەقەت سېرىق قۇمدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق. يىراقلاردا كۆزگە قۇم بارخانلىرى كۆرۈنىدۇ. كۆزگە چېلىققۇدەك بىرەر ئۆسۈملۈكمۇ يوق دېيەرلىك. كۆرگەن بۇ مەنزىرىلەردىن ھەيرانۇ ھەس بولۇپ توختاپ قالمىغانلىقىم ھەقىقەتەن ئاجايىب بىر ئىش بولدى.... مەن تاقابىل تۇرغۇسىز كۈچلۈك بورانلاردا سۈپۈرۈلدۈم. بۇ بورانلار ھەر قانداق توسالغۇلارنى چېقىپ تاشلايدىكەن ۋە مۇمكىنسىزلىكنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلىدىكەن.»(11)

تەكلىماكان ھەم گۈزەل ھەم خەتەرلىكتۇر. كېچە ئاسمىنىدىكى چاراقلاپ يېنىپ تۇرغان يۇلتۇزلارنى يەر شارىدىكى باشقا ھەر قانداق جايدىكىگە قارىغاندا يېقىندىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ يەرگە كەلگەن ئاز بىر قىسىم ئىنسانلار تەكلىماكاندا ئەتىياز پەسلىدە چىقىدىغان دەھشەتلىك قارا بوراننى، ياز پەسلىدە ئىنساننى كاۋاپتەك پۇشۇرىدىغان كۈچلۈك ھارارەتلىك قۇياشنى، قىش پەسلىدە قۇملۇق ئۈستىنى زىننەتلەپ تۇرغان نىپىز قارلىق يېپىنچىلارنى كۆردى. ئايغىمىز ئاستىدىكى كىچىك دۆڭلۈكلەردىن تارتىپ ئويۇقتا تاقاشقان ئېگىز تاغ تىزمىلىرىغىچە ھەر نەرسە ئىلگىرى بۇ يەردە قاينام ـ تاشقىن بىر ھاياتنىڭ ياشانغانلىقىنى، ھەر تەرەپكە يېيىلىپ ئاققان دەريالارنىڭ ۋە دېڭىزنىڭ بولغانلىقىنى خاتىرىلىتىدۇ. ھازىر ۋە كېيىنمۇ بۇ يەردە قەدىمكى ھاياتنىڭ باشقا ئىزنالىرى بار. قەدىمىي دەريانىڭ قىرغاقلىرىدا سۇسىزلىقتىن قۇرۇپ قاغجىراپ ئوتتۇنغا ئايلانغان توغراقلار بار. قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدە باشقا دۇنيالاردىن كەلگەن ئاجايىب سادالارنى ئاڭلىغىلى بولىدۇ. ئەڭ يېقىن ئوكياندىن ئىككى مىڭ ئىنگلىز مىلىدىن ئارتۇق ئۇزاقلىقتىكى قۇملۇقتا قالايمىقان چېچىلىپ ياتقان دېڭىز قۇلۇلىسى قاپلىرى بولسا، باشقا بىر گېئولوگىيەلىك ئېرادىن قالغان يالدامىلاردۇر. ئىزىلگەن مېتال پارچىلىرى بولسا شەرقتىكى لوپنۇردا ئېلىپ بېرىلغان يادرو سىنىقىدا ھاسىل بولغان بولۇپ، ئۇ ئاتوم دەۋرىنىڭ خاتىرىسىدۇر.

ئۆلۈم قورقۇنچىسى پەيدا بولىشى مۇمكىن. ئەمما قۇملۇقنىڭ ئەڭ ئوتتۇرىسىدىمۇ يەر يۈزىدىن ئۇزاق بولمىغان چوڭقۇرلۇقتا سۇلار ساقلانغان. تەجرىبىلىك تۆگىچىلەر قۇم بارخانلىرىنىڭ ئايغىدىكى ئازراق پەرقلىق رەڭلەرگە قاراپلا سۇ بار ـ يوقلىقىنى بىلەلەيدۇ. بۇنىڭ ئىشارەتلىرى قەدىمىي دەريا بويلىرىدىن قېلىپ قالغان سېغىز توپا مونەكچىلىرىدۇر. قۇم بارخانلىرىنىڭ ئاستىدىكى يەر يۈزىدىن پەقەتلا ئون ئىككى ئىنگلىز چىسى چوڭقۇرلۇقتىكى يەردە سۇ بار. ئەمما بىر كۈنلۈك يۈرۈش ئاخىرلاشقاندا بىرەيلەننىڭ ئۆزىنىڭ ئېگىزلىكى قەدەر كولىغانلىقى چاقچاق ئەمەس، ئۇيغۇرلار كەتمەن ئىشلىتىدۇ. ئىككى كىشى بىرلىشىپ بىر ئاخشامدا بىر قۇدۇق كولاپ چىقتى ۋە تۇلۇملارنىڭ يېرىمىغا سۇ قاچىلاندى. تاڭ ئاتقاندا تۆگىلەرنى قۇدۇق يېنىغا يېتىلەپ كەلدى. ھالبۇكى، ئەجرى بىكارغا كەتكەن ئىدى. سۇ تۇزلۇق بولسا كېرەك، ئۇسساپ، چاڭقاپ كەتكەن تۆگىلەر باشلىرىنى چايقاپ سۇنى ئىچمىدى.

چۆلدىكى قۇملارنىڭمۇ ئۆزگىچە چۇشلۇق ھاياتى بار. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تەكلىماكاننى «لىيۇشا» «كۆچمە قۇملار» دەپ ئاتاشقان. ئۇنىڭ ئېگىز قۇم بارخانلىرى شىمالدىن شەرقىي شىمال شامىلىنىڭ ياردىمى بىلەن جەنۇبىدىكى بوستانلىق تەرەپكە قاراپ ھەر يىلى ئۈچ ئىنگلىزچىسى (3 x 0.9144 مېتىر) لىق سۈرئەتتە ئىلگىرىلىمەكتە. يەنى جەنۇب تەرەپتىكى بوستانلىقلارنى قۇم باسماقتا. قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىدا بولسا ئىلگىرىلەش سۈرئىتى ئۈچ ھەسسە تېز بولماقتا. قۇملارنىڭ كۆچۈش ئۇسۇلى ئاددى. توختىماستىن چىققان كۈچلۈك بورانلار ئاساسلىقى شىمال بورىنى يېنىك قۇملارنى ئۆچۈرۈپ ئۇنى ھەمىشە بىرقانچە قەدەم ئالدىغا سۈرىدۇ. گەرچە قۇملار ئاددى بىر ئۇسۇلدا كۆچسىمۇ، ئەمما بۇ قۇم بارخانلىرى شەكلىنىڭ ئاجايىب بىر ھېكمەتلىك ئۇسلۇبتا ھاسىل بولىشى ماتېماتىكچى، فىزىكا ئالىملىرىنىڭ يۈكسەك ئەقىل ـ پاراستى بىلەن ئىزاھلاشلىرىنى كۈتمەكتە.(12)

قۇملۇقتىكى ھادىسىلەر ئىچىدە بەلكى ئەڭ يامىنى قارا بوراندۇر. قارا بوراننىڭ ئەڭ چوڭى ئەتىياز پەسلىدە چىقىدۇ. ئالبېرت ۋون لې كوك قۇملۇقتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن قارا بوراننى مۇنداق تەسۋىرلەپ يازغان:

«ئاسمان تۇيۇقسىز قارىداشقا باشلىدى. قىلىن چاڭ ـ توزان پەردىسى ئىچىدە تۇرۇپ قارىغاندا قۇياش خۇددى توق قىزىل رەڭلىك ئوت شارىغا ئوخشاش كۆرۈنەتتى. قويۇق چاڭ ـ تۇزان گۈركىرىگەن شىددەتلىك بوراندا ئادەمنىڭ جان ـ جېنىدىن ئۆتكۈدەك دەھشەت بىلەن كارۋانغا قارشى يۇپۇرۇلۇپ كەلدى. ھەددى ـ ھېسابسىز قۇملار شېغىل ـ تاشلار بىلەن بىرلىكتە پىقىراپ ئۇچۇشۇپ ئادەم ۋە ھايۋانلارغا ئۇرۇلماقتا. ئەتراپ قاراڭغۇلاشتى. بوراننىڭ ھوۋلىشى بىلەن ئۇچۇشۇپ يۈرگەن يوغان تاشلارنىڭ بىر ـ بىرىگە سوقۇلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان جاق ـ جۇق غەلىتە ئاۋازلار ئارىلىشىپ كەتتى. بۇنداق دەھشەتلىك بوران ئىچىدە قالغان ئادەمنىڭ پۈتۈن غېمى ئەتراپىدا ئۇچۇشۇپ يۈرگەن تاشلارنىڭ ئەسەبىلەرچە يارىلاندۇرۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆزىنى يۆگەش ئىدى. ئادەملەر ۋە ئاتلار دۇم يېتىشۋېلىپ دەھشەتلىك بورانغا سەبىر قىلىشقا مەجبۇر.....».(13)

قۇملۇق بويلىرىدا چىققان قارا بوران پۈتۈن تارىم ۋە ئۇنىڭ بوستانلىق رايونلىرىدا بىر قانچە كۈن داۋام قىلىدۇ ۋە ھەتتا ئېگىزلىكى 13 مىڭ ئىنگلىز چىسى ئۆرلەپ تاغلار بىلەن بوي تالىشىدۇ. قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە قارىغاندا قىرغاقلىرىدا بوران كۆپ چىقىدۇ. خوتەن ۋىلايىتىدە جەنۇب تەرەپتىكى يوللاردا بىر يىل ئىچىدە 202 كۈن چاڭ ـ تۇزان بۇرىنى چىقىدۇ.

پەقەتلا دەريا بويلىرى ۋە دەريا ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردىلا ئىنسانلار دەل ـ دەرخلەر ۋە ھايۋاناتلار ياشىيالايدۇ. قۇملۇق بىلەن بوستانلىق ئارىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەر ئۆسەلەيدىغان كارىدورنى ھېدىن «جاڭگال» دەپ ئاتىغان. ھېدىننىڭ تەسۋىرلىشى تoغرا. چۈنكى ئاق تېرەك ۋە يۇلغۇنلۇق چاتقاللار، يانتاقلىقلار، توغراقلار، خوخا تىكەنلىكلەر، بۇدۇشقاقلار، قۇمۇشلار ۋە يۆگىمەچ ئوتلار ھەر قانداق جاڭگالدا كەڭرى تېپىلىدۇ. بۇ يەردىكى جاڭگاللاردا يەنە «چۆل ئامگىياسى» (مېھرىگىيا) تېپىلىدۇ. بۇنىڭ شەكلى ياڭيوغا ئوخشايدۇ. بۇ ئىنتايىن قىممەتلىك دورا ماتېرىيالى بولۇپ، يۇقىرى باھادا سېتىلىدۇ.

بۇ قۇملۇق كارىدورلىرىدىكى چاڭ ـ توزانلار تالك (huashifen) كەبى سىلىق ۋە چاپلاشقان بولىدۇ. يېنىك شامال ياكى ماشىنا چاقى ئاستىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزانلاردا يەردىكى يېپىنجا ئۆسۈملۈكلەر ھاۋاغا ئۆرلەپ تۇمانغا ئوخشاش بىرقانچە مىنۇت ھاۋادا تۇرۇپ قالىدۇ. بىر قۇملۇق تۆلكىسىنىڭ ئارقىسىغا جىددىيلىشىپ قارىغاچ ئۆزىنى چەتكە ئالغانلىقىنى كۆرسىڭىز، سىز ئۇنى قوغلاپ كەلگەن ئوۋ ئىتىنىڭ بارلىقىنى پەرەز قىلالايسىز. چاتقاللىقلاردىن ئۇزاقراق يەرلەردە ياۋا چوشقا (تۇڭگۇز) ياشايدۇ. بۇ يەردە يەنە موڭغۇلىيەنىڭ تارتىنجاق ئاھۇ (كېيىكلىرى) كۆلچەكلەرگە سۇ ئىچكىلى كەلگەندە پات ـ پات كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ يەردە ھاشارەتخور ئۇزۇن قۇلاق يەرلىك كىرپە يەرلەردە ئۆمىلەپ يۈرىدۇ. چاشقانلار ۋە توشقانلار بار.(14)

ياخشى يوغىنىغان فرات توغرىقى جاڭگالنىڭ پادىشاھى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ پلىئوسېن (pliocene) ئىراسىدىكى سۇ بويلىرىدا ئۆسۈدىغان ئورمانلار ئائىلىسىگە تەۋە دەرەختۇر. چىڭ سۇلالىسىدا ياشىغان ئالىم شۇ سۇڭ «تەكلىماكان چۆلىدىكى ئىرماش ـ چىرماش دەريا بويلىرىدا بۈك ـ باراقسان فرات توغراقلىرى ئۆسكەن»(15) دەپ ھاياجانلانغان. چۆلدىكى توغراقلار بوستانلىقلاردىكى ئاق تېرەكلەردىن ئاسمان ـ زېمىن پەرقلىنىدۇ. خەلقنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بۇ ھەيۋەتلىك دەرەخلەر مىڭ يىل كۆكلەپ، مىڭ يىل قەد كۆتۈرۈپ، يەنە مىڭ يىل ياتارمىش. يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئېقىشى تەرتىپسىز بولغانسېرى توغراقلارمۇ شۇنچە شالاڭلاشقان. يېشىللىق كارىدورلاردىن ئۇزاقلاشقانسېرى ئۇلارمۇ شۇنچە كىچىكلىشىپ كەتكەن. نەدە قۇم بارخانلىرى ئېگىزلەشكە باشلىسا، شۇ يەردىكى توغراقلار خۇددى ئونۇتۇلغان مۇھاپىزەتچى ئەسكەردەك بويىنىنى قىسىپ يېگانە قالغان. قۇملۇققا ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى توغراقلار غايىب بولىدى. ھازىر بۇ يەردە ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر ئۆسۈملۈك يۇلغۇندۇر. يۇلغۇنلارنىڭ ئەۋرىشىم، يېنىك پۇتاقلىرى ۋە ئىنچىكە، ئۇزۇن قىزغۇچ گۈللىرى قۇم دۆۋىسىدىن بىر مىل ئېگىزلىكتە خۇددى ماياك كەبى چاقناپ تۇرىدۇ. يەر يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى بەزىدە 50 سىلسىيە گرادۇستىن يۇقىرى بولغان چەكسىز قۇملۇقتا يۇلغۇن تۈگۈل، باشقا ھېچبىر ئۇچار قانات ۋە جانلىق يوق. پەقەت ئاندا ساندا شامالدا ئۇچۇشۇپ يۈرگەن توغراق قوۋزاقلىرى بار.

ھاسىلكالام، ھەر قانداق بىر جانلىقنىڭ بەرداشلىق بېرىش دەرىجىسىنىڭ سىرتىدىكى ھادىسىلەر ھەممىسى غەيرى نورمال (ئاجايىب) ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. مېۋىلىك دەرەخ شاخلىرىنىڭ قۇرۇپ چۈرۈپ كەتكەن تۈزاندىلىرى قۇملۇقتا كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرسەك، ئۆيلەرنىڭ تۈۋرۈكلىرى، قېتىپ كەتكەن ئۇزۇنچاق لىملەر بار. بۇ يەردە ئىشكىبېشى ۋە

دەرۋازا بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن يوللار بار. ھەتتا گىلەمچىنىڭ ياپىلاق دەستىسىنىڭ ئىزنىمۇ ئۇلارنىڭ ئۈستىدە ئۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. تۇتقۇچىسى سۇنۇپ كەتكەن يوغان ساپال چەينەك قۇملۇقتا يېتىغلىق. ئىلگىرى بۇ يەردە ئىنسانلار ياشىغان. ئەمما زادى كىملەر ياشىغان؟

ئىزاھلار

(1) بۇلدېردا تۇرۇشلۇق ئامېرىكا مەملىكەتلىك گېئوفىزىكىلىق سانلىق مەلۇماتلار مەركىزىنىڭ خەرىتە سىزىش ئۇچۇن قوللىنىدىغان ھەربىي سۈنئىي ھەمراھى. كولورادۇ 1990- يىللارنىڭ ئاخىرى.

(2) لي كوك: «كۆمۈلگەن بايلىقلار» 2 - ۋە 55 - بەتلەر.

(3) شياۋ: «ئاقسۇكۆل ئويمانلىقىدىكى ئېچىنىشلىق ھالاكەت»

(4) ت دوكلاس فورسېۋىس پرېژېۋالسكىدىن نەقىل ئالغان «غۇلجىدا»6 - ۋە 25 - بەتلەر.

(5) ماركوپولونىڭ بوستانلىقنى كۆرگەنلىكى ھەققىدىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈش پىكرى: «ماركوپولو جۇڭگوغا بارغانمۇ؟»

(6) ھارى: «شەرقىي تۈركىستاندىكى غايىب بولغان تۆگىلەر» يازغۇچى ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ سابىق مەمۇرى ئەمەلدارى بولۇپ، غەربىي جەزىرەدىكى ياۋايى تۆگىلەرنىڭ ئۇۋلىنىشىنى تەكشۈرۈش ئىلمىي ئېكىسپېدىتسىيە ئەترىتىگە ئۈچ قېتىم قاتناشقان.

(7) ھېدىن: « ئېكىسپېدىتسىيە ھاياتىم» 4 - ۋە 154- بەتلەر.

(8) «تەيپېيىنىڭ يۈلەن» 901 - 7 - جىلد سكافېر نەقىل ئالغان: «جۇڭگودا يوەن سۇلالىسىگىچە بولغان ئارىلىقىدىكى تۆگىلەر»

(9) مائېللارت: «چەكلەنگەن سەپەر».

(10) جاررىڭ: «تەكلىماكان ئاتالغۇسى» بۇ ئىسىم 19 – ئەسىرگە قەدەر تەكرار تىلغا ئېلىنمىغان دەيدۇ ۋە ئەرەبچە «تەك» بىلەن تۈركچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار» نىڭ قوشۇلىشى بىلەن «خاراب بولغان ئەگمە» گە ئەرەبچە «ماكان» يەنى ياشايدىغان يەر، جاي مەنىسىدىكى «ماكان» سۆزىنىڭ قوشۇلىشى بىلەن ياسالغان ئىسىم دەيدۇ.

(11) ھېدىن: « ئېكىسپېدىتسىيە ھاياتىم» 118- بەت.

(12) ئاندېرسون «قۇم بارخانلىرىنىڭ جەلپكارلىقى» 4 - بەتتىكى مىسالغا قارالسۇن.

(13) لى كوق: «كۆمۈلگەن بايلىقلار» 36- بەت.

(14) قۇملۇقتىكى 14 يىللىق گېئولوگىيەلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە تېپىلغان ئەينى زامانىدىكى شۇ ئىقلىمدا ياشىغان ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قىستۇرما سۈرەتلىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ 1993- يىلقى دوكلادى «سىرلىق تەكلىماكاندا» بار.

(15) جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى: «سىرلىق تەكلىماكان» 99 - بەت.

ئىككىنچى باب پادشاھلار، خانلار ۋە خوجىلار

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام بۇندىن تۆت مىڭ يىل ئىلگىرى ياشىغان. كىرورەن گۈزىلىنىڭ يۈزلىرىنى زامانلار قارىداتقان بولسىمۇ، ئەمما ئەتراپىدىكى باشقا جەسەتلەردىن پەرقلىق ھالدا، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئۆز سالاپىتىنى قىلچىلىك يوقاتمىغان. ئۇ تۆت مىڭ يىلدىن بېرى لەۋلىرىدە سۇس كۈلۈمسىرەپ يېتىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ يۇمۇق كۆزلىرى ئىچىگە چوڭقۇر كىرىپ كەتكەن. بۇرنى قاڭشارلىق ۋە ئاغزى چىڭ يۇمۇلغان ئىدى. ئۇ چىرايلىق كەتكەن گۆشرەڭ يۇڭ كىيىم كىيگەن بولۇپ، كىيىمگە ئاقىقۇ پىيى تۈگمە ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. پۇتىغا قۇپال تىكىلگەن پەس پاشنىلىق خۇرۇم ئاياغ كىيىكلىك ئىدى.

تەكلىماكان چۆلىدىكى قورغاق قۇملار ئارىسىدىن قېزىۋېلىنغان 500 جەسەتنىڭ بىرى كىرورەن گۈزىلى يېشىغا قارىغاندا، ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ياخشى ساقلانغان. ئۇنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1800 - يىللار ئارىسىدا ئۆلگەنلىكى دەلىللەندى. ئۇ شۈبھىسىزكى مۇمىيالار ئىچىدىكى خانىش ئىدى. ئۇنى «مىللەتنىڭ ئانىسى» دەپ ئاتىغان ئۇيغۇرلار ئۇنى ئىرقىنىڭ مۇقەددەس ئوبرازى سالاھىيىتىدە تەرىپلەشتى. ئۇنىڭ جەسىتىگە چىرىپ كېتىشتىن ساقلايدىغان ماددىلار ئىشلىتىلمىگەن. مىسىردىكى مۇمىيالارغا ئوخشاشمىغان ھالدا، تەكلىماكاندىكى جەسەتلەر توغراق ياغىچىدا ياسالغان ئاددىي ساندۇقلارغا سېلىنىپ، تار كولانغان قەبرىلەر ئىچىگە قويۇلغان ۋە تەبىئەتكە تاشلىۋېتىلگەن. بۇنى قەبرە ئوغرىلىرى ۋە ئارخېئولوگلارغا تاشلاپ بەرگەن.

بۇنىڭغا ئوخشاش بايقاشلار ياۋروپادىمۇ بولدى. 1991 - يىلى ئاۋستىرىيە بىلەن ئىتالىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئالپىس تېغىنىڭ يۈكسەكلىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن قار - مۇزلارنىڭ مىسلىسىز ئېرىشىدە ئوتزى ئىسىملىك مۇز ئادەم بايقالدى. گەرچە ئازراق شەكلى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ھەقىقەتەن ياخشى ساقلانغان ئىدى. دەسلەپتە كىشىلەر ئۇنى بۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تاغقا چىققۇچىلاردىن غايىپ بولغانلارنىڭ بىرسىنىڭ جەسىتى بولۇشى مۇمكىن، دەپ خاتا پەرەز قىلغان ئىدى. كېيىن ئوتزىنىڭ بەش مىڭ ئۈچ يۈز ياشقا كىرگەنلىكى ئىسپاتلاندى. دانىيە ۋە گېرمانىيىنىڭ شىمالىدىكى پاتقاقلىق پات - پات قورقۇنچلۇق ھالەتكە كېلىشى ۋە ئىچىدە پەي سىڭىر ۋە تېرە خالتىسىغا ئايلانغان جەسەتلەرنىڭ سىرغىۋېلىنىشى بىلەن دىققىتىمىزنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ.(1)

جەنۇبتىكى بوستانلىق چەرچەندىن قېزىۋېلىنغان جەسەت چەرچەن ئادىمى ئۈرۈمچىدىكى شىنجاڭ مۇزېيىدە كىرورەن گۈزىلىنىڭ يېنىدا ياتقۇزۇلغان. ئۇزۇنلىقى تەخمىنەن ئالتە ئىنگلىز چىسى (185 سانتىمېتىر) كېلىدۇ. جىگەررەڭ ئۇزۇن چاپان، پۇتىغا گۈللۈك كىگىز پىيما، ئۈستىدىن بۇغا تېرىسىدە تىكىلگەن يارىشىملىق خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەن، چاچلىرى قوڭۇر رەڭلىك ۋە قىسقا ساقال - بۇرۇتى بار، ئۇنىڭ يېنىدا ئۈچ مىڭ يىل بۇرۇن ئۇنىڭغا قوشۇپ بىرلىكتە دەپنە قىلىنغان ئۈچ ئايالنىڭ جەسىتى ناھايىتى ياخشى ساقلانغان ھالەتتە ياتماقتا. تاقىر باش بىر ئايالنىڭ يۈزىگە ئاغزىنىڭ ئېچىلىپ قېلىشىنى توسماق ئۈچۈن مىتال زەنجىرلەر تاقالغان. يەنە ئىككى ئايالنىڭ يۈزىگە رەڭلىك گۈل چېكىلگەن. ئۇلارغا يېقىن يەردە يەنە بىر ئايلىق بولغان بىر ئوغۇل بوۋاق بالىنىڭ جەسىتى بار.

بۇ مۇمىيالارنىڭ ساقلىنىشىدىن بەكرەك مۇھىم بولغىنى ئۇلارنىڭ دىققەتكە سازاۋەر يۈز ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقى بولۇپ، بۇ ئىنسانلارنىڭ ھېچبىر يېرى خەنزۇلارغا قىلچىلىك ئوخشىمايدۇ. ئېگىز، زىلۋا، قاڭشارلىق، سۇس قوڭۇررەڭ ۋە قىزىل چاچلىق، قويۇق ساقال - بۇرۇتلۇق بۇ ئىنسانلار ناھايىتى ئېنىقكى غەربتىن كەلگەن. قۇمۇل بوستانلىقىدىن تېپىلغان قوڭۇر - قىزغۇچ رەڭ ئۇزۇن چاچلىق ياش ئايالنىڭ جەسىتى سېلىنغان ئەينەك ساندۇقنىڭ يېنىدىكى چۈشەندۈرۈشكە: «بۇ جەسەت ياۋروپا ئېرقىغا مەنسۇپ» دەپ يېزىلغان. چۈشەندۈرۈشتە كۆرستىلگەندەك بۇ مۇمىيالارنىڭ كىيىملىرى قوپال يۇڭدا ياكى گۈل كەشتىلەنگەن يىپەكتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى غەرب مەنبەلىكتۇر. شوتلاندىيەلىكلەرنىڭ رەختىگە ئوخشايدىغان كاتەكچە گۈللۈك كىيىم كىيگەن مۇمىيالارنى كۆرگەن بەزى مۇتەخەسسىسلەر شوتلاندىيە ۋە جۇڭگو كاتەكچە رەختلىرىنىڭ مەلۇم مەزگىل رۇسىيەنىڭ جەنۇبىدا ئورتاق ئەجدادى بولغان دېگەننى ئوتتۇرىغا

قويدى.(2) باشقىلار تارىمدىن تېپىلغان كاتاكچە رەختلەرنىڭ ئاۋستىرىيە ھاللاستاتتىكى سەلتىك (celtic) كاتەكچە گۈللۈك رەختلىرىنىڭ ئۇسلۇبىغا ئىنتايىن بەك يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆردى.(3)

غەرب ۋە شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچرىشىشى ياكى توقۇنۇشى ئۆتكەن 10 يىل ئىچىدە تارىمدىن قېزىۋېلىنغان ئىككى «پادىشاھ» نىڭ كىيىمىدە ئەڭ يارقىن خاتىرىلەنگەن. بىرى تەكلىماكاننىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى لوپنۇردىن يەنە بىرى نىيىنىڭ جەنۇبىدىن تېپىلغان. ھەر ئىككى جەسەت مىلادىدىن كېيىنكى 3 - ئەسىردىن باشلانغان بولۇپ، يېقىنكى زامانغا مۇناسىۋەتلىك. ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىگە قاراپ، كىرورەن گۈزىلىنىڭ زاماندىن كېيىن پەن - تېخنىكىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. لوپنۇر پادىشاھى ئالتۇن تاجى ئاستىغا ئاق رەڭلىك ماسكا تاقىغان بولۇپ، ئۇنىڭ يۈزىنى ھەرگىز كۆرگىلى بولمايدۇ. بويى 1 مېتىر 80 سانتىمېتىر ئەتراپىدا دەپ چۈشەندۈرۈشتە يېزىلغان. ئۇنىڭ قىزىل رەڭلىك چاپىنىغا سېرىق گۈللەر، ئانار دەرىخى ۋە خەنزۇلارنىڭكىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان بەزى نەقىش گۈللەر چېكىلگەن. تولغان گەۋدىسى باشتىن - ئاياقىقا قەدەر يىپەكچا بىلەن ئورالغان ۋە ئىككى يېنىغا بىر - بىرىگە قارىتىپ خەنجەرلەر قويۇلغان. نىيا پادىشاھى ئۇنىڭغا سېلىشتۇرۇلغاندا، ئۇ تۈرك پاسونى ئۇزۇن چاپان كىيگەن بولۇپ، بۇ يىپەك چاپانىنىڭ جىيەكلىرى كۆكۈل قويۇپ كەشتىلەنگەن ئەجدىھا، يولۋاس، چەۋەنداز ۋە قۇشلارنىڭ سۈرەتلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن.

تارىخ سىياسىيدۇر، بولۇپمۇ جۇڭگو تارىخى ھەممىدىن بەك سىياسىيدۇر. تارىم ئويمانلىقىنىڭ خەنزۇ مىللىتىدىن ئىلگىرى «ياۋرۇپالىقلار» نىڭ ئىلكىدە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان مۇمىيالاردىكى ئىرقىي زىچ مۇناسىۋەتنى كۆرسەتكەن پاكىتلار خەنزۇ مىللەتچىلىرىنى ئىنتايىن بىئارام قىلىۋەتتى. 20 - ئەسىردە بەزى خەنزۇ ئالىملار خەنزۇ مىللىتىنىڭ خۇاشيا ئەپسانىلىرىدە رىۋايەت قىلىنغان ئاق تەنلىك كاۋكازلارنىڭ نەسلىدىن ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ ساپ ئىرقىنىڭ ياۋايى «قىزىل تەنلىكلەر» تەرىپىدىن شالغۇتلاشتۇرۇلىشى نەتىجىسىدە سېرىق ئىرقلىق خەنزۇلار شەكىللەنگەنلىكىدەك سەپسەتىلەرنى يېڭى ئويدۇرۇشقا تىرىشتى.(4) 1933 - يىلى بېيجىڭ ئادىمىنىڭ بايقىلىشى كىشىلەرنى «ئىنسانلارنىڭ كۆچۈشى نەزەرىيىسى خاتا ۋە شۇنداقلا خەنزۇ مىللىتى يەر شارىدىكى ھەر قانداق دۆلەتتىكى: «ئەڭ قەدىمى ئولتۇراقلاشقان مىللەت» دېگەن يەكۈنگە باشلاپ كەلدى.(5)

خەنزۇلار ئۆزلىرىنى ئوتتۇرا شەرق ياكى ئاق دېڭىز ئەتراپى رايونلىرى (Mediterranean) دىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك خەلقلەرگە ئوخشاش «بىز دۇنيانىڭ مەركىزىنى ئىگەللىگەن» دەپ قارايدۇ. ئەمما قەدىمكى گېرىكلەر ياۋايىلىقتىن قۇتۇلغان چاغدا خەنزۇلاردا بۇنداق ئىلگىرىلەش تېخى يوق ئىدى. ئەتراپىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى كىيىمسىز يالىڭاچ، ياۋايى ئىدى. سىز ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى ئۇلارنىڭ شۇ قەدەر ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرەلەيتتىڭىز. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلەنگەن ئىنسانلار ئومۇمەن قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ياكى ئۈچ باشلىق، ئۈچ كۆزلۈك يېرىمى ئىنسان قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «خام» ياۋايىلار بولسا پۇشۇرۇلمىغان گۆشلەرنى چاينىماي يۇتىدىغان ۋە بەدىنىنىڭ ھەممە يېرىنى تۈك بېسىپ كەتكەن مەخلۇقلاردۇر. «پۇشۇرۇلغان» ياۋايىلار بولسا بەدىنىدىكى تۈكلىرى ئازراق ۋە مەلۇم دەرىجىدە ئاڭغا ئىگە بولغان ياۋايىلاردۇر.(6) ئەڭ ئىچكىرىدىكى ياۋايىلارنى تەلۋە چاچلىرى ۋە كىيىمىنىڭ تۈگمىسىنى خاتا ئېتىشتەك ئاجايىپ قىلىقلىرىدىن تونۇۋالغىلى بولاتتى.(7) جۇڭگولۇقلارنىڭ ئالىملىرى يەنىلا 1920 - يىلى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىنسانىنىڭ ھايۋاندىن ئۆزگەرگەنلىكى ھەققىدىكى تەلىماتىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىمەكتە: يەنى تىبەتلىكلەر مۇتلەق ھالدا قوينىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. خەنزۇ تىلىدىكى مۇسۇلمان دېگەن سۆز «خوي» (Hui) «ئىت» دېگەنگە ئىشارەت قىلىنغان، تاكى 1930 - يىلىغا قەدەر ھۆكۈمەت تەشۋىقاتلىرىدا ياپونلار «پاكار قۇللار» (wonu) دەپ تەسۋىرلەنگەن. خەنزۇلارنىڭ چاچ - ساقاللىرى قىزىل تەنلىكلەر ۋە قارا تەنلىكلەرنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا كۆپ ئاز.

بېيجىڭدىكى گۇگۇڭ سارىيى (Forbidden City) ئاھالىسى ئۆتمۈش پادىشاھلىقلارنىڭ ئۆزلىرى ھەققىدە ماختىنىپ يازغان رىسالىلىرىدىن غەم - ئەندىشە قىلماقتا. ئىلگىرىكى زامانلاردا بۇ ئىش قولايچە بېجىرىلگەن. يېڭى بىر ھاكىمىيەتنىڭ تىكلىنىشى دېمەك، يېڭى تارىخي كىتابلار يېزىلىدۇ، دېمەكتۇر. يەنى ئىلگىرىكى توم - توم كىتابلارنىڭ ھەممىسى كۆيدۈرۈلۈپ، يېڭى ھاكىمىيەتنى ماختىغان، ئۇنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى دەستەكلىگەن كىتابلار ۋە كەچمىش تارىخ

قايتىدىن مۇبالىغە قىلىنىپ يېڭىۋاشتىن باشقا يېزىلىدۇ. بۈگۈنكى كۈندىكى «تولغا بولمىغان» كىتابلار چەكلىنىدۇ ۋە يوقىتىلىدۇ. چۈنكى ھەقىقى تارىخنى بىلىپ قېلىشىنىڭ ئۆزى، ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئىپتىخارلىنىپ، مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە نىسبەتەن قارىغۇلارچە ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى قايناپ ـ تېشىپ تۇرغان خەنزۇلار ئۈچۈن ئىنتايىن خەتەرلىكتۇر. ئەپسۇسكى، ئالىملار شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تارىخى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى ئىگەللەشتە خەن سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسىدىكى خاتىرىلەرگە كۆپرەك تايىنىشقا مەجبۇر بولدى.

خەنزۇلار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىكى خەنزۇ مەدەنىيىتى تەسىرىنى ئىنتايىن تەكىتلەيدۇ. زامان، ماكان ۋە تارىخى شەخس ۋە ھادىسىلەرنى خاتىرىلەشتە جۇڭگولۇقلارنىڭ سۇلالە يىلى كالىندارىغا ئاساسلىنىدۇ. ئۆتكەن يۈز يىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارنى دەسلەپتە ياۋروپالىقلار، ئۇندىن كېيىن ئامېرىكىلىقلار ۋە ياپونىيەلىكلەر، ئاخىرىدا كۆپ ساندىكى خەنزۇلار ئۆزلىرى قىلدى ۋە شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ھەققىدىكى سىرلىق تۇماننى ئىزاھلاشقا ياردەملەشتى. بىرىنچى بابنىڭ ئاخىرىدا سورىغان سوئالنىڭ جاۋابىنى ئىشارەتلىدىم. يەنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئىنسانلىرى ۋە بىپايان قۇملۇقنىڭ ئاھالىسى خەنزۇلار ئەمەس، بەلكى ھىندى ـ ياۋروپالىقلار. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى كاۋكاز ۋە ئاناتولىيەدىن كۆچۈپ كېلىپ شىمالدىكى يايلاقلارنى ئىگەللىگەن. بۇ يەردىن بىرونزى دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىلىدىن 900 ـ يىلىغا قەدەر) دە تارىم ئويمانلىقىغا تارقالغان. ئۇلار تۆت چاقلىق ئات هارۋىلىرى ۋە ئات ئۇزەڭگىسىنى ئىجات قىلغان ئاتلىق پالۋانلار ۋە چوپانلار ئىدى.(8) ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى تارىمدا قوللانغان ھىندى ـ ياۋروپا تىلىنى ھازىرقى زامان ئالىملىرى تۇچارىئان (Tocharian) دەپ ئاتايدۇ. پەقەتلا تاشلاندۇق قول ـ يازمىلاردا بايقالغان تۇچارىئاننىڭ پەرقلىق ۋارىيانتلىرى تۇرپان ۋە كۇچادا قوللىنىلغان.

بۇ ھىندى ـ ياۋروپالىقلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1200 ـ يىلى ھازىرقى ئىراندىن كۆچۈپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ۋە غەربى تەرەپلىرىگە يەرلەشكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىكى ئارىئان ئىرقىغا مەنسۇپ ئالاھىدىلىكلەر ھازىرقى زامان ساياھەتچىلىرىدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇ يەرگە كەلگەن ئەنگىلىيەلىك بىر ساياھەتچى يەركەنتتىكى (يەكەن) بىر كەنتتە ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ كېلىشكەن، قەددى ـ قامەتلىك، ئاق يۈزلۈك، قوڭۇر كۆزلۈك ۋە چاچ ساقاللىرى قىزىلغا مايىل سېرىق رەڭلىك ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلىگەن. ئۇ ھەيرانلىق بىلەن چۈشەندۈرۈپ: «ساپ ئارىئان ئىرقىنى كۆردۈم. بۇلارغا پەقەت پەلتۇ ۋە شىم ـ كاستۇم كىيدۈرۈپ قويۇپ، كۆرۈنۈشكە باقسىڭىزلا، بۇلار ئەسلى ئىنگلىزلار دەپ ئويلايسىز» دېگەن.(9)

پەقەت كېيىن سېرىق موڭغۇللار شەرقتىن كەلگەن. يېقىنقى كۈنلەردە جەسەت ئىسكىلىتلىرىنى تەتقىق قىلغان جۇڭگولۇق بىرئالىم «غەربلىكلەرنىڭ ئىرقى ئېلمېنتلىرى» نىڭ دەسلەپكى كۆرۈنۈشىنىڭ شەرقىي ئاق دېڭىز تىپىغا ئەگىشىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: « مىلادىدىن ئىلگىرىكى بىر قانچە ئەسىرغىچە بولغان ئارىلىقتا شەرققە كۆچكەن غەربلىكلەر (ئاق تەنلىكلەر) ئىرقىنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى، غەربكە كۆچكەن موڭغۇللارنىڭ كېلىشىدىن تېخىمۇ تېز ھەم كۆپ بولغان».(10) جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىرسىيەت ئىلمى تەتقىقاتى بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنىڭ كاۋكاز نەسلىدىن ئىكەنلىكى يەكۈننى چىقاردى: «شىنجاڭ مۇمىيالىرىدىكى قان بۈگۈنكى كىشىلەرنىڭ تومۇرلىرىدا ھېلىھەم ئاقماقتا».[1]

تۇچارىئانلار جۇڭگولۇقلار يۈجى دەپ ئاتىغان ئۆزلىرىنىڭ غەربتىكى ئەڭ يېقىن خوشنىسى بىلەن بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلىنغان. ھەر ئىككىسى كىچىلىك كۆچمەن قەبىلە ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغان. ھۇنلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 ـ يىللاردا جۇڭگونىڭ جەنۇبىدىكى چېگرا رايونلىرىنى ھەر دائىم بوزەك قىلىپ تۇراتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ھۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرى مىلادى 4 ـ ۋە 5 ـ ئەسىرلەردە مەركىزى ئاسىيادىن سۈرۈلۈپ، رۇسىيە يايلاقلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ھازىرقى فرانسىيە تەۋەسىگىچە كېلىپ رۇم ئىمپېراتورلۇقىنى قالايمىقان قىلغان.(12) خەنزۇلارنىڭ كالىندارىغا ئاساسلانغاندا، تەخمىنەن مىلادى 170 ـ يىلى ھۇنلار يۈجىلارنى يۇرتىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ جەنۇب ۋە غەربكە قاراپ تاكى

[1] قازاقلارنىڭ ئۈچتەن بىر قىسمى كاۋكاز نەسلى: ھازىرقى نىڭشيا ئۆلكىسىدە ئولتۇراقلاشقان خۇيزۇلار (جۇڭگولۇق مۇسۇلمانلار) نىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىدىن ئارتۇقى كاۋكاز نەسلى.

تەڭرىتاغ ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە سىڭىپ كەتكەنگە قەدەر يۇرۇشكە مەجبۇر قىلغان. ئەڭ ئاخىرىدا يۆجىلار باكترىيەنىڭ گىرىك ـ ھىندى خانلىقى (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ جەنۇبى) دا يەرلەشكەن.

قىستۇرما رەسىمدىكى مەلىكە ۋېن جىنىڭ ھېكايىسىدە سۆزلەنگەندەك، ھۇنلار تۈگمەس پاراكەندىچىلىكنىڭ مەنبەسى ئىدى. مىلادى 200 ـ يىلىدا ھۇنلار مەلىكە ۋېن جىنى خېنەن ئۆلكىسىدىكى دادىسىنىڭ ئۆيىدىن بۇلاپ ئېلىپ قېچىپ كەتكەن ۋە قەبىلە باشلىقى بىلەن مەجبۇرى توي قىلغان. ئۇنىڭ يۇرتىنى سېغىنىش يىغىسى ۋە قەۋم ـ قېرىنداشلىرىغا بولغان مۇھەببىتى ئەسىرلەردىن بېرى خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرمەكتە. ئۇنىڭ ھېكايىلىرىنى ئاڭلاتقان «سەرسانلىقتىكى 18 نەي نەغمىسى» ناملىق شېئىر ـ قوشاقلار توپلىمىنىڭ ئەسلى نوسخىسىنى مىلادى 1130 ـ يىلى جەنۇبى سۇڭ سۇلالىسى پادىشاھى گاۋزۇڭ يازدۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاساسەن 14 ـ ئەسىردە يېزىلغان بىر يۈرۈش شېئىر ۋە رەسىم توپلاملىرى ھازىر نيۇيوركتىكى مېتروپولىتان سەنئەت مۇزېيىدا ساقلانماقتا.(13)

جۇڭگونىڭ تۇنجى قېتىم گەنسۇ كارىدورىدىن ئۆتۈپ، يىراق ۋە قاقاس غەربكە، يەنى تىبەت ئېگىزلىكى بىلەن چۆل ـ جەزىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن ۋادىغا ھۇجۇم قىلىشىدىكى سەۋەب ھۇنلار ئىدى. شۇنداق قىلىپ خەنزۇلار ياۋايىلار يۇرتىغا يېقىنلىشىشقا مۇۋەپپەق بولالىغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 138 ـ يىلى خەن ۋۇدى ئەلچىسى جاڭ چيەننى، ھۇنلارغا بىرلىشىپ ئامبۇر شەكلىدە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يۆجىلارغا نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتتى. جاڭ چيەن ھۇنلارغا ئەسىرگە چۈشتى. ئۇنىڭ يۆجىلارغا ئەلچىلىككە بېرىشى مەغلۇپ بولدى. ئۇ ئون ئىككى يىلدىن كېيىن قۇتۇلۇپ، جۇڭگوغا قايتقىنىدا ئوردىدىكىلەرگە ئۆزىنىڭ مەركىزى ئاسىيادا كۆرگەن ـ بىلگەنلىرى، بولۇپمۇ ئۇ پەرغانە ئويمانلىقىدا (ھازىرقى ئۆزبېكىستاندا) كۆرگەن «دۇلدۇل» نىڭ نەقەدەر باتۇر، ئىشچان ۋە ھارماسلىقىنى تەسۋىرلىگەندە، ئۇلار ئاتقا ئاشىقى بىقارار بولدۇ. جۇڭگودا ئات يوق ئىدى. چۈنكى ئىچكىرى جۇڭگونىڭ تۇپراقلىرىدا ئاتلارنى بېقىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان مېنىراللار كەم ئىدى. ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئالدىدا چېنىپ قالماسلىق ئۈچۈن، جۇڭگولۇقلار ئاتلار بىلەن قوراللىنىشقا ئىنتايىن مۇھتاج ئىدى. شۇنداق قىلىپ بىر قانچە يىلدىن كېيىن جۇڭگولۇق ئات سېتىۋېلىش ئۈمكى پەرغانە ۋادىسىدا قايتا پەيدا بولدى ياكى ئىككى قېتىم ئاتلارنى مەجبۇرى ئېلىپ كەتتى. كېيىنكى ئەسىرلەردە گەنسۇ ئۆلكىسى ۋە غەربتىكى باشقا ئۆلكىلەردە ئات يېتىشتۈرۈش فىرمىلىرى قۇرۇلدى. ئەمما بۇ يەردە تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇش ئىنتايىن تەس بولدى. نەتىجىدە يىپەككە ئات تېگىشىش سودىسى، جۇڭگونىڭ تىجارەت ۋە ئولپان تاپشۇرۇش، سوۋغا ـ سالام ئىشلىرىدا ھەر زامان كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئادەتكە ئايلاندى. بۇنىڭدا خانلىق خەزىنىسىدىن نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ئېقىپ چىقىپ كەتكەنلىكىدە گەپ يوق.

خەن ۋۇدى مەركىزى ئاسىيادىكى دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيەتتىن خۇش بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆز ـ ئۆزىنى ئالدىدى. ئەسكەر چىقارماق ھەقىقەتەن قولاي، لېكىن يىراق غەربتە زور قوشۇننى باقماق ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلماق بىلەن باراۋەر ھەتتا بالايىئاپەت ئىدى.(14) خەن سۇلالىسى يىلنامىسىگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن بۇرۇنقى 104 ـ يىلى دۇنخۇاڭدىن باشلاپ پەرغانە ۋادىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بوستانلىقلارنى كونترول ئاستىغا ئالماق ئۈچۈن يولغا چىققان زور قوشۇندا 60 مىڭ ئەسكەر، ئەشيالارنى توشۇش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان نەچچە ئون مىڭ ئات، تۆگە، قېچىر ۋە ئېشەكلەر ھەمدە 100 مىڭدىن ئاز بولمىغان بۇقىلار بار ئىدى. ئەمما بۇ قوشۇندىن پەقەتلا 10 مىڭ كىشى قايتىپ كېلەلىگەن.(15) كېيىن يەنە تۇرپان، قارا شەھەر (ھازىرقى كورلىغا يېقىن) كىرورەن ۋە يەركەنتكە ئەسكەر تارتىپ چىققان بولسىمۇ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 23 ـ يىلدىن مىلادى 9 ـ يىلغىچە) ۋاڭ مىڭدىن تەخت تالىشىش دەۋرىدىكى قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە تەكرار مەغلۇپ بولغان.

مۇساپە ئىنتايىن ئۇزاق ۋە يەرشارائىتى پەۋقۇلئاددە جاپالىق بولغانلىقى ئۈچۈن غەربنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قىلىنغان 2000 يىلدىن بۇيانقى ئۇرۇشلاردا پەقەت ئۈچ خەنزۇ قوماندان غەلىبە قىلالىغان. بۇلار خەنزۇلارنىڭ مىللىي قەھرىمانى دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسىنىڭ گېنېرالى بەن چاۋ بۇ ئۈچ شەخس ئىچىدىكى بىرىنچى كىشى ئىدى.

بەن چاۋ تارىمغا دىققەت قىلىشتىن ئىلگىرى موگۇلىيەدە ھۇنلارنى تۇنجى قېتىم مەغلۇب قىلدى. 30 يىل جەڭ قىلىش ئارقىلىق ئاخىرىدا مىلادى 94 ـ يىلى قەشقەرنى ئىگەللىدى. غەربى ئاسىيادىكى بۈيۈك ئىسكەندەر زولقەرنەينگە ئوخشاش، بەن

چاۋ ئۆزىنىڭ ئاز ساندىكى خىللانغان ئەسكەرلىرى بىلەن كۆپ ساندىكى يەرلىك سېتىلما ئەسكەرلەرنى قوللانغان. يەنە ئىسكەندەرگە ئوخشاش ھۆكۈمرانلىق تەختىنى يەرلىك ئەمەلدارلارغا بېرىپ، ئۆزى ئۇلار ئۈستىدىن نازارەت قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى غەلىبىلىك ھالدا تاماملىغان.

بەن چاۋنىڭ داڭلىق بىر ئەقلىيە سۆزى «ياۋايىلارنى ئىشلىتىپ ياۋايىلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىش» تاكتىكىسىنى بېيجىڭ ھازىرغا قەدەر پايدىلىق بىر دىپلوماتىيە يولىيورۇقى سۈپىتىدە قوللانماقتا.

1877 - يىلى تۇنجى قېتىم فېردىنان ۋون رىچتوفېن تەرىپىدىن ئاتالغان يىپەك يولى دېگەن بۇ ئىسىم جۇڭگونىڭ پايتەختى بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرغان سودا يولىنىڭ ئومۇمى نامى ئىدى. بۇ يولدىكى قاتناشنىڭ بىر ئۇچى لوياڭ بىلەن چاڭئەن (بۈگۈنكى شىئەن) دە، يەنە بىر ئۇچى ئانتئوك بىلەن كونستانتىنىپول (بۈگۈنكى ئىستانبۇل) دا ئىدى. بۈگۈنكى شىنجاڭدىن كېسىپ ئۆتىدىغان ئۈچ دانە يول بار ئىدى. تۆۋەنكى يول دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ تەكلىماكان چۆلىنىڭ جەنۇبى قىرغاقلىرىنى بويلاپ، يەركەندىن باشلانغان يەنە بىر تارمىقى بىلەن ئېگىز قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ لەھ (leh) ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىغا قەدەر ئۇزاقلىقتىكى يول بولۇپ، شارائىتى جاپالىق، ئەمما ئەڭ بىخەتەر يول ئىدى. يەنە بىر تارماق يول قەشقەردە داۋام قىلىپ، بۇ يەردىن مېڭىپ پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ باكترىيە ۋە ترانكوكسىئانا (ھازىرقى ئۆزبېكىستان) غا تۇتاشقان ئىدى. دۇنخۇاڭدىن باشلانغان يەنە بىر يول شىمال ۋە غەربتىن يولچىلارنى ئېلىپ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدا تەڭرىتېغىنىڭ قىرغاقلىرىنى بويلاپ يۈرۈپ، تۆۋەندىكى يول قەشقەرگە تۇتىشاتتى. بۈگۈنكى ئۈرۈمچىگە يېقىن تاغلاردىن غەربكە بۇرۇلماستىن يايلاقلارنى بويلاپ كېسىپ ئۆتۈپ كەلگەن يول ئەڭ تېز ۋە ئەڭ خەتەرلىك يول ئىدى. بۇ يوللاردا يالغۇز يىپەك توشۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى قىممەت باھالىق تاشلار، دورا - دەرمان، قىممەتلىك تېرە، كەھرىۋا ۋە سېرىق موم قاتارلىق ھەر خىل ھەشەمەتلىك بۇيۇملار ۋە يەنە مودا كىيىملەر، ھۈنەر - سەنئەت ئەسەرلىرى، تېخنىكا ۋە دىن - ئېتىقادمۇ توشۇلاتتى.

15 - ئەسىردە دېڭىز يولى يېڭى ئېچىلغاندىن باشلاپ يىپەك يولى ھاياتى كۈچىنى يوقاتتى. يىپەك يولىدا ئاز كىشىلەر سەپەر قىلدى. ماللار ئادەتتە ئات ھارۋىلىرىدا توشۇلاتتى. يول ۋە تىل پەرقى قىيىنچىلىقى سودا يولىنىڭ مەخسۇسلىشىشىغا سەۋەب بولدى. مىلادىدىن ئىلگىرى 2 - ئەسىردە جۇڭگولۇقلار تۇنجى قېتىم تاجاۋۇز قىلغاندا، پارسىئانلار (ھازىرقى تۈركمەنىستاندا) ئۆزلىرىنىڭ ئىككى ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدىكى سېتراتېگىيەلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، يولدىن ئۆتكەن كارۋانلاردىن پۇل تاپتى. كېيىنكى چاغلاردا، سودا ئىشلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى ترانسوكسىئانا (ئۆزبېكىستان) دىن كەلگەن يېڭى ئىدىيە ساھىبى سوغدىئان سودىگەرلىرى قىلىدىغان بولدى.

يىپەك يولىنىڭ ئۇزاقتىكى بىر ئۇچىدا، ھەتتا كونستانتىنىپول (ئىستانبۇل) دىنمۇ ئۇزاقتا جۇڭگولۇقلار داچىن دەپ ئاتايدىغان يەر رۇم بار ئىدى. غەربتىكى بۇ بۈيۈك ئىمپېرىيە ھەققىدە ئۇلارنىڭ قانچىلىك بىر نەرسە بىلىدىغانلىقىغا بىر نېمە دېمەك تەس. چاڭئەندىكى خان ئوردىسى بىلەن رۇمدىكى كېڭەش پالاتاسى ھەققىدە بىر - بىرسىنى بىلىشەتتى. چۈنكى يىپەك سودىسى ئۇلارنى بىر - بىرىگە باغلىغان ئىدى. ھەشەمەتلىك ياشاشنى ياخشى كۆرىدىغان رۇملۇقلارنىڭ بۇ ۋاقىتتا ئاسىيا بىلەن قىلغان سودىسىدا بۈيۈك قىزىل رەقەم كۆرۈنگەن ۋە ئۇلار يىپەك يولىنىڭ ئۇزاق بىر ئۇچىدىكى ھەر قانداق بىر سىياسى ئۆزگىرىشكە نىسبەتەن سەزگۈرلۈك بىلەن دىققەت قىلىپ تۇراتتى.

مىلادى 94 - يىلى گېنېرال بەن چاۋنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن پامىر تاغلىرىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، غەربكە يۈرۈش قىلىپ كاسپىي دېڭىزىغا يەنى تىنچ ئوكيانغا تەخمىنەن 4000 ئىنگلىز مىلى قالغان ئارىلىققا كەلدى. بۇ جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ تارىختىن بۇيان يېتىپ بارالىغان ئەڭ ئۇزاق نۇقتىسى ئىدى. قارىماققا گېنېرالنىڭ رۇم تەرەپكە ئىلگىرىلەش خىيالى باردەك قىلاتتى. ئۇ بىر ئەلچىگە يول خەرىتىسى سىزىشقا بۇيرۇق بەرگەن. يىلنامە خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئەلچى بوغازغا كېلىپ بىر قىيىققا ئولتۇرغاندا، پارسىئانلار ئۆزلىرىنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مونوپولىيىسىنى قوغداش غېمىدىن، بۇ يولنىڭ ئىنتايىن خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنى قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان.(16)

ئەگەر ئۇنداق بولغان بولسا، گېنېرال بەن چاۋ بەزى رۇملۇقلار بىلەن يۈز تۇرانە سۆزلىشەلىگەن بولاتتى. ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى هومېردۇبنىڭ پەرقلىق پىكرىگە ئاساسلانغاندا، گېنېرالنىڭ باشلىغان نۇقتىسىدىن يىراق ئەمەس هالدا جۇڭگونىڭ ئۆزىنىڭ ئىچىدە ياشاۋاتقان رۇم مۇهاجىرلىرى بار ئىكەن.(17)

گەنسۇ كارىدورىدا، هازىرقى زامانىۋى شەهەر يوڭچاڭغا يېقىن يەردە لىجىيەن دەپ ئاتىلىدىغان بىر ناهىيە بار. لىجىن سۆزىنىڭ كلاسسىك خەنزۇ تىلىدىكى مەنىسى رۇملار ۋە رۇم ئىمپېرىيىسى دېمەكتۇر. ئاق دېڭىزدىن 4000 ئىنگلىز مىلىدىن ئارتۇق ئۇزاقلىقتىكى جۇڭگونىڭ بىر ناهىيىسىگە قانداقسىگە بۇ ئىسىم قويۇلۇپ قالسۇن؟ لىجىن تۇنجى قېتىم مىلادى 5 - ئەسىردىكى خەن يىلنامىسىدە خاتىرىلەنگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 23 - يىلىدىن مىلادى 9 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاڭ مىڭنىڭ تەخت تالىشىش مەزگىلىدە يەر - جاي ناملىرى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىغا ماس كېلىدىغان ئىسىملارغا ئۆزگەرتىلگەن. بۇ ناهىيىگە يېڭىۋاشتىن جىيى لو دېگەن ئىسىم قويۇلغان. مەنىسى «(شەهەرگە) هۇجۇم قىلغاندا ئەسىرگە (چۈشكەنلەر)» ياكى «ئەسىرگە ئېلىنغانلار» دېمەكتۇر. بۇ ئەسىرلەر زادى كىملەر؟

هومېردۇبنىڭ ئېيتىشىچە، بۇلار پارسىئانلار تەرىپىدىن هەيران قالارلىق دەرىجىدە مەغلۇپ قىلىنغان ماركوس لىسىنئوس كراسسۇسنىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىر قىسمى بولۇپ، ئۇرۇشتىن 50 يىل كېيىن هايات قالغانلار ئىكەن. بۇ ئۇرۇش مىلادىدىن بۇرۇنقى 53 - يىلى كارفائى (هازىرقى تۈركىيە - سۈرىيە چېگرىسى) دا يۈز بەرگەن. نورمال هالدا پارسىئانلار سۈلهىنى رەت قىلغان. ئۇلارنىڭ ئاتلىق ئوقياچىلىرى دۈشمەن سېپىگە ئۇچقاندەك كىرىپ هۇجۇم قىلغان. تەرتىپلىك رۇم قوشۇنلىرى ئادەتلەنگەن تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، دۈشمەننىڭ ئوقيالىرىنىڭ ئېتىلىپ تۆگىشىنى كۈتۈپ تۇرغان، ئوقيا يامغۇرى پۈتۈن كۈن ياققان، گەرچە رۇملۇقلار تاشپاقا شەكلىدە تۆگۈلۈۋېلىپ قوغدانغان بولسىمۇ، ئالاهىدە ياخشى هازىرلانغان پارسىئانلارنىڭ ئوقيالىرى ئالدىدا بېشىنى ۋە ئاياغلىرىنى ساقلاپ بولالماي ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. كېچىسى كىراسسئوس بىلەن بىرلىكتە 20 مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلگەن ۋە 10 مىڭى ئەسىرگە ئېلىنغان.

ئون سەككىز يىلدىن كېيىن جۇڭگولۇقلار تالاس دەرياسى (تەڭرىتاغنىڭ شىمالى، هازىرقى قازاقىستاندا) بويىدىكى بىر ناهىيىگە قورشاپ هۇجۇم قىلغان. مۇداپىئەچىلەر ئارىسىدىكى يۈزچە كىشى شەهەر دەرۋازىسىنىڭ باشقا بىر تەرىپىدە تۇرۇپ «بېلىق قاسىرقى شەكلى» دە مۇرەككەپ بىر مانېۋىر ئۆتكۈزىۋاتاتتى. پروفېسسور هومېردۇبنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، شەك - شۈبهىسىزكى، بېلىق قاسىرقى شەكلى ئەسكەرلەر قالقانلىرىنى تاشپاقا شەكلىدە بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ قويغاندا هاسىل بولىدۇ. قەدىمكى زاماندا دۇنيادا ئاتلىق قوشۇنلىرى بۇ تاشپاقا شەكلى ئۇرۇش تاكتىكىسى قوللانغان قوشۇن يالغۇز رۇم ئارمىيىسىدۇر. جۇڭگولۇق هۇجۇمچىلار تىپىك رۇم ئۇسلۇبىدىكى قوش رىشاتكىنى بۆسۈپ ئۆتكەن. بۇ يەرنى ئالغاندىن كېيىن 1 مىڭ 518 كىشىنى ئۆلتۈرگەن ۋە 145 كىشىنى ئەسىر ئالغان. ئەسىرلەر ئىچىدە مانېۋىردا كۆرۈنگەن كىشىلەر بار ئىدى: «ئۇلار ئۆزلىرىنى قوغداشقا تەييار هالەتتە، هەيۋەتلىك بويلىرى بىلەن ئىنتايىن رەتلىك سەپ ئىچىدە تۇراتتى. بۇنى پەقەت مۇنتىزىم تەربىيە كۆرگەن كەسپىي ئەسكەرلەرلا قىلالايدۇ».(18)

بۇ رۇم ئەسكەرلىرى قانداق قىلىپ تالاس دەرياسى بويىغا كېلىپ قالدى؟ پىلسىني ئىزاهلاپ ئېيتىدۇكى، كاررخائېدا ئەسىرگە چۈشكەن رۇم ئەسكەرلىرى پارسىئاننىڭ شەرقىي ئالدىنقى سېپىدە خىزمەت قىلىشقا ئەۋەتىلگەن. «شەرققە 1500 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان يەردە» دەيدۇ رۇم شائىرى هوراس: «ئۇلار بەلكىم يەرلىك (ياۋايى) ئاياللار بىلەن ئۆيلەنگەن. بۇ يەردە ئۇلار تالاس دەرياسى بويىدىن يىراقتا ئەمەس ئىدى. ئۇلار پارسىئانلاردىن قاچقان بولسىمۇ، ئەمما ئىتالىيەگە قايتىپ كېتىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغاچقا ياللانما ئەسكەر بولۇپ خىزمەت قىلغان. كېيىن جۇڭگولۇقلارغا ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن، ناهايىتى تېزلا مەرھەمەتكە ئېرىشىپ، ئۇلار جۇڭگو ئىچىدە پادىشاه ياخشى كۆرىدىغان بىر ناهىيىگە ئولتۇراقلاشتۇرۇلغان.» جۇڭگو ئىچىدىكى رۇم مۇهاجىرلىرى يەنى لىجىيەن، كېيىنكى 400 يىلدا يىلنامە خاتىرىسىدە پەيدا بولغان ۋە بەلكى مىلادى 746 - يىلى تىبەتلىكلەر بۇ يەرگە هۇجۇم قىلىپ، ۋەيران قىلغۇچە بولغان ئارىلىقتا داۋام قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

جۇڭگونىڭ يىپەك يولىنى كونترول قىلىشى، ئۇنىڭ رۇم ۋە غەرب بىلەن سودا قىلىشىغا پايدىلىق بولغان. ئەمما سودا يولىنى كېسىپ ئۆتكەن بوستانلىقلاردىكى كىشىلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە ئۇيلىمىغان يەردىن تەسىر كۆرسەتكەن. تارىمغا

كېلىدىغان ئەڭ كۈچلۈك تەسىرنىڭ بىرى تىبەت، جۇڭگو ۋە شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى باشقا نىشانلاردىكى يوللاردىن كېلەتتى.

مىلادى 1 - ئەسىردە بۇددا دىنىنى قارا قۇرۇم تاغلىرىغا ھىندى سودىگەرلىرى ئېلىپ كەلدى. كېيىن دىن تارقاتقۇچى راھىبلار ئېلىپ كەلدى. تارىم ئويمانلىقىدا بۇتخانىلار، مۇقەددەس غار - ئۆڭكۈرلەر قەد كۆتۈرۈشكە باشلىدى. خەنزۇلار بۇددا دىنىغا كىرىشكە باشلىغاندا، ئۇلارنىڭ دانىشمىنى لاۋزى يالغان - ياۋىداقلارنى سۆزلىگەن.(19) بۇددا دىنى جۇڭگودا 9 - ئەسىرگە قەدەر راۋاجلانغان. ئۇ ھۆكۈمەتكە تەھدىت بولغاندا، ئىبادەتخانىلار تاقىلىپ مال - مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىنىپ، مىڭلىغان راھىب ۋە راھىبەلەر ئاۋام ئارىسىدىكى نورمال ھاياتقا قايتۇرۇلغان.

1901 - يىلى ئاۋرېل ستەين تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدا قۇم ئاستىدا قالغان شەھەر خارابىسىنى قازغاندا، نىيىدىكى بىر خارابىدىن چالمىلاردا بەلگە قىلىنغان كۆپ ساندىكى ياغاچ تاختايلارنى، ئۆز پېتى ساقلانغان پاللاس ئاسېن، ھېرۇس، ھېركولېس ھەيكەللىرىنى بايقاپ ھەيرانۇ ھەس قالغان. ھېركولس ماكىدونىيە تەڭگە پۇللىرىدىكى ھېركولس شۇ ئىدى. بۇلارنىڭ قايسىنى يەرلىك خەلق ياسىغان، قايسىنى سىرتتىن ئىمپورت قىلغان؟ بۇنىسى نامەلۇم، ئەمما بۇ يەردىكى مۇقىم نەرسىلەرنىڭ يەرلىك ئىكەنلىكىدە شەك يوق. ستەين «غەربى ياۋرۇپا بىلەن بېيجىڭ ئارىسىدىكى يېرىم يول» يىراق شەرقتىن گېرىك ئۇسلۇبىدىكى نەرسىلەرنىڭ تېپىلىشىنى ئۈيلاپمۇ باقمىغان ئىدى.(20)

بۈيۈك ئىسكەندەر 329 - يىلى باكتىرىيەنى بويسۇندۇرغان. ئەمما بۇ ئۆلكىگە 200 يىلغا يېقىن ۋاقىت گېرىك ۋالىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان، گەرچە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ھىندۇس (Indus) ۋە ھازىرقى تاشكەنتكە قەدەر كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭغا كەلمىگەن. (مىلادى 100 - يىلىدا ماكىدونىيە سودىگەرلىرى كەلگەن بولۇشى مۇمكىن) ئەمما ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ داڭقى ھەر يەرگە تارالغان. جۇڭگودىكى پامىردا ياشايدىغان بەزى كىشىلەرنى ئىسكەندەرنىڭ ياكى ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدىغانلار بار. ھەتتا نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر ئاتا - ئانىلار ئوغۇل باللىرىغا ئىسكەندەر دەپ ئات قويۇشقان.

تۇچارئىان مۇمىيالىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى غەرب (پاۋرۇپا) ئىرقى مەنبەسىنى ئەكس ئەتتۈرگەندەك، بۇددا ھەيكەللىرى ۋە تام رەسىملىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەرمۇ ھىندى ۋە گېرىك ئارقا كۆرۈنۈشنى نامايەن قىلدى. بۇنىڭ ئىزنالىرىنى كۇچاغا يېقىن قىزىل مىڭئۆي غارىدا، تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى بېزەكلىكتە، دۇنخۇاڭغا يېقىن موگاۋ غارىدا كۆرگىلى بولىدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى ئەڭ مۇھىم يەرلەردە قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئالبېرت ۋون لېكوك مۇنداق دەيدۇ: «بىناكارلىق، رەسساملىق ياكى ھەيكەلتاراشلىق قاتارلىقلاردا قىلچىلىك جۇڭگوچە (خەنزۇ) تەسىرنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئىنسانلارمۇ قىلچىلىك ئوخشىمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ شەكلى ھىندىستان ياكى ئىران ئۇسلۇبىنى ئاساس قىلغان». بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگودىكى كۈچلۈك سۇلالىلەر ھەربىي كۈچلىرىنى قوللانغان مەزگىللەردە بار ئىدى.

گېرىك ۋە غەرب مەدەنىيەت ئىزنالىرىنىڭ جۇڭگودا بايقىلىشى ئەلۋەتتە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بىر ئىش. بۇ ئىزنالار، ئۇسلۇبلارنىڭ شەرقتە قانچە يىراققا كەتكەنسىرى، شۇنچە جۇڭگوچە بولۇپ ئۆزلەشكەنلىكىنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ. ئەمما ئارخېئولوگىيە ئىلمى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بۇ نۇقتىدا شىنجاڭ ئۆز تارىخىدا شەرققە قارىغاندا غەربنىڭ تەسىرلىرىنى ئۆزىدەھەقىقەتەن كۆپ مۇجەسسەم قىلغان.

ھەر قانچە كۈچلۈك بولسىمۇ، بەن چاۋنىڭ ھەربىي مۇۋەپپەقىيىتى ئۇزاق غەربتە خەنزۇ ھاكىمىيىتىنى تىكلىيەلمىدى. مىلادى 200 - يىلى خەن سۇلالىسى ئوردا ئىچىدە ئەمەلدارلار ۋە ھەرەم خادىملىرىنىڭ قەست قىلىشى، تاشقىرىدا بولسا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆتۈرۈلىشى بىلەن يىقىلدى. ھەتتا مىلادى 304 - يىلى ھۇنلار توپلىنىپ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلدى. غەربىي قۇملۇقلاردىكى خەلقلەر يەنە بىر قېتىم جۇڭگودىن قۇتۇلۇپ، ھاكىمىيەت ئۆزلىرىگە ئۆتكۈچە قالدى.

ئەمما ھازىر ئۇلارنىڭ ھاياتىغا كۈتۈلمىگەن ھادىسە تۇيەيلى دەز كەتتى. مىلادى 4 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇلارنىڭ سۇ مەنبەلىرى قۇرۇشقا باشلىدى. كۆچمە مۇزلار يىگىلەپ، ئېرىگەن قار - مۇزلاردىن كېلىدىغان يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى ئازىيىپ كەتتى. يالغۇز تارىم ئويمانلىقىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جۇڭگو قۇرغاقچىلىق ئازاۋىدا جان تالىشىپ كەتتىكى، ھەتتا

خۇاڭخې دەرياسى ۋە ياڭزىجياڭ دەرياسىنىڭ بەزى يەرلىرىدە كىشىلەر دەريادا ئاياق بىلەن دەسسەپ ماڭىدىغان ھالەتكە كەلدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى بەزى دەريالار ئېقىش يولىنى ئۆزگەرتتى. دەريا دېلتىسىدىكى ئاھالىلەر سۇسىز قالدى. باشقا جايلاردا ئورمانلارنىڭ قالايمىقان كېسىلىشى كىشىلەرنىڭ سۇسىز قېلىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ھەممە يەردە ئىنسانلارنىڭ سۇغۇرۇش قاناللىرىنى راۋانلاشتۇرۇشقا بولغان ئېھتىياجى، تەشنالىقنى كۆرگىلى بولاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بەلكى خەن سۇلالىسىنىڭ غۇلىشىغا ئەگىشىپ كەلگەن قالايمىقانچىلىق تۈپەيلىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.(21)

قانداق سەۋەبتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تەكلىماكاندىكى باغۋارانلىق شەھەرلەر خارابىلىشىشقا ۋە يوقىلىشقا قاراپ يۈزلەندى. ئاۋرېل ستەين بۇلارغا قاراپ، ئىمان ئېيتمىغانلىقىنىڭ جازاسى ئۈچۈن كېچىسى قۇم بوراندا ھالاك قىلىنغان لوت قەۋمى ۋە Gomorrah قەۋمى ھېكايىسىنى خاتىرىلىدى. 1901 - يىلى ستەين 4 - ئەسىردە كۆچۈپ كەتكەن قارادۆڭ خارابىسىنى قازدى. بۇ شەھەر قارىماققا ئىلگىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇب تەرىپى بىلەن شىمال تەرىپى ئارىسىدىكى قاتناشنىڭ ئوتتۇرا يول بېكىتى بولغاندەك قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدىكى دەريا بويىدىكى ئاۋات بىر شەھەر بۈگۈن قۇم بارخانلىرى بىلەن ئورالغان بىرقاقاس لىگەنگە ئوخشايدۇ. بۈگۈن قۇملار ئارىسىدا غايىب بولغان كېرىيە دەرياسى، بىر زامانلاردا مۇھىم دىنىي مەركەز كۇچا شەھىرىگە ئېقىپ باراتتى. بۇ دەريا بىلەن قارا دۆڭنىڭ ئارىلىقى بىر قانچە ئىنگلىز مىللا كېلەتتى. (يېقىندا قارا دۆڭنىڭ شىمالىدىن بىر قانچە ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتا كىچىكرەك بىر ئولتۇراق رايونى يېڭىدىن بايقالدى) ستەين بايقىغان باشقا شەھەرلەر، مەسىلەن: كېرىيە بىلەن خوتەن دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى داندان ئۆيلۈك 8 - ئەسىرگىچە گۈللەپ ياشنىغان. بەزى ھۆكۈملەرگە ئاساسلانغاندا، ھەممىسى بولۇپ جەمئىي 300 دىن ئارتۇق شەھەر قۇم ئاستىدا غايىب بولغان. تۇنجى قېتىم 17 - ئەسىردە باشلانغان ۋە تەكرارلىنىۋاتقان قۇملىشىپ كېتىش ھادىسىسى ھازىرقى زاماندىمۇ ئۆزلۈكسىز داۋام قىلماقتا. ئەمما بۇ 20 - ئەسىردە تېخىمۇ تېز سۈرئەتتە قۇملاشماقتا. بۈگۈن بۇ يەردە ياشاشقا مۇۋاپىق پەقەت بىر قۇملۇق دېلتىسى قالدى.

خەن سۇلالىسى غۇلاپ چۈشكەندىن كېيىن، جۇڭگو ئوخشىمىغان مىللەتلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇششاق خانلىقلارغا پارچىلاندى. ھاكىمىيەت Hepthalites ياكى تارىم بوستانلىقىنى 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرغىچە كونترول قىلغان ئاق ھۇنلار قاتارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ۋە باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. تاكى 618 - يىلى تاڭ سۇلالىسى مەيدانغا كەلگەنگە قەدەر جۇڭگو قايتا بىرلىككە كېلەلمىدى. يېڭى خاقان لى شىمىن قولدىن كەتكەن تۇپراقلارنى قايتا ئىشغال قىلدى. قىرىق يىلدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا قەدەر كەلدى. ئەمدى ئۇلار جەنۇبتا تىبەتلىكلەر، شىمالدا تۈركلەردىن ئىبارەت ئىككى «ياۋايى» دۈشمىنىگە دۇچ كەلگەن ئىدى.

تەخمىنەن مىلادى 600 - يىللاردا بىرلىككە كەلگەن تىبەتلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ھەر تەرەپتە قەلئە قۇردى. مىلادى 662 - يىلى ئۇلار چەيدام ئېگىزلىكىدىكى كوكونوردا جۇڭگو قوشۇنلىرىنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. تىبەتلىكلەرنىڭ ئەسلى بىر پالۋان مىللەت ئىكەنلىكىنى بۈگۈن تەسەۋۋۇر قىلماق تەس. ئەمما ئىككى يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۇلار جۇڭگو ئەسكەرلىرى بىلەن ئاجايىپ شىددەتلىك ئۇرۇشلارنى قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قارلىق ئېگىزلىكلىرىدىن پەسكە چۈشۈپ شىمالدىكى قۇملۇقلارنىڭ كونترول ھوقۇقىنى قولغا ئالغان. مىلادى 790 - يىلى تىبەت قوشۇنلىرى مازار تاغدىكى بىر تاڭ قورغىنىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن خوتەن دەرياسى تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن، ھالبۇكى مازار تاغ ھازىر تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇپ كەتكەن بىر دەريا قېنىدا قاغجىراپ يېگانە يېتىمسىراپ تۇرماقتا. بىر يىلدىن كېيىن ئۇلار يەنە ئۈرۈمچىگە يېقىن بەشبالىقتا خەنزۇ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ تۈرك ئىتتىپاقداشلىرىنى يەڭدى. تىبەتلىكلەر بۇ رايوننى 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا قەدەر تۇتۇپ تۇردى. ئۇلار بۇ تارىخنى بۈگۈنگە قەدەر خاتىرىلەپ كەلمەكتە. 7 - ئەسىردە تىبەت خانى سوڭزەنگەنبۇنىڭ بىر خەنزۇ مەلىكە بىلەن توي قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايىنى تىبەتلىك بىر يازغۇچى خاتىرىلىگەن.(22)

5 - ئەسىردىن باشلاپ شىمالدىن كەلگەن ھۇنلار ۋە تۈركلەر، مەركىزى ئاسىيادىن كەلگەن ئاۋارلار كۆچۈش يولىدا ھەممىسى غەربكە يۈزلەنگەن ۋە بىر - بىرى بىلەن يول تالاشقان ئىدى. كۆچۈش دولقۇنىدىكى مۇساپىر قەبىلىلەر ئىچىدە قارا دېڭىزدىن قوغلىنىپ، بالقان ۋە ئىتالىيىگە ھەيدەلگەن گوتلار (Goths)، ۋانداللار، كائۇل (فرانسىيەنىڭ غەربىدىكى

قەدىمىي دۆلەت) تىن سىقىپ چىقىرىلىپ، ئىسپانىيە ۋە شىمالىي ئافرىقىغا يول ئالغانلار ۋە دېڭىز يولى بىلەن قايتىپ كېلىپ رۇملارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلار بار ئىدى.

بىزنىڭ تۇرغۇن جەمئىيىتىمىزگە نىسبەتەن ئۆتمۈشتىكى بۇ كۆچۈشلەر بىر خىل چۈشىنىكسىز تۇيۇلىدۇ. گەرچە تەڭرى تېغىدىكى قازاقلار بىلەن پامىر تېغىدىكى قىرغىزلار پەسىل ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ كۆچۈپ چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ھەقىقى كۆچمەن چارۋىچى ياۋرۇ ـ ئاسىيادا بۈگۈن يوق. ياۋرۇ ـ ئاسىيانىڭ يەر شەكلى خەرىتىسىگە قارايدىغان بولساق 46 گىرادوس ياكى 48 گىرادوس پاراللېلنىڭ ئۈستىدە شىمالىي تەرەپتىكى قۇملۇق بەلۋىغى تاغلار ۋە دېڭىزلار يايلاق يولى موڭغۇلىيىدىن، فرانسىيىنىڭ شىمالىغا قاراپ كەڭرى ئېچىلغان. ھەر كۈنى 40 ئىنگلىز ملى يۈرەلەيدىغان بىر ئاتلىق كىشى بۇ مۇساپىنى ئۈچ ئايدا تامامليالايدۇ. يەنى ئۇلانباتۇردىن بېرلىنغىچە بارالايدۇ. ھازىرقى كۆچمەن چارۋىچىلار ئاۋۋال رۇسىيەدىن، ئاندىن جۇڭگودىن ھېچبىر مىلتىق، زەمبىرەك ۋە بومبا بىلەن ئۇچراشمايلا راۋان كېتىۋېرىدىغان، ئەسىرلەردىن بېرى قوللىنىپ كۆنۈپ كەتكەن زومگەرلىك تاكتىكىسىنى يوقىتىپ قويدى.

مىلادى 540 ـ يىللىرى ئەتراپىدا كېلىپ جۇڭگو چېگرىسىنى نىشانغا ئالغان، دۇنيانى لەرزىگە سالغان يېڭى ماھىيەت ئىلگىرى تونۇلمىغان ئىدى.(28) خىلمۇ خىل قىياپەتلەردىكى تۈركلەر كېيىنكى مىڭ يىلدا يالغۇز شەرقىي ۋە غەربىي «تۈركىستان» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەركىزى ئاسىيادىلا ئەمەس، بەلكى كاۋكاز ۋە ئاناتولىيەدە ھۆكۈمران مىللەت بولدى. ئىستانبولنى فەتھى قىلىپ، ھۆكۈمرانلىقنى بالقان ۋە شەرقىي ياۋرۇپاغا قەدەر كېڭەيتتى. تۈركلەر ئىلگىرى ئوۋچىلىق ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردىكى چارۋىچىلارغا ئوخشاش بىلىقچىلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيەدىن كەلگەنلىكىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار كېيىنكى كۈنلەردە سەلتەنەت قازانغان موڭغۇللار بىلەن ئىرقى جەھەتتىن تۇققان كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىسمىنىڭ مەنىسى «دۇبۇلغا» دېگەنلىك بولۇپ، ئۇلار مېتاللورگىيە (تۆمۈرچىلىك) نى ئاساسلىق كەسىپ قىلغان. ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇلانباتۇرنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ ئېقىپ بايقال كۆلىنىڭ شىمالىغا قۇيۇلىدىغان ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىن تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ كەچمىشلىرىنى ئويۇپ يېزىپ، خاتىرىلەپ قويغان رۇنىك يېزىقىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.

مۇسۇلمان تۈرك تارىخشۇناسلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسكە باغلايدۇ. نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى ئارارات تېغى (ھازىرقى تۈركىيە بىلەن ئەرمىنىيەنىڭ چېگرىسىدا) يېنىدا توختىغاندا، دادىسى يافەسنى بىر دانە قاشتېشى بىلەن شەرققە يولغا سالغان. يافەسنىڭ بىر ئوغلىنىڭ ئىسمى تۈرك ئىكەن. بىر قانچە ئەۋلادتىن كېيىن، رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، تۈرككە مىراس قالغان بۇ زېمىن ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى تاتار بىلەن موڭغۇل ئارىسىدا بۆلۈشۈلگەن ئىكەن.

يەھۇدىيلارغا ئوخشاش، تۈركلەرمۇ ئۆزلىرىنى ئاللاھنىڭ تاللانغان بەندىلىرى دەپ قارايدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى، 11 ـ ئەسىردىكى بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، تۈرك دېگەن بۇ ئىسمنى ئاللاھ ئۆزى قويغان، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ خاس ئارمىيىسى قىلىپ، «شەرقتىكى بۇزغۇنچىلار» يەنى خەنزۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن قويغان. ئومۇمەن باش بارمىقى بىلەن ئىشارەت قىلىپ ئۇلار «مەخلۇقاتلارنىڭ ئەڭ ئۈستۈنىدۇر» دېگەن. ئاللاھ ئۇلارغا ياشىشى ئۈچۈن دۇنيادىكى ئەڭ ئىسسىل يەرلەرنى، نەپەسلىنىش ئۈچۈن ئەڭ ساپ ھاۋانى ئىنئام قىلغان. «ئۇندىن باشقا، دىققەت قىلسىڭىز ئۇلاردىكى گۈزەللىك، مەرھەمەت، ياخشى ئەخلاق، دوستلۇق، ساداقەت، تەقۋادارلىق، ۋاپادارلىق، خۇش پېئىللىق، ئالىجانابلىق، قەھرىمانلىق قاتارلىق ماختالغان خىسلەتلەرنى كۆرەلەيسىز».(24) مەھمۇد كاشغەرى پامىر تېغىدا تۇرۇپ نەزەر سالغاندا كۆرگىلى بولىدىغان گۈزەل بوستانلىق قەشقەردىكى ئۇپالغا دەپنە قىلىنغان. خەلق ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىسسىل مەقبەرە قاتۇرغان.

تۇنجى تۈرك خانلىقىنىڭ ئىككى ئوغۇل بىر تۇغقان تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى ھەقىقى تارىخقا يېقىن ھالدا ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى مەڭگۈ تاشلارغا ئويۇپ يېزىلىپ خاتىرىلەنگەن. «ئۈستىمىزدە ئېگىز كۆك ئاسمان ۋە ئاستىمىزدا بېغىررەڭ تۇپراق يارىتىلغاندىن كېيىن، بۇ ئىككىسى ئارىسىدا ئىنسان ئوغلى يارىتىلغان. پۈتۈن ئادەم ئوغۇللىرىنىڭ ئۈستىدە مېنىڭ ئاتا ـ بوۋام بۇمىن خان بىلەن ئىستەمى خان بار».(25) ئۇلار يېتىپ بارالىغانلىكى يەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇرۇشنى نىيەت

قىلغان ۋە 552 - يىلىدىن 744 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا دائىرىسى موڭغۇلىيەدىن باشلاپ «غەربى دېڭىز» (كاسپىي دېڭىزى) غىچە ۋە جۇڭگو چېگرىسىدىن باشلاپ ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىگىچە بولغان كەڭرى تېررىتورىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر ئىمپېرىيە قۇردى.

ھالبۇكى، 581 - يىلى بىر ئائىلە ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت تۈپەيلى شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئۆمرى قىسقا سۈي سۇلالىسىدە ياشىغان بىر تارىخچى قانائەت بىلەن «تۈركلەر بىر - بىرى بىلەن چىقىشىپ بىرلىكتە ياشاشقا قارىغاندا، بىر - بىرىنى ۋەيران قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇلاردا بىر - بىرىگە دۈشمەنلىك قىلىشىپ ئۆزئارا ئۆلتۈرۈشىدىغان مىڭ، ياق ئون مىڭ قەبىلە بار، ئۇلار ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئۈچۈن قاتتىق قارىلىق تۇتىدۇ ۋە ئىنتىقام ئېلىشقا قەسەمياد قىلىدۇ» دەپ ئالاھىدە خاتىرىلىگەن.(26)

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان دان ۋىلخېلىم تومسېن ئىزاھلاپ ئېيتىدۇكى، ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ ئاپتورى بۇلارنىڭ تۈركلەرنىڭ سەۋەنلىكى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان. ئۇ چۈشەندۈرىدۇكى، بۇ يەردە بىر مەزگىل نادان ھۆكۈمدارلار ۋە قابىلىيەتسىز ئەمەلدارلارنى قۇرۇق ماقامىلار بىلەن ئېزىقتۇرىدىغان ھىلىگەر ۋە ئالدامچى خەنزۇلارنىڭ يۈلىشى ۋە قۇتىرىتىشى بىلەن قالايمىقانچىلىقلار بولغان. «ئىسىلزادىلەرنىڭ ئوغۇللىرى قۇل، ئەتىۋا قىزلىرى چۆرە بولغان».(27)

جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەتلەر ئۆزگىرىپ تۇراتتى. ھەر زامان يېپەككە ئات تېگىشىش، ئۇلپان تاپشۇرۇش ۋە ئۇرۇش توختىتىپ خان جەمەتى بىلەن سىرلىق ھالدا قۇدىلىشىشتىن كېيىن، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ۋە ئىنتىقام ئېلىش ھەرىكەتلىرى كۆرۈلۈپ تۇراتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ تۈركلەرگە ھېچ كۈچى يەتمىگەن چاغدا يېقىندىكى شەرقىي تۈركلەرنى تېخىمۇ ياخشى كونترول قىلىش ئۈچۈن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇزاقتىكى غەربىي تۈركلەرگە دوستلۇق قولىنى ئۇزىتىشتىن ئىبارەت ئەڭ ياخشى دىپلوماتىيە ئۇسۇلىنى قوللىناتتى. بۇ خەن سۇلالىسى زامانىسىدىكى تاكتىكىنىڭ تەكرارلىنىشى بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇلار يېقىندىكى ھۇنلارنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، يىراقتىكى يۈجىلارنى ئالداپ كەلتۈرىۋالغان ئىدى. ئەمما ئۆزلىرىنىڭ يېڭى تاڭ سۇلالىسى كۈچلەنگەن چاغدا، جۇڭگولۇقلار 630 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى مەغلۇب قىلالىدى ۋە ئوتتۇز يىلدىن كېيىن تارىمنى غەربىي تۈركلەردىن تارتىۋالدى. شىنجاڭ بەش ياكى ئالتە مەمۇرى رايونغا بۆلۈندى. كۈچادا تەسىس قىلىنغان تۇتۇق مەھكىمىسى يەرلىك ئەمەلدارلارنى تەپتىش قىلاتتى ۋە ستراتېگىيەلىك جايلارغا مۇداپىئە قوشۇنى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. جۇڭگولۇقلار بۇ يەرنى ئەنشى، يەنى «تىنجىتىلغان غەرب» دەپ ئاتايتتى. ئەمما، ئادەتتە بۇ غەرب ئۇزاق ۋاقىت ھېچ تىنجىمىدى.

مىلادى 680 - يىلى تۈركلەر قايتا قوزغالدى. ئىلتېرىش ئىسىملىك باشلىقى ئۇلارنىڭ مەنىۋى ساپاسىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك يېڭىلىنىشلار پەيدا قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى ئىچىدە تونيۇقۇق ئاتلىق داڭلىق بىر ۋەزىرى بولۇپ، بۇ ۋەزىر: «بۇددا دىنى ۋە داۋجىياۋ دىنى قورقۇنچاقلارنىڭ دىنى، بىزگە ئوخشاش پالۋانلارنىڭ ئەمەس، تۈركلەر پەقەت «سۇ ۋە يېشىللىقنى بويلاپ» كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىش ئارقىلىقلا ياشاپ قالالايدۇ» دەيدىغان پراگماتىست مىللەتچى ئىدى. ئىلتېرىشنىڭ ئوغلى بىلگا داداسىنىڭ ھەرىكىتىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

«خاقان دادام ئون يەتتە كىشى بىلەن قوزغالدى. بۇ گەپ تارقىلىش بىلەن دادام قوشۇن تارتىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. يايلاقتىكىلەر تاغقا چىقتى ۋە تاغدىكىلەر پەسكە چۈشتى. ھەممىيلەن توپلاندى. ئۇلار يەتمىش يەتتە كىشى ئىدى. تەڭرى ئۇلارغا كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، دادامنىڭ بىلەكلىرى بۆرىنىڭكىدەك ئىدى. ئۇلارنىڭ دۈشمىنى بولسا قويدەك ياۋاش ئىدى. شەرققە (مانجۇرىيەگە) ۋە غەربكە (ئۆزبېكىستان ۋە ئۇيغۇرىستانغا (Transoxiana and Tocharistan) قوشۇن تارتتى. دادام خەلقنى توپلاپ، ئۇلارنى جاسارەتلەندۈردى. يىغىلغان كىشىلەرنىڭ سانى يەتتە يۈز ئىدى..... ئۇ 47 قېتىملىق يۈرۈشكە باشچىلىق قىلدى. يىگىرمە قېتىم غەلىبە قىلدى».(28)

ھەر قانچە باتۇر بولسىمۇ تۈركلەر تاڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ رەقىبى ئەمەس ئىدى. ئەمما ھازىر شاخمات تاختىسىنىڭ مەركىزى ئاسىيا تەرىپىگە ياردەم ئۈچۈن بىر دامكا كېلىپ قوشۇلدى. بۇ ئەرەبلەر ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ كېلىشى غەربتە جۇڭگونىڭ تارىخى يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىشتە كاتالىزاتور بولدى. پامىر تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە پەيدا بولغان ئەرەبلەرنىڭ يولباشچىسى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە «قۇرئان كەرىم» ئىدى. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام بۇنىڭدىن 100 يىل بۇرۇن، يەنى

632 - يىلى ۋاپات بولدى. ئەرەبلەر قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنىڭ قوماندانلىقىدا ئالىلقاچان غەربىي تۈركىستاننى فەتھى قىلىپ بولغان ئىدى. بۇخارا 712 - يىلى، پەرغانە 713 - يىلى فەتھى قىلىندى.[1]

750 - يىلى جۇڭگونىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئامبىلى گاۋشيەنجى پەرغانە بىلەن تاشكەنتنىڭ خانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جېدەلگە ئويلىمايلا ئارىلىشىپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويدى. ئامبال گاۋ تاغلارنى كېسىپ ئۆتۈپ بېرىپ، تاشكەنت شەھرىنى ئالدى ۋە شەھەر باشلىقىنى ئۆلتۈردى. شەھەر باشلىقىنىڭ ئوغلى سەمەرقەنتكە قېچىپ بېرىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. گاۋ ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن قارشىلاشتى. 800 يىل بۇرۇن «رۇم ئەسكەرلىرى» ئەسىر ئېلىنغان يەر تالاس دەرياسى بويىدا (تاشكەنتنىڭ شىمالىدا ھازىرقى قازاقىستاندا) ئامبال گاۋ تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەرەب قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇردى. ئەمما ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەر ئەرەبلەر تەرەپكە ئۆتتى ۋە جۇڭگو قوشۇنلىرى مەغلۇب بولدى.

گەرچە تالاس ئۇرۇشى چوڭ بىر ئۇرۇش بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ مۆلچەرلىگۈسىز چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ جۇڭگونىڭ غەربنى ئىگەللەش قارا نىيىتىنى بىتچىت قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاننى كېيىنكى مىڭ يىل ئىچىدە ئۇنىڭ ئالقىنىدىن قۇتۇلدۇردى. بەزى تارىخچىلار مۇنازىرە قىلىپ ئېيتىدۇكى، گاۋ شيەنجىنىڭ غەربىي تۈرك قاراخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن ھەپىلىشىشى تۈپەيلى ئىسلام ۋە ئەرەبلەر بىلەن قارشىلاشقان جىددى ئۇرۇش كېلىپ چىققان. (29) ئەگەر بۇ توغرا بولسا، ئۇنداقتا بۈگۈن بېيجىڭنىڭ بېشىنى ئاغرىتىۋاتقان «مۇسۇلمانلار مەسىلىسى» نى دەل جۇڭگولۇق ئەمەلدارلار ئېھتىياتسىزلىقتىن ئۆزلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان. قانداق بولىشىدىن قەتئىينەزەر، تالاس ئۇرۇشى مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئىجابى تۆھپە قوشقان. ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا قەغەز ياسىغۇچىلار بار ئىدى. قەغەز ياساش تېخنىكىسى ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇلار ئارقىلىق ئىسلام دۇنياسىغا ۋە ياۋرۇپاغا تارقالغان.

نەتىجىدە ئەرەبلەرنىڭ غەلىبىسىنىڭ ھەربىي جەھەتكە قارىغاندا مەدەنىيەت جەھەتتىن كۆپرەك بولغانلىقى ئىسپاتلاندى. ئۇلار بىر تۈرك سۇلالىسى يەنى قەشقەر ۋە ئالتە شەھەر (تارىمدىكى ئالتىشەھەر) نىڭ ھۆكۈمرانى قاراخانلار تەرىپىدىن كەينىگە ياندۇرۇلدى. قەشقەر ۋە ئالتە شەھەردە ھازىرمۇ «بۇغرا» (ئەركەك تۆگە) ۋە «ئارسلان» (شىر) ئىسمىنى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى قوللانماقتا.

غەربلىكلەر «تۈرك» ئاتالغۇسىنى «ياۋايى» دېگەن سۆز بىلەن بىللە تىلغا ئېلىشقا مايىل. ئەمما ئاسيادا تۈرك دېمەك ئۆم ـ ئىتتىپاق ۋە بىر ئورتاق تىلى بار مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئالاھىدە مۇرەككەپ بولۇپ، بۇ مەركىزى ئاسيا تارىخىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. بىرەيلەن قوشۇمچە قىلىپ، ئاسيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتە (تۈركلەردىن باشقا) بۈگۈنگە قەدەر نۇرغۇنلىغان ھۆكۈمرانلار بار ئىدى دېسە، بۇنىڭ ھەر ھالدا ئازراق سەۋەبى بار، يەنى بۇنى پانتۈركىزمنىڭ قايتا تىرىلىشىدىن قورققانلار دەيدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتى شۇ قورقىۋاتقانلاردىن بىرىدۇر.

ھەر قايسى تۈرك ئايماقلىرى ئىچىدە بىز بۇ كىتابىمىزدا ئاساسلىق بايان قىلماقچى بولغان ئۇيغۇرلار ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. مىلادى 744 - يىلى ئۇيغۇر قەبىلىسى ئون گۇرۇپپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، توققۇز قەبىلىنىڭ بىرلەشمىسى بولغان شەرقىي تۈركلەرنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا ئالدى. ئۇلار ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى بالاساغۇننى يېڭى پايتەخت قىلىپ بېكىتىپ، مۇقىم ۋە مەدەنىي بىر ھاياتقا يەرلەشتى. ئۇ كۈنلەردە ئۇيغۇرلار ئىسمىنىڭ مەنىسى «بىرلەشكۈچى»، «ئەگەشكۈچى» ياكى «قوللىغۇچى» دېيىلگەن بىر ئالاھىدە گۇرۇپ ئىدى. بۈگۈنكى زاماندا بولسا ئۇيغۇر دېگەنلىك تارىمدا ياشايدىغان موڭغۇل، قازاق، قىرغىز، تاجىك ۋە (ئەلۋەتتە) خەنزۇ ئەمەس بارلىق ئاھالىنى كۆرسىتىدۇ.

قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ ئون ئۈچ خانى ئىچىدە يەتتىسى خەنزۇ مەلىكىلىرىنى خوتۇنلۇققا ئالغان. ئۇيغۇر خانلار خۇددى خەنزۇ خاقانلارغا ئوخشاشلا، ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس بىر ھوقۇقى بارلىقىغا ئىشەنگەن ۋە ئۆزلىرىنى «تەڭرىخان» دەپ ئاتىغان. جۇڭگونىڭ ئىلگىرىكى خوشنىلىرىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بويسۇندۇرۇلمىغانلىقىدىن كۆڭلى خوش.[2] خەنزۇلار

[1] قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنىڭ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەنلىكى مۇبالىغىدەك كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا مەرۋەگە كەلگەنلىكى ۋە 716- يىلى بىر سۇيقەستتە شەھىد قىلىنغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

[2] ئۇزاق تارىختا خەنزۇلار ئۇلارغا ھەقىقى ھۆكۈمرانلىق قىلمىغان. ئەمما ۋېي، جىن، يۈەن (موڭغۇل) ۋە چىڭ (مانجۇ) قاتارلىق يات سۇلالىلەر جۇڭگونى سورىغان. بەزىدە ئۇلار باشقىلارغا ئولپان تاپشۇرۇشقا زورلانغان.

ئەمەلىيەتتە سودا ئىشلىرىدا خوشنىلىرىغا بېقىنغان ۋە بەزىدە ئۇلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ياشىغان بولسىمۇ، ئەمما يۈزى چۈشۈپ كېتىشتىن قورقۇپ، خوشنا دۆلەتلەرنىڭ ئۆزىگە «ئۇلپان» تاپشۇرغانلىقىنى سۆزلەيدۇ.

ھەدىيە ئالماشتۇرۇش (خەنزۇ مەلىكىلىرىنىڭ ماھىيىتى) تا سودا بىلەن دىپلوماتىيە ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرىنى تەسۋىرلەش قىيىن. «دۇنيادا بۇندىن باشقا شۇنچە كۈچ سەرپ قىلىپ خوشنىلىرىغا سوۋغا تەقدىم قىلىپ، سوغىنى سىياسىي قورالغا ئايلاندۇرغان بۇنداق بىر دۆلەت تېخى بولمىسا كېرەك» دەپ يازغان بىر تارىخشۇناس.(30) ياۋايىلارغا بۇنچە كۆپ مىقداردا ھەدىيە بېرىشتە، جۇڭگولۇقلارنىڭ مەقستى ئۇلارنى ئەيشى - ئىشرەت ۋە كەيىپ - ساپادا چىرىتىش ئارقىلىق قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئىتتىپاقنى بۇزۇش ئىدى. كۆچمەن چارۋىچىلار خاقان ئالدىدا قۇلغا ئوخشاش باش چۆكۈرۈپ تەزىم قىلىشتىن يىراق ھالدا، پەقەت دانالىق بىلەن ئەلچى ئەۋەتەتتى. بۇ ئىش كۆپ بولغانسېرى، جۇڭگولۇقلار كۆپ چىقىمدار بولدى ۋە ئەلچىلەرنى مېھمان قىلىۋېرىشتىكى زىيانلارغا سەۋر قىلىشقا تاقىتى قالماي، باشقا بىر چارە ئويلاشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇيغۇرلار ئالاھىدە چىدامىلىق ئىدى.(31) ئاتلارغا يىپەك، يۇڭ، كىيىم - كېچەك، قورال ۋە چاي تېگىشەتتى. ئۇلار تاڭ دۆلىتىدىن ۋاقىراپ يۈرۈپ تارتىپ ئالاتتى. بۇنى جۇڭگولۇق تارىخچىلارنىڭ «ئۇلپان» دەپ ئاتىغىنى ھەقىقەتەن بىر ۋايىغا يەتكەن سەنئەت (ئويدۇرما) دۇر.(32) سىياسىي قۇدىلىشىشقا كەلسەك، بۇ مانجۇلار زامانىسىغىچە كەڭرى ئومۇملاشقان بولۇپ، خوتەن پادىشاھى ئۈچۈن توقاللىققا ئەۋەتىلگەن جۇڭگولۇق مەلىكىنىڭ چېچى ئارىسىغا يوشۇرىۋالغان پىلە قۇرتى بىلەن ئۈژمە يۇپۇرمىقىنى ئوغۇرلۇقچە توشۇپ، زامانلاردىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ توقۇمىچىلىق مەخپىيەتلىكىنى سىرتقا ئاشكارىلاپ قويغانلىقى ھەققىدىكى (بەلكى يالغان) ھېكايىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ.

بەزىدە تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلاردىن ياردەم سورىغان. ئۇلار ئىككى قېتىم تاڭ خانىغا ياردەملىشىپ پايتەختىنى تىبەتلىكلەردىن قايتۇرۇۋېلىشىپ بەرگەن. 762 - يىلى ئۇيغۇر ئەسكەرلەر جۇڭگونىڭ پايتەختىدە ئورۇنلىشىپ، بىر زور ئىچكى توپىلاڭنى تىنجىتىشقا ياردەملەشكەن. ئۇلار پۈتۈن بىر قىش ئۇ يەردە يېتىپ - قوپۇپ، دۇكانلارنى بۇلىغان ۋە يەرلىك پۇقرالارغا چېقىلغانلىقى ئۈچۈن ئەسكى نام ئالغان.

پايتەخت زىيارىتىدىكى ئۇيغۇرخان غەربتىن كەلگەن بىر مانى دىنى تارقاتقۇچىسى بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، بۇ دىنغا كىرگەن. دىن جەھەتتىكى ئۆزگىرىش كۆز قاراش جەھەتتىكى ئۆزگىرىشنى ئېلىپ كەلدى.(33) خاننىڭ مانى دىنىغا كىرىشى يىلنامىگە پۈتۈلدى: «كىشىلەرگە نۇر دىنىنى قوبۇل قىلدۇرايلى... ئادەملەر ئۆلتۈرۈۋاتقان بۇ مەملىكەت ياخشى ئىشلار قىلىنىۋاتقان بىر پادىشاھلىققا ئايلانسۇن.»(34) ھازىر ھەممىلەن ياكى ھېچ بولمىغاندا پايتەختتە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار خاندىن ئۆرنەك ئالدى. خەلق مۆتىۋەرلەرنى ئەسەبىيلەرچە تەقلىد قىلدى. گۆش يەيدىغان ئادىتىنى تاشلاپ كۆكتات يەيدىغان بولدى. ئەسكەر باشلىقلىرى خالىمىغان بولسىمۇ، ئەمما سېھرىگەر پالچىلاردىن تەلىم ئېلىشنى ۋە پال تاشلىرى بىلەن پال ئېچىشنى قىزغىن داۋاملاشتۇردى.

مانى دىنى سوغدىيانا (ھازىرقى ئۆزبېكىستان) دىن مۇساپىرلىرى بىلەن بىللە كەلدى. بۇ دىننى مىلادى 216 - يىلى مېسوپوتامىيەلىك رەسسام مانى مەيدانغا كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇ دىن بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە كۈچلۈك ئۇچرىغان، ئۇنىڭ ئەقىدىسىدە ياخشىلىق بىلەن يامانلىق باراۋەر ۋە قارىمۇ قارشى كۈچلەر بولۇپ، ياخشىلىق روھ ۋە نۇرغا، يامانلىق بولسا ماددا بىلەن قاراڭغۇلۇققا باراۋەر. ئۇ غەربتە بىدئەت دەپ قارالغان بولسىمۇ، ئەمما شەرقتە بۇددا دىنى تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاسان ھالدا قوبۇل قىلىنغان.(35)

779 - يىلى تاڭ سۇلالىسى خاقانى تاڭ تەيزۇڭ ئۆلگەندە، سوغدىيانلار ئۇيغۇر خانىنى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىشقا ئۈندىگەن. خاننىڭ نەۋرە ئاكىسى تۇن باغا خانىنى ئۆلتۈرۈپ تەختىنى تارتىۋالدى. ئەمما ئۇيغۇرلار ئۇرۇشلاردا يېڭىلىشكە باشلىدى. تۇن باغا ئۆلگەندىن كېيىن نائىپ پادىشاھ مۇھىم ئالدىنقى بازا بەشبالىق (ھازىرقى ئۈرۈمچىگە يېقىن شەھەر، بۇ يەردە جۇڭگونىڭ تۇتۇق مەھكىمىسى بار) نى تىبەتلىكلەردىن قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مەغلۇپ بولۇپ، يۈزى چۈشۈپ كەتتى. 839 - يىلىدىكى قاتتىق سوغۇق بىر قىش پەسلىدە، بالا - قازانىڭ بىشارىتى دېگەننى سەۋەب قىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيدە باققان قۇش - ھايۋانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى. كېيىنكى يىلى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى خانغا ئاسىيلىق قىلىپ، خوشنا قىرغىزلارنى چاقىردى.

قىرغىزلار ھازىر نەسلى تۈگىگەن چوڭ پىل تېرىسى ۋە دېڭىز پىل چىشى سودىسى قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئەسلى ماكانى بۈگۈن ياشاۋاتقان پامىردىن ئۇزاقتىكى ئالتاي تاغلىرى ئىدى. ئۇلار خانىنى ئۆلتۈرۈپ، پايتەختكە ھۇجۇم قىلىپ، ھۆكۈمەتنى يوق قىلىپ، شىمالدىكى ئۇيغۇر خانلىقىغا خاتىمە بەردى.(36) بۇ خانلىقنىڭ غۇلاپ چۈشۈشىدە تىنچلىقپەرۋەر مانى دىنى رول ئوينىدى. يەنە باشقا سەۋەبلەرمۇ بار. يېڭى مەدەنىيەتكە ماسلىشالماسلىق، يېزا بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ پەرق ئوردىدىكى كەيىپ ـساپا ۋە تىبەتلىكلەرگە ئوخشاش پاراكەندىچى دۈشمەنلەرنىڭ قالايمىقانچىلىقى قاتارلىق.(37)

ئۇيغۇرلار ئۇنداق ئاسان يوق بولمىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ شىنجاڭدا ئەڭ مۇھىم تەسىرلىرى بار ئىدى. موڭغۇلىيەدىن قوغلانغاندىن كېيىن ئۇلار جەنۇبقا يۆتكىلىپ گەنسۇ بىلەن تۇرپانغا كەلدى. گەنسۇ ۋە تۇرپان 760 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇلارنىڭ كونترولى ئاستىدا بولدى. ئۇلار تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قۇچۇدا يېڭى پايتەخت بىنا قىلدى. يەرلىك ھىندى ـ ياۋروپا مەدەنىيىتى ۋە بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى. گەرچە بىزنىڭ كۆرگىنىمىزدەك ئۇلارنىڭ باشلىقى مانى دىنىغا كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما نۇرغۇن ئىشلاردا، بولۇپمۇ بېشىنى قاتۇرغان مەسىلىلەردە ئۇلار نىستورىئان خرىستىئانلىقنى تاللىدى. خرىستىئان دىنىنىڭ بۇ مەزھىپى 5 ـ ئەسىردىكى كونستانتىنىپولنىڭ پاترىئاخى بولغان سۈرىيەلىك ئېپىسكوپىنىڭ «خرىستوسنىڭ بىرى ئىنسانى، بىرى ئىلاھى ئىككى تەبىئىتى بار» دېگەن تەلىماتىنى ئاساس قىلغان. ئۆزلىرىنىڭ كىسفون (ھازىرقى باغداتقا يېقىن) دىكى چېركاۋلىرىدىن بىدئەتچى ئاتىلىپ قوغلانغان. بۇ خرىستىئان مەزھىپى ئىرانلىقلار ۋە مانى دىنىنى ئېلىپ كەلگەن سوغدىيانا سودىگەرلىرى ئارقىلىق يىپەك يولىنى بويلاپ جۇڭگوغا تارقالغان. قۇچۇ دىنى رەسىم ۋە يېزىقچىلىقنىڭ مەركىزى بولغان. 1904 ـ يىلدىن 1905 ـ يىلغىچە قۇچۇدا قېزىش ئېلىپ بارغان ئالبېرت ۋون لېكوك «خرىستىئان قولىيازمىلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل نۇسخىلىرى» نى بايقىغانلىقىنى ۋە تۇرپانلىقلارنىڭ «ئەجدادلىرىغا ئوخشاش پۈتۈنلەي غەربچە مەدەنىيەتكە ئىشەنگەنلىكلىرى» نى تەسۋىرلىگەن.(38)

10 ـ ئەسىردىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى جوڭگو سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىسى ۋاڭ دى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ ئادەتلىرىنىڭ يەنىلا كۆچمەن چارۋىچىلىق چېغىدىكىگە ئوخشايدىغانلىقىنى يازغان ۋە مۇنداق دېگەن:

«باشقا پۇقرالار قوي گۆشى، ئۆدەك گۆشى ۋە غاز گۆشى يېگەندە، ئېسىلزادىلەر ئات گۆشى يەيدۇ. مۇزىكا جەھەتتە ئۇلار ماندالىن (mandolin) نىڭ بىر تۈرى بولغان تەمبۇر ۋە دۇتتار چالىدۇ. ئاتقا مىنىشنى ۋە ئوقيا ئېتىشنى ياخشى كۆرىدۇ.... ئۇزاق سەپەرگە چىققانلار ساز ـ چالغۇلىرىنى بىرگە ئېلىۋېلىشنى ھەرگىز ئۇنۇتمايدۇ.... بۇ پادىشاھلىقتا ئاچ ـ يالىڭاچ كىشى يوق. ئۆزىنىڭ ھالىدىن ئۆزى خەۋەر ئالالمايدىغانلار ئۈچۈن ئىجتىمائى پاراۋانلىق ئىشلىرى بار. بۇ يەردە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەر جىق».(39)

ۋاڭ دى يەنە بۇ يەردە تەخمىنەن ئەللىك بۇتخانا ۋە بىر پارس راھىبىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى «مەرۋايىت ئىبادەتخانىسى» نامىدىكى بىر مانى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ بارلىقىنى قىستۇرۇپ يازغان.

يەرلىك توچارىئان تىلى پەيدىنپەي يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى تۈرك تىلى ئالدى. ئەمما ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ رۇنىك يېزىقىنى تاشلاپ، يېڭى سوغدى يېزىقىغا يۈزلەندى. بۈگۈن قۇجۇنىڭ ئاز بىر يەرلىرىدە لايدىن قوپۇرۇلغان تاملار ساقلىنىپ قالغان. ئاستانە يېزىسىدىكى ئۈزۈمچى دېھقانلار ئەسىرلەردىن بىرى ئۇنىڭ توپىسىدىن، سېغىزىدىن پايدىلانغان ئىدى. بۇ ئىشنى تېخى بىر قانچە يىل ئىلگىرى بىلىملىك بىر يېزا باشلىقى توختاتتى. قۇجۇ خانلىقى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن زامان تىنچ دەۋر سۈرگەنلىكى بىلەن ئالاھىدە دىققەتكە چېلىقىدۇ. بۇ دەۋردىن قالغان مۇزىكىغا ھېرىسمەنلىك ئادىتى ھېلىھەم داۋام قىلماقتا.

ئىسلامدىن ئىبارەت بۇ يېڭى دىن پامىرنىڭ غەربىدە ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ھەممە ئېتىقادنى سۈپۈرۈپ تاشلىدىكى، شەرقىي تۈركىستاندا جاھىلىيەتنىڭ ئەسىرى قالمىدى. ئەمما رېۋىزىئونىست (شيۇجىڭجۇيىچى) كۆرۈنگەن مۇسۇلمان تارىخچىلار ۋە جوڭگولۇق يىلنامە يازغۇچى ئالدىراڭغۇ تارىخچىلار ئەڭ دەسلەپتىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئۇلار قەشقەرىيەنىڭ ئىمان ئېيتىشنى يالغۇز بىر كىشىگە، يەنى بىرىنچى بولۇپ ئىمان ئېيتقان كىشىگە باغلاپ چۈشەنگەن.

بۇ كىشى بولسا ساتۇق بۇغراخان، تارىخ 957 ـ يىلى ئىدى. مۇسۇلمان تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ۋاپات بولغان دادىسىنىڭ قەشقەردىكى تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشنى ساقلاپ تۇرغان 12 ياشلىق ساتۇقنىڭ پىشانىسىگە ئۇلۇغ ئىشلار

پۈتۈلگەن. ئۇ ھەممىنى بىسىپ چۈشكۈدەك ئەقىللىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ تۇغۇلغان كۈنى شۇ يەردە يەر قاتتىق تەۋرىگەن. ھەتتا ئۇ كۈنى قىش پەسلى بولسىمۇ، ئەمما گۈللەر ئېچىلىپ باھار مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن.

ئوخشاشلا شۇ كۈنى، پامىرنىڭ باشقا بىر تەرىپىدە، ئەبۇ نەسىر سامانى ئىسىملىك بىر سودىگەرنىڭ چۈشىدە، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا ئون ئىككى يىل دىنى تەربىيىلىنىشنى ۋە كېيىن تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئالاھىدە بىر ۋەزىپە ئۈچۈن يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئەمر قىلغان. ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ كېلىشى يېقىنلاشقان بىر كۈنى ساتۇق قەشقەرگە يېقىن بىر يەرگە ئوۋغا چىققان. تۇساتتىن تىكەنلىك چاتقاللىقلارنىڭ ئارىسىدىن بىر ياۋا توشقان سەكرەپ چىقىپ قاچقان. ئوقياسىنى بەللىگەن ساتۇق ياۋا توشقاننى قوغلاش ئۈچۈن ھەمراھلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان. تويۇقسىز بۇ ياۋا توشقان بىر ئىنسان سۈرىتىگە كىرىپ، بۇ يىگىتكە سۆزلىگەن. بۇ خىزىر ياكى پەرىشتە يىگىتنى ئاللاھ ۋە پەيغەمبەرگە ئىتائەت ئەتمىسە دوزاختا ئازاپلىنىدىغانلىقى، ئۇ يەردە يىلان، چايانلار ۋە باشقا قورقۇنچلۇق جازالارنىڭ بارلىقى، ئەگەر ئىمان ئېيتسا، جەننەتكە كىرىدىغانلىقى، گۈزەل ھۆر - پەرىلەرنىڭ ھەمراھ بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. بىر قانچە كۈندىن كېيىن ساتۇق ئەبۇ نەسىر بىلەن كۆرۈشكەن ۋە قىسقا سۆھبەتتىن كېيىن ساتۇق ئىمان ئېيتقان.

ئۇ كۈنى ساتۇقنىڭ تاغىسى نائىب (ۋاقىتلىق) خان ھارۇن چۈشىدە يولۋاسنىڭ بالىسى شەكلىدە كۆزىگە كۆرۈنگەن جىيەنى ساتۇقنىڭ دىنىنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى كۆرگەن. ئۇ بۇ ئوغۇلنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرىغان. ساتۇقنىڭ ئالاقزادە بولغان ئانىسى ئۇنىڭدىن ئوغلىنىڭ دىنىنى ئۆزگەرتكەن ياكى ئۆزگەرتمىگەنلىكىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بىر ئاز تەخىر قىلىشنى ۋە ئاۋۋال بۇتخانىدا بىر دىنى پائالىيەت ھازىرلاپ ساتۇقنىڭ بۇتخانىدىكى دىنىي ئىبادەتكە قاتنىشىدىغان ياكى قاتناشمايدىغانلىقىغا قاراشنى ئۆتۈنگەن. تەبىئىكى، تەقۋادار بىر مۇسۇلمان بولغان ساتۇق بۇددا دىنى مۇراسىملىرىغا قاتناشمايدىغان بولغان ئىدى. ئەمما ئەبۇ نەسىر ئۇنى بېرىشقا ئۈندىگەن. ئۇستازى ئۇنىڭغا: پەقەت مەسجىدتە ناماز ئوقۇۋاتىمەن دېگەن نىيەت بىلەن قاتناشسا، ئاللاھنىڭ ئۇنى ئەپۇ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

ساتۇقنىڭ بۇتخانىغا كەلگەنلىكىنى كۆرگەن ھارۇن، ئۇنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچكەن. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا خاتا قىلغانلىقىنى ھېس قىلغان. ئۇ ئىشتىن كېيىنلا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار يەتتە كېچە - كۈندۈز داۋام قىلغان ۋە ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىر تالاپەت كۆرگەن. ساتۇق قەتئى باش ئەگمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. ساتۇق كاپىرلارغا قارشى جىھادتا ئۇلارغا ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، مىسران قىلىچى 40 گەز ئۇزىرايتتى ۋە ئاغزىدىن ئوت يالقۇنى چىقاتتى. بۇ ياش غازى ئۇخلاۋاتقان تاغىسىنىڭ يېنىغا كىرىپ، ئۇنى ئويغىتىپ ئىمانغا دەۋەت قىلغان. تاغىسى رەت قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، دەرىزىدىن سىرتتىكى قىغ دۈۋىسى ئۈستىگە تاشلىۋەتكەن. ئورىدىن چىقىپ، ئۆزىنى خان، ئىسلام دىنىنى قەشقەرىيەنىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغان.

ئىسلام دىنىنى تۇرپانغىچە ئېلىپ كەلگەن فەتھىدىن كېيىن، ساتۇق ئاغرىپ يېتىپ قالغان. ئۆلۈم ئالدىدا ئۇ تەشتەكتىن بىر ئەتىر گۈلنى ئېلىپ پۇرىغان، بىر ئالما يېگەن، بىر پىيالە شەربەت ئىچكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، قىرائەت قىلغان. ئۈچ قېتىم چۆگىلەپ پارىسچە بۇ شېئىرنى ئوقىغان:

«ئوكيان سۈيى ئازلاپ قالماس،
بىر تامچە سۇ يوق بولغاندا.
جەسەت كېپەن ئىچىدە قالار،
روھ بەدەندىن ئايرىلغاندا.»

ئۇ ھىجرىيە 430 - يىلى، يەنى مىلادىيە 1037 - يىلى ۋاپات بولغان.(40)

ساتۇقنىڭ ھېكايىسىدە سۆزلەنگەندەك ئىسلام دىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تېز سۈرئەت بىلەن يېقىن - يىراققا تارقالغان. يىللاردىن بۇيان بۇددىست تۈركلەر (ئۇيغۇرلار) شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدا، مۇسۇلمان تۈركلەر (قاراخانىيلار) شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدا ئىدى. قارا قىتاي ۋە موڭغۇل ئىستىلاسى خۇددى بوستانلىقتىكى خەلقلەرنىڭ كونا دىنىغا ئوخشاش ئىسلامنىڭ تارقىلىشىغا توسقۇن بولدى. ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى خوتەن ھەققىدىكى تۈركچە ئەپسانىلەردىن ئاڭلاش مۇمكىن: شەھەر خەلقىنى ئىمان ئېيتقۇزۇش ئۈچۈن بىر ئىمامنىڭ مەككىدىن قانداق ئۇچۇپ كەلگەنلىكى، قەشقەردىن

كەلگەن تۆت ئىمامنى يەرلىك ئەپسۇنچى داخانلار شەھەرنى كۆرۈنمەس قىلىپ قويۇپ، مەغلۇپ قىلغانلىقى، ئۇجات يېزىسىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىتقا ئايلىنىپ، ئۆزلىرىنى ئىمامغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەن ئاتلىق مۇسۇلمان قوشۇنىنىڭ ئىگەر - جابدۇقلىرىنى يەپ كەتكەنلىكى قاتارلىق.

كونا دىنىنىڭ بەزى ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلمىغان ھېچقانداق بىر يېڭى دىن يوق. خۇددى ئەنگلىيەدىكى دىنسىزلار مەھەللىسىگە بىنا قىلىنغان چىركاۋلار كەبى شەرقىي تۈركىستاندا بۇددا مەبۇدلىرى ئۈچۈن توقۇلغان بەزى ئەپسانىلەر ئەمدىلىكتە مۇسۇلمان ئەۋلىيالار ئۈچۈن سۆزلەندى. ھەتتا بەزى ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى ئۇلار ئۆزلىرى قۇراشتۇرغان. ئۇچار ئىمام ھېكايىسى مىڭ يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىلگىرى بۇتساتىۋانىڭ ئۆلگەنلىكىنى جاكارلاش ئۈچۈن ھىندىستاندىن ئۇچۇپ كەلگەن پالۋان ھېكايىسىگە بىر ئاز ئوخشايدۇ. ئۇجات يېزىسىدىكى ئىگەر - جابدۇق يېگەن كىشىلەر ھەققىدىكى ھېكايە خوتەن پادىشاھلىقىنى ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن قۇتقۇزغان كىرپىدەك چوڭلۇقتىكى ئالتۇن چاشقانلارنىڭ ھېكايىسىگە ئوخشايدۇ. چاشقان شاھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇلار «بىر كېچە ئىچىدىلا تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ ئىگەر - جابدۇقلىرىنى ۋە ساۋۇت - دۇبۇلغىلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئۇلارنى ناھايىتى ئاسانلا بىچارە قوغدانغۇچىلارغا (يىڭىلگۈچىلەرگە) ئايلاندۇرۇپ قويغانمىش».(41)

تاڭ سۇلالىسى 907 - يىلى يوق بولدى ۋە غەربتىكى ھۆكۈمرانلىقنى تۇتۇپ تۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن بىر مەزگىللىك مالىمانچىلىقتا شىنجاڭدىكى ئىتتىپاق تۈزۈش، ئاسىيلىق قىلىش، ئۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەش بەلكىم زېرىكىشلىك بولىشى مۇمكىن. كېيىنكى 300 يىلدا بۇ رايون ئايرىم - ئايرىم ھالدا قاراقىتانلارنىڭ ۋە غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى گۆرخان رەھبەرلىكىدىكى ئاق قىتانلار ھاكىمىيتى، خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسى (ھازىرقى نىڭشيا ئۆلكىسى) دە قۇرۇلغان غەربىي شىيا سۇلالىسى نايمان موڭغۇللىرى، چوغلۇق باشچىلىغىدىكى نىستورىيان خرىستىئانلىرى ھاكىمىيتى ئاستىدا قالدى. نىستورىيان خرىستىئانلىرى يېڭى ئىمان ئېيتقان مۇسۇلمانلارنى خارلاپ، ئىماملارنى ئىماندىنياندۇرۇش ئۈچۈن مەسجىد سىرتىدىكى دەرەخلەرگە ئېسىپ قويۇپ قىيناپ ئىچ پۇشۇقىنى چىقارغان. كۈچلۈكخانىنىڭ ھاكىمىيتى ئۆزىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغانلاردىن بىرسىنىڭ ئوغلىنىڭ قۇدەرتلىك بىر كۈچكە ئايلىنىشى تۈرتكىسىدە يوق بولدى. بۇ يەردىكى «قۇدرەتلىك كۈچ» دېگەن سۆز سىلىق - سىپايە ئېيتىلغان سۆز بولۇپ، ئەسلى مەنىسى ئەڭ ئاچكۆز، ئەڭ ئۇرۇشخۇمار ۋە دۇنيادا مىسلى كۆرۈلمىگەن قورقۇنچلۇق ھاكىمىيەت دېگەنلىك.

12 - ئەسىر ئاخىرلىشاي دېگەندە يىراقتىكى ياپ - يېشىل يايلاقلاردا، موڭغۇللار ھەرىكەتكە كەلدى. ئۇلار 13 ياشلىق باشلىقى تېمۇرچىنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە يايلاقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. 1206 - يىلى ھازىرقى ئۇلانباتۇرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئونون دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى يېنىدا بارلىق قەبىلىلەر توپلىنىپ قۇرۇلتاي ئېچىپ تېمۇرچىننى ھەممە قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ رەئىسى قىلىپ سايلاپ، چىڭگىزخان نامىدا ئاتىدى.

بەش يىل ئىچىدە چىڭگىزخان جۇڭگو سۇلالىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مانجۇرىيە بىلەن بېيجىڭنى 1215 - يىلى قولغا ئالدى. ئۇ كۈچلۈكخاننى قوغلاپ ئۇنى قەشقەردە مەغلۇپ قىلىپ، خوتەندە تۇتۇۋېلىپ كاللىسىنى ئالدى. موڭغۇللارنىڭ ۋەھشىيانە تاكتىكىسى ھەممەيلەنگە مەلۇمكى، بۇ مەزگىلدە ياشىغان بىر شاھىت «ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئاقىرىپ كەتكەن سۆڭەكلىرى بىلەن ئاپپاق قاردا قاپلانغاندەك كۆرۈنگەن» بىر تاغنى بويلاپ ئۈچ كۈن يۈرگەنلىكىنى ئېيتقان. يەر يۈزى «ئۆيۈپ قالغان قانلاردا بولغىنىپ قارىداپ كەتكەن. بۇلارنىڭ بەتبۇي پۇرىقى بەزىلەرنى ئۆلتۈرسە، كۆپىنچىلەرنى زەھەرلەيتتى. شەھەردىكى بىر مۇنار ئاستىدا بىر دۆۋە سۆڭەكلەرنى كۆرگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ موڭغۇل ئەسكەرلەرنىڭ ۋەھشىلىكىدىن قاچقاندا تۇتۇلغان يىگىرمە مىڭ مەسۇم قىزنىڭ سۆڭەكلىرى ئىكەن».(42)

بۇ يەردە موڭغۇل كۆچمەن چارۋىچى توپىنىڭ يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ ۋېنگىرىيە بىلەن ئاۋىستىرىيەگىچە ئۇزاقلىقتا بارالىغانلىقىدا قوللىنىپ كۆنۈپ كەتكەن مېتودلىرىنى تەپسىلى بايان قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. بىر قىزىقارلىق ئىشقا دىققەت قىلىش كېرەككى، مەيلى قانداق بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆلۈم - يىتىملەرنىڭ ھەممىسى قەتلىئام تۈپەيلى بولغان ئەمەس. موڭغۇللار چوما كېسىلىنى ياۋروپاغا توشۇپ بارغان. يايلاق سۇغۇرىسىنىڭ تېرىسى ئىچىدىكى بۈرگىلەر ئارقىلىق توشۇلغان ۋابا كېسىلى، كۆچمەن چارۋىچى (موڭغۇللار) نىڭ يەرلىك كېسىلى ئىدى. ھازىرقى زامان تارىخشۇناسلىرىنىڭ ئېيتىشىچە

موگغۇللار كىرىمىيىئا (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قارا دېڭىزدىكى بىر ئارال) دىكى كاففا شەھرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىكى ۋابا كېسىلىدە ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرىنى شەھەر سېپىلى ئۈستىگە تاشلاپ قويغان. قورشاۋ ئىچىدە قالغان كىشىلەرنىڭ نۇرغۇنى كېيىن پاراخوت بىلەن ئىتالىيەگە قاچقاندا ۋابا كېسىلىنى بىللە ئېلىپ كەلگەن. بۇنىڭدىن تارقالغان ۋابا كېسىلى ياۋروپا ئاھالىسىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىغا يۇققان.

شەرقىي تۈركىستان 1218 - يىلى بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما موگغۇللارنىڭ ۋەھشىلىكىدىن ئامان قالغان ئۇيغۇر خانلار تېزلا ئەل بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ نۇرغۇنى موگغۇل قوشۇنلىرىغا قېتىلغان. ئۇيغۇرلارنى موگغۇللارغا تەسلىم بولدى دېگەندىن كۆرە، ئۇلارنىڭ مەدەنىيلىشىشىگە بۈيۈك تۆھپە قوشتى دېگەن تۈزۈك. موگغۇللار ساۋاتسىز ئىدى. چىڭگىزخان ئۆز خەلقىنىڭ ئادەت ۋە قانۇنلىرى (ياسا - يۇسۇن) لىرىنى يازماقچى بولغاندا ئۇيغۇرلار ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ سوغدى يېزىقى ئېلىپبەسىنى ئۆگەتكەن. ئوردىدا كۆپىنچە مەمۇرى ئەمەلدارلىق ۋە كاتىباتلىق خىزمەتلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ خۇددى ھازىرقى زاماندا پەلەستىنلىكلەرنىڭ قولتۇقتىكى ساۋاتسىز بەدىۋى قەبىلە باشلىقلىرىغا ياللىنىپ ئىشلىگەنلىكىگە ئوخشايدۇ. ئاسايىشلىق چاغلاردا موگغۇللار سەۋر - تاقەتچان ۋە ماسلىشىشچان كىشىلەر ئىدى. ئۇلار دىن ھەققىدە قالايمىقان بىلجىرلىمىدى. ھەمىشە دىنى ئېتىقاد پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلدى. شۇنداق قىلغاچقا غەربىي جۇڭگودىكى بۇددىستلار ۋە خرىستىئانلار ئىسلامنىڭ ساغلام ھالدا 14 - ئەسىرگە قەدەم قويۇشىغا ھېچبىر پاسسىپ تەسىر كۆرسىتەلمىدى.

1271 - يىلى موگغۇللار يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغان ۋاقىتتا ئىچكىرى جۇڭگو تېخى تولۇق بويسۇندۇرۇلمىغان، يېڭى پايتەخت بېيجىڭنىڭ قۇرۇلۇشى پۈتمىگەن ۋە چىڭگىزخان ئۆلگىلى ئۇزۇن بولغان ئىدى. چىڭگىزخان 1227 - يىلى ئۆلدى. ئۆلۈشتىن ئىلگىرى مەملىكەتنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى. شەرقىي تۈركىستان بۆلىكى چاغاتايغا تەقسىملەندى. 19 - ئەسىردىكى ۋېنگرىيەلىك ساياھەتچى ۋە ئالىم ئارمىنئوس ۋامبېرى چاغاتاينى جاھىل بۇددىست ۋە ئۇچچىغا چىققان هاراقكەش دەپ تەسۋىرلىگەن.(43) ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى تىنچلىقتا ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇ پايتەختى ئىلى ۋادىسىدىكى ئالمىلىق (ھازىرقى غۇلجىغا يېقىن) دىن تارتىپ تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقى، موگغۇلىيە، ترانسوكسىئانا (ئۆزبېكىستان) ۋە سابىق (ئىلگىرىكى) باكترىيەنى سورىغان.

چاغاتاينىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قالايمىقانچىلىق ھۆكۈم سۈردى. 1368 - يىلى موگغۇل يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا چىققان يەرلىك مىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرى ھاكىمىيىتىنى ئوتتۇرا جۇڭگو ئىچىدىلا چەكلەپ، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا سىرتنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىششقا مادارى يەتمىدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇ رايون ئىلى ۋادىسىدا بارگاھ قۇرۇپ، چاغاتاينىڭ پايتەختىنى ئىشغال قىلغان، سەمەرقەنتتىن كەلگەن تۆمۈرلەڭنىڭ كونترولى ئاستىغا ئۆتتى.

يۈەن سۇلالىسى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپى ھەققىدە قولىمىزدا كۆپ ماتېرىيال يوق. ئەمما غەربىي قەشقەرىيە ھەققىدىكى تۈركچە تارىخلار بىزگە شۇنى ئېيتتىكى، كېيىنكى 400 يىلنىڭ كۆپ قىسمىدا بوستانلىقتىكى دېھقانلار شاھزادىلەرنىڭ ئۆز ئارا تەخت تالىشىشى تۈپەيلى كېلىپ چىققان جېدەل - ماجرالىرىدا ئېچىنىشلىق كۆلپەتلەرگە ئۇچرىغان. ۋارىسلار تەخت تالىشىپ ئۇرۇشقان، خوتۇن - قىزلار سوۋغات قىلىنغان. ئىتتىپاق تۈزۈش بىلەن ئاسىيلىق قىلىشنىڭ ئاقىۋىتى ئوخشاشلا كاللا كېسىش بىلەن ئاخىرلاشقان. تۇنجى ھۆكۈمرانلار ئىسلام دىنىغا كىرگەن موگغۇل خانىنىڭ ۋارىسلىرى ئىدى. كېيىن غەربىي تۈركىستاندىن ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىغان غۇجىلار كەلگەن.

ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى مۇھەممەدخان (1418 - 1408) ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سەللە يۆگىشىگە شۇ قەدەر ئۆچ ئىكەنكى، دېھقانلارنىڭ يۆگىشىنى چەكلىگەن. خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ بېشىغا تەلپەكنى ئاتنىڭ تاقىسى بىلەن قوشۇپ مىخلاپ قويغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ھەر زامان نەشە چېكىپ سەرخۇش يۈرگەنلىكى ئۈچۈن «بەڭگى» لەقىمىنى ئالغان پىر مۇھەممەد. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئەڭ ۋەھشىيسى 1460- يىلى قەشقەرنى ئالغان، ئەمما يەركەنتنى پايتەخت قىلغان ئەبۇ بەكرى، ئۇ گەرچە تەقۋادار قىياپەتكە كىرىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما بىر ئائىلە ئىچىدىكى بىرەيلەن گۇناھ قىلسا، پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرىنىڭ پۇتىنى كېسەتتى. مۇشۇنداق قىلىپ ئۇ مىڭلارچە كىشىنىڭ پۇتىنى كەسكەن. ئۇنىڭ ۋەھشىلىكىگە شاھىت بولغان گېنېراللىرىدىن بىرى مىرزا ھەيدەرنىڭ ئائىلىسىنى زىندانغا تاشلىغان. بىر ئۆكسىنى 15 يېشىغا كىرگۈچە ھەرمگە

قامغاندىن كېيىن «ھۇجرىسىنىڭ تېمىغا نىقتاپ، قورسىقىغا تۆمۈر بادرا تىقىپ، ئۆلۈپ سېسىپ كەتكۈچە تاشلاپ قويغان» لىقنى مىرزا ھەيدەر سۆزلىگەن.(44) ۋەھشى ۋە ئاچكۆز ئەبۇ بەكرى زەنجىر ـ كىشەنلەردە بىر ـ بىرىگە چېتىلىپ باغلانغان ئەر ـ ئايال مەھبۇسلاردىن قۇملۇقتىكى شەھەر خارابىسىدىن كۆمۈلۈپ قالغان بايلىقلارنى قازدۇرۇپ پايدىلانغان. ئۇ تىبەت ئېگىزلىكىدە كېتىۋاتقاندا يوشۇرۇنۇپ تۇرغانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

ھۆكۈمدارلارنىڭ ئىچىدە ياخشىلىرىمۇ ئۆتكەن. مەنسۇرخان (ئۆلۈمى 1542- يىل) ئاز ئۇچرايدىغان ئىخلاسمەن ۋە تەقۋادار مۇسۇلمان پادىشاھ ئىدى. مەنسۇرخان قۇرئان قىرائىتى ئۈچۈن بىر ئاخۇنۇم چاقىرغان. بۇ ئاخۇنۇمنىڭ گەرچە ئاۋازى سۆزۈك، تەلەپپۇزى توغرا ۋە ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى يۇكسەك بولسىمۇ، ئەمما «كىيىم ـ كېچەكلىرى رەتسىز، خۇيى ناچار ۋە يىرگىنىشلىك ئادىتى بار» ئىدى. ياساۋۇللار ئۇنىڭ «بىر كالا بىلەن ناشايان ئىش قىلغان» لىقىنى شىكايەت قىلىپ، ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىشنى تەلەپ قىلغاندا، خان ئۇنى رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇ كىشىنى ئېلىپ قىلىپ قۇرئان ئوقۇشنى ۋە كالىغا يېقىنلاشماسلىقنى ئۆگىتىدىغانلىقىنى ئېيتقان.(45)

1560 ـ يىلىدىن باشلاپ قەشقەرىيەدە ئاسايىشلىق بولدى. شەرقتە قۇمۇلدىن باشلاپ پەرغانە ئويمانلىقىدىكى ئەنجانغا قەدەر ئۇزۇنلۇقتىكى يوللاردا يولچىلار مەھرەمسىز سەپەر قىلالايتتى ۋە «يولدىكى ھەر دوقمۇشتا مېھمانسارايى تاپالايتتى». ئەمما چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى چاغاتايخان ئۆلگەندىن كېيىنكى تەخت ۋارىسلىرى كۆپ پاراكەندىچىلىك چىقاردى.

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق غوجىلار ئۇرۇشى باشلاندى. بۇلارنىڭ جېدىلىنىڭ تۈگۈنى شۇكى، ھەر ئىككى مەزھەپتىكىلەر ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ ئاتايتتى. ھەقىقەتەن بىر ئادەمنىڭ بالىلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئانىسى باشقا ـ باشقا ئىدى.[1] يۈز يىلغا يېقىن سوزۇلغان جەڭگى ـ جېدەل داۋام قىلغان. بۇ جېدەلنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شۇ قەدەر قانلىق بەدەل تۆلەندىكى، قەشقەرىيە خەلقى يولقۇنۇپ چىقىشقا ھېچ كۈچى يەتمەيدىغان دەرىجىدە ياتلارغا مەھكۇم بولدى.

بۇنىدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى ۋاقىت، يەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركىستان سەھنىسىدە تەلتۆكۈس يوقالغان جۇڭگولۇقلار چاقىرىپ كېلىندى. گەرچە بۇ يەردە جۇڭگولۇقلارغا قارشى توختىماستىن قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلۈپ تۇرسىمۇ، ئۇلار تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر يىراق غەربتە قايتا دەسسەپ تۇرماقتا.

يېڭى خاقانلار جۇڭگولۇق خەنزۇلار ئەمەس، بەلكى مانجۇلار تۇنجى قېتىم بويسۇندۇرغان ۋە كېيىن مانجۇرىيە دەپ ئاتالغان جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى بىر ئۆلكىدىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەت مانجۇلاردىن ئىدى. بىر قېتىم پۈتۈن شەرقىي شىمالنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن 1644 ـ يىلى مانجۇلار بېيجىڭغا ھۇجۇم قىلدى ۋە يېڭى سۇلالە — چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. كېيىنكى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئەكسىچە، مانجۇلار ۋە ئۇلارنىڭ مەشھۇر قوشۇنىنىڭ بايراقدارلىرى ھاياتى كۈچى تولۇپ تاشقان، يىراقلارغا نەزەر سالىدىغان كېڭەيمىچى ۋە ئۆزىدىن 400 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بويسۇندۇرغان موڭغۇل قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش ۋەھشى، رەھىمسىز ئىدى.

كاڭشى خان بۈيۈك چىڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇب ۋە غەربتىكى ئوردا ـ سارايلىرىنى ئاساسلىقى موڭغۇل رىقابەتچىلىرىگە كۆز ـ كۆز قىلىش ئۈچۈن ھەشەمەتلىك سالدۇردى. بۇ رىقابەتچىلىرى ئىچىدە 1676 ـ يىلى غالداننىڭ قوشۇنىغا قاتناشقان جۇڭغارلار ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدا ياشايدىغان بۇددىستلار بار ئىدى. غالدان يالغۇز تارىم ئويمانلىقى بىلەن موڭغۇلىيەنى بويسۇندۇرۇشلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جۇڭگونى بېسىۋېلىشنى نىيەت قىلغان كۈندىن باشلاپ، بىر توقۇنۇشنىڭ بولىشى مۇقەررەرلەشكەن ئىدى.

غالدان قوشۇنلىرى شەرققە قاراپ ئۇرۇش ئېچىپ ماڭغاندا، مانجۇ قوشۇنلىرى ياردەمگە مۇھتاج بولدى. كاڭشى خان ئەسكەرلىرىنى بايقال كۆلىنىڭ قىرغاقلىرىغا قەدەر ئەۋەتتى. بۇ يەردە ئۇلار غالدان قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشتى ۋە 1690 ـ يىلى ئۇنى سۈيقەستچىلەر تەييارلىغان زەمبىرەك ياردىمىدە مەغلۇپ قىلدى. غالداننىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشقا مانجۇرىيە خانى يوگېيڭنىڭ تەختىگە ئىزباسار بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان، شەنشى ۋە سىچۈەننىڭ ھەربىي ئەمەلدارى گېنېرال يۆجۇڭچى قوماندانلىق قىلدى. گەرچە گېنېرال يۆجۇڭچى تۇرپانلىق ئۇيغۇر ۋاڭى (پادىشاھى) نى ئەل

---

[1] بەلكى باشقا ـ باشقا ئوغۇللار بولىشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ بۇۋىسى مەختۇم ئەزەم 15- ئەسىردە بۇخارادىن قەشقەرگە كەلگەن نەقشىبەندى تەرىقىتىگە تەۋە سوپى بولۇپ، ئەينى چاغدىكى ھۆكۈمران چىڭگىزخاننىڭ ۋارىسلىرى ئۇنى قىزغىن كۈتىۋېلىپ ئىززەت ـ ئىكرام كۆرسەتكەن.

بولۇشقا قايىل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قوشۇنى ئۇرۇشتا ئېغىر تالاپەت كۆردى. ئۇرۇش چىقىمى جۇڭگونىڭ غەربىدىكى ئۆلكىلەر خەلقىنىڭ ئۈستىگە ئېغىر يۈك بولۇپ چۈشتى.[1] ئېغىر باج - سېلىق تۈپەيلى ئاياللار پاھىشە قىلىشقا مەجبۇرلاندى، ئاچارچىلىق تۈپەيلى، ئۇلار تاغلارنى ماكان قىلىپ قاراقچى - باندىت بولدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ۋەھشى ۋە كۈچلۈكلۈكتە داڭقى چىققان يۈنۈ (قاشتېشى ئايال) زىيۈن (سۇسۇنرەڭ بولۇت) ئىسىملىك ئاياللار بار. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇلار پۈتلىرى تېڭىغلىق بولسىمۇ چوڭقۇر ھاڭلاردىن سەكرەپ ئۆتەلەيدىغان ۋە چېپىشۋاتقان ئاتنىڭ ئۈستىگە چاققانلىق بىلەن مىنەلەيدىغان چامباشچى باندىتلار ئىكەن.(46)

غالدانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن 1715 - يىلى ئۇنىڭ جىيەنى جۇڭگو بىلەن چېگرىداش قومۇل بوستانلىقىنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئۇرۇندى. مانجۇلارمۇ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. جۇڭغار ئۇيمانلىقىغا ئەۋەتىلگەن قوشۇن بۈگۈنكى ئۈرۈمچىگە يېقىن يەردە موڭغۇللارنى يەڭدى. 1724 - يىلى تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاندى. ئەمما بۇ كېلىشىم ساقلانغىلى بولمايدىغان ھوقۇق تالىشىش ماجراسى تۈپەيلى بۇزۇلدى. ئامۇرسانا ئىسىملىك بىر مۇھىم رىقابەتچى جۇڭگولۇق مانجۇلارغا ئەگەر ئۇلار غالدانىنىڭ تەختىنى ئۆزىگە بېرىشكە ماقۇل بولسا، جۇڭغارىيەنىڭ مانجۇلارغا بويسۇنىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەردى. چىيەنلۇڭ خان ئامۇرسانانىڭ تەلىۋىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن سەر خىل قوشۇنلىرىنى ھەممە تەرەپتىن ئىلى ۋادىسىدىكى غۇلجىغا يولغا سالدى. مەككار ئامۇرسانا تەختكە ئولتۇرىۋالغاندىن كېيىنلا بەگلىك ئورنىدىن قانائەت ھاسىل قىلماي، خانغا قارشى چىقتى ۋە تۇتۇلۇپ بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ ماڭغاندا قېچىپ جۇڭغارىيەگە قايتىپ كەلدى ۋە 1757 - يىلى قوزغىلاڭ باشلىدى.

مانجۇلار ئىنتايىن ۋەھشى ئىنتىقام ئالدى. تازىلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، جۇڭغارلار تەلتۆكۈس يوقىتىلدى. تارىخشۇناسلارنىڭ ھېسابلىشىچە، بىر مىليون كىشى قەتلى قىلىنغان ۋە يەرلەر ئادەمسىز چۆلدەرەپ قاقاسلىشىپ كەتكەن. مانجۇ قوشۇنى تەڭرى تېغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئاق تاغلىق غوجىلار بىلەن قارا تاغلىق غوجىلار كەسكىن ئۇرۇش قىلىشۋاتقان تارىمغا كېلىپ، 1759 - يىلى بۇ يەرنى كونترول ئاستىغا ئالغان.

شۇنداق قىلىپ، جۇڭگو ھاكىمىيىتىنى مۇقىملاشتۇردى. ئۇلارنىڭ غەلبىسى مەركىزى ئاسىيادىكى بارلىق مۇسۇلمان ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن بىر ئاگاھلاندۇرۇش ساداسى بەردى. بۇ ھۆكۈمدارلار ئىشىك تۈۋىگە كېلىپ قالغان جۇڭگونى خاتىرجەمسىزلىك بىلەن ئېتىراپ قىلدى. ھەتتا قەشقەرنىڭ ئۈستىدىكى تاغلاردا ياشايدىغان ئۇرۇشقاق قىرغىزلارمۇ قورقۇپ ئەل بولدى. تالاس ئۇرۇشىدا تۈركلەر بىلەن ئەرەبلەرنىڭ جۇڭگولۇقلارنى بۇ يەردىن قوغلاپ يوغۇشتۇرۋەتكەنلىكىگە پەقەتلا مىڭ يىل ۋاقىت بولغان ئىدى.

گەرچە قۇدرەتلىك بىر دۆلەت بولۇش ئۈچۈن 200 يىل ۋاقىت تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، جۇڭگو ھەر ھالدا چىيەنلۇڭ خانىنىڭ زامانىدا بۇ ھالەتكە كېلەلىدى. زېمىنى تارىختىكى ھەر قانداق چاغدىكىدىن بەك كېڭەيدى. بەلكى كەلگۈسىدىمۇ بۇنچىلىك بولالماس. (47) بەزىدە تەئەججۈپ بىلەن شۇنداق دېگۈم كېلىدۇ، ئەگەر غالدان ئازراق ئاچكۆزلۈك قىلغان، قەشقەردىكى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشمىغان بولسا، يىراق غەربتىكى خەلقلەر مۇستەقىللىقىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئۇنى بۈگۈنگە قەدەر ساقلاپ قالالىغان بولاتتى. ئاقىۋەتتە ئىلگىرى جۇڭگولۇقلار خۇيجياڭ (مۇسۇلمان توپرىقى) دەپ ئاتىغان بۇ زېمىن ئەھۋالىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ھالدا شىنجاڭ، يەنى مەنىسى «يېڭى زېمىن»، «يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەر» دېگەن نامدا ئاتالماقتا.

ئىزاھاتلار

(1) گلوپ: «ساسلىق خەلقى»

(2) تۇقۇلما كىيىم - كېچەك توغرىسىدىكى مۇنازىرە ھەققىدە باربەر يازغان «ئۈرۈمچىنىڭ مومىيالىرى» غا قاراڭ.

(3) ماللورىي ۋە مائىر: «تارىمدىكى مومىيالار»

(4) جۇڭگولۇقلارنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىنى قانداق تاپقانلىقىنى تەسۋىرلىگەن ۋېي جۇشيەن 1933 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان بىر نەزەرىيە. دىكۆتتېر: «ئىرق ھەققىدە بايان» 132 - بەت.

(5) دىكۆتتېر: «ئىرق ھەققىدە بايان» 134 - بەت.

[1] كومپارتىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئۇيغۇر خانىنىڭ جۇڭگوغا سادىقلىقىنى تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارىغا تۆھپىسىنى خاتىرىلەپ يېزىپ قويغان.

(6) دىكۆتتېر: «ئىرق ھەققىدە بايان» 6 - بەت.
(7) سپېنس: «ئاسىيلىق» 169 - بەت.
(8) بائۇمېر: «يىپەك يولىنىڭ جەنۇبى» 28 - بەت.
(9) فورسىس: «يەركەنتتىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتىدىن دوكلات» 61 - بەت.
(10) خان: «شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمىي ئادەم ئىسكىلىتلىرى ھەققىدە تەتقىقات»
(11) ماللورىي ۋە مائىر: «تارىمدىكى مومىيالار» 251 - بەت.
(12) سىنور: «تۈرك ئىمپىرىيىسى»
(13) روبېرت ئا. روزەكس بىلەن ۋېن فۇڭنىڭ تەرجىمىلىرى. نىيۇيورك شەھەرلىك مۇزىيىدا ساقلانغان.
(14) ئەبەر ھارد: «جۇڭگو تارىخى» 85 - 100 - بەتلەر.
(15) سچافېر: «جۇڭگودا موڭغۇل سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۆگىلەر» 176 - بەت. «شى چى»: 1230268
مىرسكىي: «ئاۋرېل ستەين ئەپەندى» 369 - بەت.
(16) بائۇمېر: «يىپەك يولىنىڭ جەنۇبى» 37 - بەت.
(17) ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگوشۇناس پروفېسسورى دىيۇبس 1955 - يىلى جۇڭگوغا بېرىپ سۆزلىگەن نۇتقىدا ئۆزىنىڭ نەزىرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ پىكرىچە، لى جيەن «ئالېكساندرىيە» نىڭ بىر خارابىسىدۇر. جۇڭگولۇقلار بۇ ئىسمنى ئالېكساندرىيەلىك سېھىرگەرلەردىن ئالغان. سېھىرگەرلەرگە ئۇنى پارسىيانلار بەرگەن. بۇ سېھىرگەرلەر رۇم ئىمپېرىيىسى ئىچىدىن كەلگەن. ئەمما ئۇلار بۇنىڭغا مۇۋاپىق بىر ئىسىم قويمىغان.
(18) دىيۇبس: «بىر رۇم شەھىرى» 15 - بەت.
(19) سمارت: «دۇنيا دىنلىرى» 124 - بەت.
(20) ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» 7- 396 - بەتلەر.
(21) بائۇمېر: «يىپەك يولىنىڭ جەنۇبى» 3 – 4 - بەتلەر.
(22) تسېرىنگ : «Spang rgyan me tog»
(23) سىنور: «تۈرك ئىمپىرىيىسى» 285 - بەت.
(24) سوئۇسەك: «ئىچكىرى ئاسىيا تارىخى» 91 - بەت.
(25) سىنور: «تۈرك ئىمپىرىيىسى» 297 - بەت.
(26) سىنور: «تۈرك ئىمپىرىيىسى»307- بەت.
(27) سىنور: «تۈرك ئىمپىرىيىسى» 310 - بەت.
(28) سوئۇسەك: «ئىچكىرى ئاسىيا تارىخى» 55- بەت.
(29) مىسال ئۈچۈن پېتېر ب. گولدېن «قاراخانىلار»، «دەسلەپكى دەۋردىكى ئىچكى ئاسىيا تارىخى» كامبېرىج.
(30) جېرنېت: «جۇڭگو مەدەنىيىتى تارىخى» 132 - بەت.
(31) مورىياسۇ: «دۇنخۇاڭ ئۇيغۇرلىرى» 39 - بەت.
(32) گلادنېي: «ئۇيغۇر ئىرقى» 7 - بەت.
(33) ماككېرراس: «ئۇيغۇرلار» 330 - بەتلەر.
(34) ماككېرراس: «ئۇيغۇرلار» 335 - بەت.
(35) مانى دىنى ۋە نېستورىيان دىنى ھەققىدىكى بايانلار ئۈچۈن فولتز يازغان «يىپەك يولىدىكى دىنلەر» گە قاراڭ.
(36) ماككېرراس: «ئۇيغۇرلار» 20 – 319 – بەتلەر.
(37) ماككېرراس: «ئۇيغۇرلار» 342 - بەت.
(38) لې كوك: «قۇمغا كۆمۈلگەن بايلىقلار» 21 - بەت.
(39) ژولئەن: «بىر قېتىملىق سەپەر مۇناسىۋىتى» 50 – 66 - بەت.
(40) ساتۇق بۇغرا خان ھەققىدىكى ھېكايىنى تاكىر بۇغراخان سۆزلەپ بەرگەن. ئۇ پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئاندىن 1873 - يىلى قەشقەرىيەگە سەپەر قىلغان بىر ئىنگلىز ھەربىي دوختۇر ھېنرىي ۋالتېر تەرىپىدىن ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنغان.
(41) ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» 195 - بەت. بۇ چاشقانلار سۇغۇر بولۇشى مۇمكىن.
(42) بېللېۋ: «قەشقەرىيە تارىخى» 5 – 34 - بەتلەر. «Tabcati Nasiri» نىڭ يازغۇچىسى گۇۋاچىنى بىلىدىكەن.

(43) ۋامبېري: «بۇخارا تارىخى» 142 - بەت.
(44) بېللېۋ: «قەشقەرىيە تارىخى» 63 - بەت.
(45) بېللېۋ: «قەشقەرىيە تارىخى» 59 - بەت.
(46) سپېنس: «ئاسىيا» دا غەربىي يۇرتتىكىلەر چىداپ سەۋر قىلغان مۇشكۇلاتلارنى تەسۋىرلىگەن. بۇ 1720 - يىلى پادىشاھ يوڭجىڭغا قەست قىلىش ۋەقەسىنى بايان قىلغان بىر ھېكايە ئىدى.
(47) جېرنېت: «جۇڭگو مەدەنىيىتى تارىخى» 482 - بەت. 9 مىليون 740 مىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر زېمىنى بار جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا جۇڭگو مانجۇ پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنىنىڭ 13 مىليون كۇۋادىرات كىلومېتىر بولغانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە.

ئۈچىنچى باب توقال ئىپارخان

چىيەنلۇڭ خان شىنجاڭنى بويسۇندۇرغاندا ئالغان غەنىمەتلەر ئارىسىدا ئىپارخان ئىسىملىك بىر قىز بار بولۇپ، ئىپتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ ھېچقانداق ئوپپا، ئەتىر ئىشلەتمىسىمۇ بەدىنى خۇشبۇي پۇراپ تۇرىدىغان بىر قەشقەر گۈزىلى ئىكەن. چىيەنلۇڭ ئۇنىڭ گۈزەللىكى ھەققىدىكى داڭقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنى تۇتۇپ ئۆزىنىڭ خاس ھەرىمىگە ئەكېلىش ئۈچۈن گېنېرالىغا بۇيرۇق بەرگەن. ئۇ چىيەنلۇڭ قوشۇنىغا قارشى چىققان قەشقەردىكى بىر مۇسۇلمان باشلىق ئىرى (ياكى دادىسى بولىشى مۇمكىن) دىن ئوغۇرلىنىپ، قىممەتلىك بىر فارفۇر بۇيۇم كەبى يۆگىلىپ، تەختىراۋانغا ئولتۇرغۇزۇلۇپ، ئۇزاق يول يۈرۈپ بېيجىڭغا كەلگەن. يولدا ئۇنىڭ خۇشبۇي بەدىنى ھەر كۈنى تۆگە سۈتى بىلەن يۇيۇلۇپ، سېرىق ماي سۈرتۈلگەن. ئۇ پايتەختكە كەلگەندە خان ئۇنى كۆرۈپ ئەقىل - ھۇشىنى يوقاتقان. ئۇنىڭغا شىياڭ فېي دەپ ئىسىم قويۇلغان. بۇنىڭدىن «توقال ئىپارخان» ھېكايىسى ئەتراپقا تارقالغان.

ئىپارخان ھېكايىسى جۇڭگودا كۆپ كىشىلەرگە تونۇشلۇق. رىستورانلارغا ئۇنىڭ ئىسمى بېرىلگەن. ئۇنىڭ ھەققىدە سىنارىيەلەر، فىلىملەر ۋە كىتابلار يېزىلغان. ئۇنىڭ نامى 1989 - يىلىدىكى تيەنئەنمېن ئوقۇغۇچىلار ۋەقەسىنىڭ رەھبىرى، مەركىزى ئاسىيانىڭ سىرتىدىكى ئەڭ تونۇلغان ئۇيغۇر ئۆركەشىنىڭ ئىسمىدىن كېيىن تۇرىدۇ.(1) ئىپتىشلارغا قارىغاندا ئۇ مانجۇچە ساۋۇت، دۇبۇلغا كىيىپ 18 - ئەسىردە بېيجىڭدا رەسمى سىزىلغان بىر ياش ئايال ئىكەن. يەرلىك ئۇيغۇر رەسساملار بۇ رەسىمنى كۆچۈرۈپ سىزىپ، قەشقەردىكى ئاپپاق غوجا (بۇ كىشى بەلكىم ئىپارخاننىڭ چوڭ دادىسىنىڭ بىر تۇققىنى بولىشى مۇمكىن) مازىرىدا ساتماقتا. ئىپارخان بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان دېگەن گەپ تارقالغاندىن كېيىن بۇ مازارلىق كىشىلەر تاۋاپ قىلىدىغان يەرگە ئايلانغان. ھازىر بۇنىڭ يالغانلىقى ئىسپاتلاندى.

ئىپارخان ئايال قەھرىمانغا ئوخشايدىغان بىر سىمۋولغا ئايلانغان. ئەمما خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئۇ بىر نەرسىنىڭ سىمۋولى، ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن بولسا باشقا بىر نەرسىنىڭ ئىپارخان بىلەن چىيەنلۇڭ ئوتتۇرىسىدىكى، يەنى كېنىزەك بىلەن خوجايىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئائىت ئاشكارىلانغان قارىمۇ قارشى بايانلار ھازىر قىزغىن بەس - مۇنازىرە ئۈستىدىدۇر. بۇ بىزگە شىنجاڭ بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئالاقىدار كۆپ نەرسىلەرنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەنگلىيەلىك دىن تارقاتقۇچى مىلىرېدكابلې 1930 - يىلى تەپسىلىي خاتىرىلىگەن بايانغا ئاساسلانغاندا، چىيەنلۇڭ خان ئوردىدا ئىپارخانغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئۆي ۋە سەيلى قىلىشى ئۈچۈن ھەشەمەتلىك بىر باغچا ئىنئام قىلغان. ئەمما ئىپارخان ئائىلىسىنى ئىنتايىن بەك سېغىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ ھەشەمەتلىك نەرسىلەر بىلەن خۇشى يوق ھالدا كۈنلىرى يىغلاش، قاخشاش بىلەن ئۆتكەن. خان ئۇنىڭغا مەھەللىسىنى خاتىرىلىتىدىغان كىچىك تېپتىكى بوستانلىق بىنا قىلىپ بەرگەن. ئەمما ئۇنىڭ يىغىسى توختىمىغان. خان ئۇنىڭ يۇرتىنىڭ ھېدىنى ئېلىشى ئۈچۈن ئىپارخاننىڭ ھۇجرىسىنىڭ دەرىزىسىدىن قاراپ مۇنارنى كۆرگىلى بىر مەسجىد ۋە سېپىل تېشىدا ۋاراڭ - چۇرۇڭنى ئاڭلىغىلى بولىدىغان بىر مۇسۇلمانلار بازىرىنى ئېھيا قىلغان. ئۇ يەنىلا تىنچلانمىغان. خان ئىپارخاننىڭ باغچىسىدا مۇنارىغا چىقىپ غەربكە نەزەر سېلىشى ئۈچۈن بىر راۋاق ياساتقان. ئەمما پايدىسى بولمىغان. خان: «ئەمدى نېمە قىلاي؟» دەپ سورىغان. ئىپارخان: «مەن ياپراقلىرى كۈمۈش، مېۋىسى ئالتۇن بىر دەرەخنىڭ خۇش ھىدىگە تەشنا» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەلچىلەرنى قەشقەرگە بېرىپ غازىڭى كۈمۈشرەك، مېۋىسى ئالتۇنرەك جىگدە دەرىخىنى تېپىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئەڭ ئاخىرىدا خاننىڭ بۇ توقىلى غەلۋە قىلمايدىغان بولغان.(2)

ۋىكتورىيە ئىپارخاننىڭ ھېكايىسىنى جورجى كارتېر ستېنت يازغان «ئەسىرگە چۈشكەن غۇنچە قىز» ناملىق شېئىرنى ئوقىغاندىن كېيىن بىلگەن[1].

ئامېرىكىلىق مۇخبىر ھاررسون سالىس بورى «گۇگۇڭ سارىيى» نىڭ جەنۇب دوقمۇشىغا يېقىن يەرگە جايلاشقان سېغىنىش مۇنارى يېنىدىكى ئىپارخاننىڭ ھوجرىسىنى ئىزلىگەن. مۇنارغا كىرگىلى بولىدىغان بىردىنبىر ئىشىك ئۆز پېتى

---

[1] 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جۇڭگوغا خىزمەتكە ئەۋەتىلگەن ستېنت خاننىڭ ھەرەم خادىملىرى (ئاغۋات) لىرىنى تەتقىق قىلغان مۇتەخەسسىس دەپ نام ئالغان. ئۇنىڭ ماقالىسىدا ئەينى چاغدا ئوردىدا 2000 نەپەر ئاختا قىلىنغان ئاغۋات بارلىقى ۋە جۇڭگولۇق تارىخچىلار ئاشكارىلاشقا خىجىل بولىدىغان ئوبېكتىپ تەپسىلاتلار يېزىلغان.

ساقلانغان بولۇپ، ئۇنڭغا جۇمھۇرىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان يېڭى جۇڭگو ئىشىكى دەپ باشقا ئىسىم قويۇلغان. 1972 - يىلى سالىس بورىي ئىككى نەپەر ئەسكەرنىڭ ئىشىك يېنىدا پوستا تۇرغانلىقىغا دىققەت قىلغان ۋە بۇ ئىشىك ئارقىلىق جۇڭنەنخەيگە تۇتاش ماۋزېدۇڭنىڭ شەخسىي قورۇسىغا بارغىلى بولىدىغانلىقىنى، غەيرى مەدەنىيەت ئۇسلۇبىدا سىيلىنغان ئۆيلەر، كۆلچەكلەرنىڭ «گۇگۇڭ سارىيى» يېنىدا ئىكەنلىكى، بۇ يەردە جۇڭگو رەھبەرلىرىنىڭ ياشاۋاتقانلىقىنى بىلگەن. بۇ ئىشىك ئارقىلىق 1989 - يىلى ئوقۇغۇچىلار نامايىش قىلغاندا يېقىنلىشىشقا ئۇرۇنغان ئىشىكتىن چىققىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھېكايىنىڭ يەنە باشقا بىر تەرىپىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار ئىپارخاننىڭ «گۇگۇڭ سارىيى»دىكى ھۇجرىسىدا مەڭگۈ تۇرغانلىقىنى، كىيىمىنىڭ يېڭى ئىچىگە يوشۇرۇۋالغان كىچىك خەنجىرى بىلەن خاننى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرمىغانلىقىنى ئەستىن چىقارمايدۇ. بىر قېتىم قىش پەسلى 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چىيەنلۇڭ بۇتخانىدىكى مۇراسىمغا قاتنىشىش ئۈچۈن چىقىپ كەتكەندە، ئۇنىڭ خانىش ئانىسى ئىپارخاننى ئاگاھلاندۇرۇپ، ئەگەر ئۇ بويسۇنمىسا ئۇنى «ئۆلۈمنى ياخشى كۆرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرىدىغان» لىقىنى ئېيتىپ، ئىپارخاننى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇرلىغان. ئىپارخان شەرەپسىز ھاياتنى ئەمەس، ئۆلۈمنى تاللىغان، ھالقىلىق پەيتتە تېز يۈرۈپ ئوردىغا كەلگەن خان ھۇجرا ئىشىكىنىڭ قولۇپلاقلىق ئىكەنلىكىنى، ھاياتىدىكى سۆيگىنىنىڭ ئىككى نەپەر كېنىزەك تەرىپىدىن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرگەن.(3)

ئىپارخان ھېكايىسىنىڭ چۈشىنىكسىز يېرى شۇكى، خاننىڭ ياخشى كۆرىدىغان بىر توقلىنىڭ غەربتىن كەلگەنلىكى راست، ئىپارخان (رۇڭ فېي) ئاتىلىپ يۇكسەك ماقامغا يەتكەندە، 1760 - يىل ھەرەمگە تاللانغاندا، ئۇ 35 ياش ئىمىش. جېسۇيت كاستىگلىئون رەسىمىنى سىزغان ئايال ئۇ ياكى باشقىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ رەسىم 1914 - يىلى خان ئوردىسىنىڭ يودې تاڭ كىيىم ئالماشتۇرۇش زالىدا كۆرگەزمە قىلىنىپ زىلزىلە قوزغىغان ۋە ئىپارخان ھېكايىسىنىڭ تېخىمۇ كەڭرى تارقىلىشىغا تۈرتكە بولغان. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى ئەربابلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، ئىپارخان كېسەل سەۋەبى بىلەن 1788 - يىلى 55 يېشىدا ئۆلگەن ۋە بېيجىڭنىڭ جەنۇبىدىكى خان جەمەتى قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

ئىپارخاننىڭ خان ئوردىسىغا كەلتۈرۈلۈشى جۇڭگولۇقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزلىرى ئىلگىرى خەن ۋە تاڭ سۇلالىسى زامانىدا ئىككى قېتىم بويسۇندۇرغان، ئەمما ھېچقاچان ھەقىقى كونترول قىلىپ باقمىغان غەربىي رايون بىلەن جۇڭگونىڭ بىرلەشكەنلىكىنىڭ سىمۋولى. ئىپارخان چېگرا سىرتى غەربىي رايوندىكى ياۋايى، سىرلىق غەرىبلىكلەر، يەنى ئاخىرىدا يۇكسەك مەدەنىيەتكە لايىق بولغان قالاق كىشىلەرنىڭ ۋەكىلى. بۇ ھېكايە پەقەت 20 – ئەسىرنىڭ بېشىدا چىڭ سۇلالىسى ئاخىرلىشىپ، جۇڭگو ئۆزىنىڭ غەربتىكى مۇتلەق ھوقۇقىنى ھەممە كىشىگە بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىپارخاننى ئەدەبىي ئەسەرلەردە قوللانغان چاغدا ئاندىن ئاۋامنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىشقا باشلىدى. سۇلالە يېقىلغاندا، ئىپارخان (ياكى روڭ فېي) چىرىك فېئوداللىق جەمئىيەتتە ئېكسپىلاتاتسىيەگە ئۇچراپ، ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتكەن قەھرىمان ئاتىلىپ يېڭى قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقتى. ئەلۋەتتە بۇ 1949 - يىلىدىن كېيىن كومپارتىيەنىڭ سىياسىي تەشۋىقاتچىلىرى ئۈچۈن تېپىلغۇسىز ئىدى.(4)

بۈگۈنمۇ ئۇنىڭ ھېكايىسى خىلمۇ خىل مەنالارنى چۈشەندۈرمەكتە. ئەمما ئىپارخاننىڭ قانداق تەسۋىرلەنگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىزگە نىسبەتەن ئىپارخان بېيجىڭ بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى خەتەرلىك ئىككى بىسلىق مۇناسىۋەتنى گۈزەل ھالدا شەرھلەپ بەردى. چۈنكى بۇ ئۆلكە جۇڭگونىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، ئەمما جۇڭگوچە ئەمەس، «ئاپتونوم رايون»دا ئاپتونومىيە يوق. بۇ يۇرتنىڭ خەلقلىرى جۇڭگولۇق دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزلىرىنى بىز مۇسۇلمان تۈرك يەنى ئۇيغۇر دەيدۇ.

1759 - يىلى چىيەنلۇڭ يالغۇز جۇڭغارىيە ۋە تارىم ئويمانلىقىنىلا ئىگەللەپ قالماستىن، بەلكى تىبەت، بۈگۈنكى موڭغۇلىيە ۋە تەيۋەنگىمۇ خوجايىن بولدى. ئۇ ئەجدادى كاڭشى خاننىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ جۇڭگو چېگرىسىنى يايلاقلاردىن ھالقىتىپ، غەربىي شىمالدا بالقاش كۆلى قىرغاقلىرىغا كېلىپ، ئوتتۇرىدا بايقال كۆلىگە يېقىنلاشتى. شەرقىي شىمالدا ئامۇر دەرياسى تەرەپكىچە كەلدى. 1769 - يىلى بىرما بويسۇندۇرۇلدى. تىبەتكە ھۇجۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش يۈزىسىدىن 1790 - يىلى نېپال ئىشغال قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە قوشۇنى بىلەن يۈزمۇ يۈز قارشىپ تۇردى.

چىڭ ئىستىبلاسىنىڭ مەنتىقىسى ئاساسەن ستراتېگىيەلىك پىلان بويىچە ئېلىپ بېرىلىشتەك كۆرۈنەتتى. ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتى مانجۇرىيەنى قوغداش ئۈچۈن چىيەنلۇڭ مانجۇلارنى باستۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. شەرقتىكى موڭغۇللارنى زۇۋان چىقارغۇزماسلىق ئۈچۈن، غەربتىكى موڭغۇللارنى جايلاش كېرەك. بۇ دېگەنلىك جۇڭغارىيە بىلەن تارىمنى ئېلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنى قوغداش ئۈچۈن تىبەت بويسۇندۇرۇلىشى لازىم. بۇ ئۇرۇش ماددى مەقسەت ئۈچۈن قىلىنمىغان. ئەينى زاماندا شىنجاڭنىڭ كان بايلىقلىرى تېخى بايقالمىغان. جۇڭگو بىلەنمۇ ئىنتايىن ئاز سودا قىلاتتى. سودا ـ سېتىق ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەنجان ۋە رۇسىيە بىلەن قىلاتتى. شىنجاڭنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ ئاساسلىق پايدىسى شۇكى، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغان تاجاۋۇزچى بۇ بىپايان قاقاس زېمىندىن كېسىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولاتتى ۋە بۇ يەرگە ئەسكەرلەرگە قوشۇمچە ياردەم يەتكۈزۈپ بېرىش ئىنتايىن مۈشكۈل ئىدى. ئۇنداق بولمايدىكەن، دۈشمەن ئۇدۇل جۇڭگوغا كېلىدۇ.(5) يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، شىنجاڭ يەنە بىر قېتىم مۇتەئەسسىپ ئاسارەتنىڭ قۇللۇقىغا چۈشتى. ئەمما بۇ قېتىم بۇ نادانلىق ئاسارىتى جۇڭگولۇق ئىجارىكەشلەرنىڭ تۈرتكىسىدە بولدى. تارىخىي مەۋقەدە تۇرۇپ ئېيتقاندا، «جۇڭگو» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ مەنىسى تازا ئېنىق ئەمەس. غەربىي رايون ۋە باشقا چېگرا رايونلارنى بويسۇندۇرغان مانجۇ ئىستىبلاسى، چىڭ خاندانلىقىدىن ئۆزگەرگەن خەنزۇ مىللىي دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە باشلىغانلىقىدىن دېرەك بەردى.(6)

جۇڭغارىيە بىلەن تارىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مەجبۇرى بويسۇندۇرۇلغان بۇ زېمىن شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئىككىگە ئايرىلىپ بېيلۇ (شىمالىي يول)، نەنلۇ (جەنۇبىي يول) دەپ يېڭى ئىسىم قويۇلدى. ھالبۇكى، ئەسىرلەردىن بېرى شىنجاڭ ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە خۇيجياڭ، يەنى (مۇسۇلمانلار يۇرتى) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇ بەلكىم ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە مۇستەملىكىلىكىنى خاتىرىلاتقانلارغا چىش ـ تىرنىقىغىچە ئۈچ تۈركىي خەلقلەرنىڭ چىشىغا تەگمەسلىك ئۈچۈن دېيىلگەن گەپ بولۇشى مۇمكىن. 1884 ـ يىلى بۇ رايون جۇڭگوغا قوشۇۋېتىلىپ ئۆلكە قىلىنغاندا ئاندىن كونا ئىسمى چۈشۈپ قالغان.

ھۆكۈمەت ئەسكىرىي ئىشلارغا ئارىلاشقان، ئەمما مانجۇلارنىڭ سىياسىتىگە ئاساسلىنىپ، بۇ رايون جۇڭگوغا پۈتۈنلەي قوشۇۋېتىلمىگەن ۋە خەنزۇلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشىغىمۇ رۇخسەت قىلىنمىغان ئىدى. مانجۇلارنىڭ باشقا مۇستەملىكىلىرىگە ئوخشاش، بۇ «يېڭى زېمىن» مۇ ئالاھىدە چوڭ ئاپتونومىيەدىن بەھرىمەن بولغان ئىدى. باش ئەمەلدار غۇلجىغا ئورۇنلاشقان. موڭغۇللار ئولتۇراقلاشقان يېقىنقى رايونلارغا، ئۆرۈمچى بىلەن يەكەنگە مۇئاۋىن ئەمەلدار تەيىنلەنگەن. قانۇن ـ تۈزۈمگە رىئايە قىلىدىغانلار قالمىدى ۋە زور كۆپ ساندىكى يەرلىك ھۆكۈمەتتە ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن يەرلىك بەگلەر ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ يىلىكىنى شوراش بەدىلىگە بايلىق توپلىدى. نارازى چېرىكلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكلىرى كۆپىيىشكە باشلىدى. ھەر يەرگە تەكرار ـ تەكرار ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ خۇجايىن مىللەتلىك ئوبرازىنى ئەكس ئەتتۈردى. خۇددى كېيىن كومپارتىيە ئۆزگە نىسبەتەن سىياسىي جەھەتتىن ئىشەنچلىك، ئەمما تېخنىكا جەھەتتىن قابىلىيەتسىز كومىسسارلىرىنى ھەر خىل زاۋۇت، كان ـ كارخانا، ھەربىي قىسىم ۋە يەرلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرىغا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرغاندەكلا، پۈتۈن جۇڭگونىڭ ھەممىلا يېرىدە، مانجۇلار ئۆز ئادەملىرىنى ياخشى تەربىيە كۆرگەن خەنزۇ مەمۇرلارغا باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى.

ئىلى ۋادىسىدا بىنا قىلىنغان قورغان ئىچىدە قىلىپ قالغان يەتتە مىڭ مۇسۇلمان ئائىلە ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ ھەقىقى يانچىلىق تۈزۈمگە چۈشۈرۈلدى. جۇڭغارىيەدىكى قاقاسلىققا ئايلانغان يەرلەرگە گەنسۇ ئۆلكىسىدىن كەلگەن ئاققۇنلار يەرلەشتۈرۈلدى. ئىلگىرى بۇ يەردە ياشىغان، ئەمما كېيىن ۋولگا رايونىغا كۆچۈپ كەتكەن موڭغۇللار قايتىپ كېلىشكە دەۋەت قىلىندى. ئۇلار قايتىپ كەلمەكچى بولغاندا، نۇرغۇننى رۇسلار ۋە قازاقلار ئۆلتۈرىۋەتكەن، ئەمما 70 مىڭغا يېقىن كىشى ئىلىغا قايتىپ كەلگەن.

گەرچە مانجۇلار ئۆزلىرىنى خۇجايىن مىللەت دەپ قارىسىمۇ، ئەمما خەنزۇلارنىڭ نەزىرىدە ئۆزلىرىنىڭ تەربىيىسىز ياۋايى سانىلىدىغانلىقىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى ھەمدە ئۇلار ئۆزلىرىگە ياللىنىپ ئىشلىگەن خەنزۇلارغا قارىغاندا بىلىم جەھەتتىن تۆۋەن ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ «ياۋايى» مۇسۇلمانلارغا تۇتقان مۇئامىلىسى ئومۇمىيۈزلۈك ئىنتايىن مۇلايىم ۋە سىلىق ـ سىپايە ئىدى. چۈنكى مانجۇلار ئاسسىمىلياتسىيە قىلغىلى بولمايدىغان بۇ چەتئەللىك مۇسۇلمانلارنى چۈشىنىپ، ئۇلارغا جۇڭگو

مەدەنىيىتىنى يوقتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتمىگەن ئىدى. 1772 - يىلى يېزىلغان «خويجىياڭ جى» (شىنجاڭ تارىخى) دىكى بىر ئابزاستا مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى قانداق تونۇيدىغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى تۆۋەندىكىچە يېزىلغان:

«بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ تەبئىي خاراكتېرى گۇمانخور، تۇراقسىز، ھىلىگەر ۋە ساختىپەز. ئۇلار شاراپ ئىچىشكە ۋە جىنسىي تۇرمۇشقا ئىنتايىن بېرىلگەن، قاچان قۇرسىقى تويىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ. ئۇلار تەۋبە قىلىش ۋە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشنى ئۇقمايدۇ، ھاياسىز سۆزلەرنى جاراستاندا سۆزلەيدۇ، ئۇلار ئاچكۆز ھەم پىخسىق، ئەگەر ئېرىدە، خوتۇنىدا، دادىسىدا ياكى ئوغلىدا پۇل بارلىقىنى بىلىپ قالسا، ھەر بىرى ئۇنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ يوشۇرىۋالىدۇ. ھەتتا بىر تەڭگە يۈندە كۆلچىكىگە چۈشۈپ كەتسە، ئۇلار تاكى تەڭگىنى سۈزۈپ ئالغۇچە شۇ يۈندە بىلەن ھەپىلىشىدۇ. ئۇلار ماختانچاق ۋە ھاكاۋۇر بولۇپ، ئۆزىنى مۇبالىغە قىلىپ ماختاپ ئۇچۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار دەم ئېلىش ۋە قانغۇدەك ئۇخلاش، شۇنداقلا ئاخشامدىن باشلاپ ئەتىگەنگە قەدەر ھاراقنى چىلاشقۇدەك ئىچىپ مەست بولۇشقا پۇرسەت تېپىشنى ئويلىغانلىقى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ ئاسانلىرىنى خىللايدۇ. ئۇلار غەپلەت ئىچىدە قالغان بولۇپ، غايىسىز ۋە يىراقنى كۆرەرلىكى يوق. ئۇلار ئاشلىق، دانلارنى ساگدا ساقلاش ئۈچۈن بولسىمۇ بىرەر تېخنىكا ئۆگىنىشنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ياشاش ئۈچۈن باشقىلارغا بېقىنىشقا مەجبۇر بولغان، ھەر ھالدا ئۇلارنىڭمۇ ياخشى تەرەپلىرى بار. ئۇلار ئاچلىق بىلەن سوغۇققا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ، ھاقارەتكە چىدىيالايدۇ، ئىنتايىن قىسىنچىلىق (نامراتچىلىق) تىمۇ خۇشال - خورام ياشىيالايدۇ».

مانجۇلارغا نىسبەتەن «ياۋايىلار» دېگەن بۇ لەقەم مۇسۇلمانلار ئۈچۈن تۇراقلىق بولماستىن، ئۇلارنىڭ 2 - دەرىجىلىك ئادەم كاتېگورىيەسىدىكى ئورنى ناھايىتى تۇيۇقسىز يۈكسەلدى. 1760 - يىلى 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدىكى خوي سۆزىنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلگەن «ئىت» سۆزىنى قوللىنىشنى توختىتىش پەرمانى چىقىرىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن تۈركلەر «ياۋايىلار» (يى) دەپ ئاتالمايدىغان بولدى. چيەنلۇڭ خان سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدىكى جيايۈگۈەن قوۋۇقنى مەدەنىي رايون بىلەن قالاق رايون ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرا ئەمەس، بەلكى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى پەرقلىق قەۋملەر ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا دەپ قارايدىغان بولدى. ھازىر تۈركلەرمۇ خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل ۋە تىبەتلىكلەر بىلەن بىر قاتاردا «ئالەمدىكى بەش مىللەت» نىڭ بىرى بولدى.(7)

ئىجارىكەش بولۇش سۈپىتى بىلەن مانجۇلار ئەڭ ئالدى بىلەن سۆز - ھەرىكەتتە ئېھتىياتچان بولۇشى كېرەك ئىدى. ئۇلار تۈركلەرنى پىشانىسىنىڭ ئۈستىدىكى چاچلىرىنى چۈشۈرۈشكە، ئۇزۇن ئۆرمە چاچ قويۇشقا زورلىمىدى. ئۇلار «چاچقا، ئاياللارغا ۋە پۇل - مالغا چېقىلىش» گۇناھ دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، تۈركلەرنىڭ چىشىغا تەگمىدى. جازانخورلۇق مىللىي توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەرلىك پۇقرالارنىڭ قىزلىرى بىلەن چەت - ياقا يېزىلاردا مۇھەببەتلەشكەن ۋە تۈركلەرنىڭ پاھىشە خانىلىرىغا پات - پات بارغان چېرىكلەر مۇسۇلمانلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچى چېرىكلىرىنى قەدىمىي شەھەرلەردىن تارتىش ئۈچۈن مەخسۇس «مانجۇ كەنتى» (مەنچېڭ) ياكى «يېڭى كەنت» (شىنچېڭ) بىنا قىلىندى. (ھازىرقى خەنزۇ تارىخچىلار ئەسلىدىكى بۇ ئاتالغۇنى «خەنچېڭ» دەپ ئۆزگەرتكەن.) گەرچە مانجۇلار خەنزۇلارنىڭ سودا بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ياساۋۇل بولۇشىغا يول قويمىدى ۋە يەرلىك پۇقرالار بىلەن دۈشمەنلىشىپ قېلىشتىن قورققانلىقى ئۈچۈن خەنزۇلارنى تۈركلەر يۇرتىغا قەتئىي يەرلەشتۈرمىدى. جۇڭگولۇق سودىگەرلەر ئۆزلىرى كۆزەتچىلىك قىلالايدىغان ھەربىي پوستلارغا يېقىن جايلاردا ياشاشنى تەلەپ قىلدى ۋە 1765 - يىلىدىكى توپىلاڭدىن كېيىن مىللىي ئايرىمچىلىق پەيدا بولدى. (ئىككى يىل ئىلگىرى بىرىتانىيە پادىشاھلىقى ئامېرىكىدىكى بىر ماتېرىيالدىن ئەنگلىيەلىك كۆچمەنلەرنىڭ ئاپپالاكىئان تېغىنىڭ غەربىگە يەرلىشىشىنىڭ مەنئىي قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى قولغا چۈشۈردى. بۇنىڭ سەۋەبىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشايدۇ.)

قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كۈچلۈك چيەنلۇڭمۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇقىم تۇتۇپ تۇرالمىدى. ئوردا خەزىنىسىدە چۈشۈش يۈز بېرىۋاتقان بىر ۋەزىيەتتە، 1765- يىلى ئاقسۇغا يېقىن ئۈچتۇرپاندا كۆتۈلمىگەن بىر قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. بۇ بىر خەتەرلىك ئاگاھلاندۇرۇش ئىدى. مانجۇلار تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن يەرلىك ئامباللارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىن نارازى بولغان ۋە قول - چوماقچىلىرىنىڭ يەرلىك بىر ئايالغا پوخورلۇق قىلىشىغا يول قويغان مانجۇ ئەمەلدارىغا قاتتىق غەزەپلەنگەن

ئۆچتۈرپان خەلقى قوزغالدى. قوزغىلاڭچىلار ئىچىدە چىيەنلۇڭنىڭ ئىپارخان ئۆچۈن جىگدە كۆچەتنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىشتا هاشارغا تۇتۇلغان ۋە بېرىشنى قەتئىي رەت قىلغانلار بار ئىدى. قوزغىلاڭچىلار شەھەردە مانجۇلارنىڭ ھەربىي مۇھاپىزەت چېرىكلىرىنى يوغۇشتۇرغاندىن كېيىن، ھەر قايسىسى ئۆزلىرىنىڭ يېزىسىغا چىقتى ۋە بۇ يەردە يېزا خەلقى زالىم بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ ئۇلارغا قوشۇلدى. كېيىن مانجۇ چېرىكلەر شەھەرنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدى ۋە قورشاۋ ئىچىدە قالغان ئاياللار، بالىلار ۋە ياشانغان كىشىلەر ئىلى ۋادىسىغا سۈرگۈن قىلىندى. بۇ قوزغىلاڭ ئالتە ئايدا باستۇرۇلدى ۋە يېڭى مۇستەملىكىچىلەرنى قاتتىق تەۋرەتتى. شۇندىن تارتىپ، مانجۇلار جۇڭگولۇقلار بىلەن تۈركلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئايرىم تۇتۇشقا تىرىشتى.

بەزى تارىخچىلار 1774 - يىلىدىن ئىلگىرىكى چېرىكلىك ھادىسىلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى قوزغىلاڭ داۋامىدىلا يۈز بەرگەن خېنەن قوزغىلىڭىنى خاتىرىلىگەن. قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى شىددەت بىلەن ئاشقان ۋە مەخپىي تەشكىلاتلار قۇرۇلۇشقا باشلىغان، يۇقىرى تەبىقە ئىچىدە ئەيشى - ئىشرەت، كەيىپ - ساپا ئەۋج ئالغان، قېرىپ قالغان خان ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان قابىلىيەتسىز ۋە خۇشامەتچى ۋەزىر خې شېننىڭ تەسىرى بىلەن قانۇن ئىشلىرى ئىجرا قىلىنىدىغان دەۋا مەھكىمىلىرىدىمۇ چىرىكلىك يامراپ كەتكەن. شۈبھىسىزكى، گەرچە كۆپلىگەن يەرلىك ئەمەلدارلار سەممى كىشىلەر بولسىمۇ، ئەمما يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن بيوروكراتچىلىق ئۇلارنى يەرلىك خەلقلەرنىڭ دەرت - شىكايەت، ئۈۋۋالچىلىقلىرىغا ھەمدەم بولۇشتىن توسۇپ قويىدى. ئەكسىچە ئۇلارنىڭ پۇت - قوللىرى «قانۇن ئىجرا قىلىشتا زور كۆپ ساندىكى مۇستەبىتلەر» تەرىپىدىن چۈشەپ قويۇلدى.(8)

خاننىڭ يېڭى ئىشغال قىلغان زېمىنلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان چىقىملار، ئەيشى - ئىشرەت، كەيىپ - ساپالىق تۇرمۇش ۋە ھەشەمەتلىك ئوردا - سارايلىرى ئۈچۈن كېتىدىغان بارلىق خىراجەتلەرنى قامدىيالىغۇدەك كۈچى بار ئىدى. ئەمما خان شىددەت بىلەن كۆپىيىۋاتقان نوپۇسنى تىزگىنلەشكە ئامال قىلالمىدى. 1578 - يىلىدىكى 60 مىليون نوپۇس، 1850 - يىلغا كەلگەندە 400 مىليوندىن ئاشتى. ھەر ئائىلە جان بېقىش ئۈچۈن 70 مو يەرگە ئېھتىياجلىق ئىدى، ئەمما بىكار يەرلەرنى تاپماق ئىنتايىن تەسلەشتى ۋە دېھقانلارنىڭ ھوسۇلنى ئاشۇرۇشتا ھېچقانداق تېخنىكىلىق ئىلگىرىلەش بولمىدى. ئىلگىرىكى سۇلالىلەردىن خەن سۇلالىسى جەنۇبقا بېرىپ، بوز يەر ئاچقان ئىدى. ئەمما ھازىر جەنۇبمۇ لىق توشۇپ كەتتى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «خۇجايىن مىللەت» قاتتىق بېسىم ئىچىدە قالدى ۋە جۇڭگولۇق كۆچمەنلەرنىڭ كۆچۈش دولقۇنى قوزغالدى. بىر قانچە ئون يىل ئىچىدە 25 مىليون كىشى كۆچكەن بولۇپ، بۇ ئىنسانىيەتنىڭ كۆچمەنلىك تارىخىدىكى ئەڭ كۆپ ساندىكى كۆچۈش ھېسابلىنىدۇ.(9)

1850 - يىلدىن 1864 - يىلغىچە داۋام قىلغان تەيپىڭ تىيەنگو قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئەڭ ياخشى ئىسپاتلاپ بەردى. قوزغىلاڭنىڭ باشچىسى ئۆزىنى جۇڭگونى مانجۇ «ئالۋاستىلار» دىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن مەسىھنىڭ قېرىندىشى دەپ ئاتىدى. 14 يىل داۋام قىلغان توپىلاڭدا 20 مىليون كىشى ھاياتىدىن ئايرىلدى. ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى قالايمىقانچىلىقلار بىرلەشتى. ئىلگىرى ھەمىشە جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزى (نەنخەي) دىكى دېڭىز قاراقچىلىرى پاراكەندىچىلىك تۇغدۇراتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، جۇڭگو بازارلىرىنى ئىگەللەشنى مەقسەت قىلغان غەربلىك كۈچلەر كەلدى. بۇلارنىڭ ئەڭ ئالدىدىكىسى ئەنگلىيە ئىدى.

17 - ئەسىردىن باشلاپ ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتى كەڭرى يەرلەرگە ئەپيۇن تېرىغان بولۇپ، بۇ ئەپيۇنلارنى جۇڭگونىڭ چاي ۋە يىپەكلىرى بىلەن ئالماشتۇراتتى. 1793 - يىلى بىرىتانىيە ھۆكۈمىتى چىڭ خاننى ئەنگلىيەنىڭ سودا پائالىيەتلىرىنى رەسمىي قانۇنى ئىزغا سېلىپ ئېلىپ بېرىشقا رۇخسەت قىلىشقا كۆندۈرۈش ئۈچۈن، لورد ماكارتنىنى باشچىلىقىدا كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ئەشيالىرىنى كۆتۈرگەن بىر دىپلوماتىيە ھەيئىتىنى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. خان گەپ قىلماي تۇرىۋالدى. چاتاق يېرىم ئەسىردىن كېيىن جۇڭگو ئەنگلىيەدىن ئەپيۇن كىرگۈزۈشنى مەنئى قىلغاندا چىقتى ۋە ئەنگلىيە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بىر قانچە پورتنى بومباردىمان قىلىپ ئالغاندىن كېيىن ئەنگلىيە جۇڭگونى دېڭىز بويى شەھەرلىرىنى

تاشقى سودا ئۈچۈن ئېچىۋېتىشكە، شياڭگاڭنى بېرىشكە، چەتئەللىك سودىگەرلەرگە ئىمتىياز ھوقۇقى بېرىشكە ۋە كۆپ مىقتاردا تۆلەم تۆلەشكە مەجبۇرلىدى.[1]

باشقا غەرب كۈچلىرىمۇ ئەگىشىپ كېلىشكە باشلىدى. جۇڭگوغا زورلاپ تېڭىلغان ۋە 20 - ئەسىرگىچە داۋام قىلىپ كەلگەن سودا جەھەتتە يول قويۇش، زېمىننى ئىجارىگە بېرىش توغرىسىدىكى بىر قاتار كېلىشىملەرنى جۇڭگولۇقلار ھازىرغىچە «تەڭسىز شەرتنامىلەر» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. جۇڭگولۇقلار مەڭگۈ ئۇنتۇلماس ھاقارەتكە ئۇچرىدى ۋە بۇ بۈگۈنگىچە بېيجىڭنىڭ تاشقى سىياسىتىگە تەسىر قىلىۋاتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسىدا رۇسىيەلىكلەر ئۆزىگە تەۋە ئاسىيا ئىمپېرىيىسىنى بىنا قىلىۋاتقان ئىدى. رۇسىيەلىك كارخانىچىلار چار پادىشاھ تەرىپىدىن ئاللىقاچان ئېچىلغان سىبىرىيەدە ئەركىن - ئازادە ھالدا كارخانا ئاچقان ۋە 1630 - يىللاردا يىراق شەرقتىكى ياقۇتىستان زېمىنىغىچە ئىلگىرىلەپ كەلگەن ئىدى. تاتارلار سودىگەر ۋە ۋاستىچى بولۇپ ياللىنىپ ئىشلەپ رۇسىيەلىك دېھقانلارنىڭ يەر ئىگەللىشى ئۈچۈن يولنى راۋانلاشتۇرۇپ بەردى. بىر ئەسىردىن كېيىن قازاقىستاننىڭ شىمالىغا رۇسلارنىڭ يەرلىشىشى باشلاندى. يۈز يىل بۇرۇن كاۋكاز رايونى ئىشغال قىلىندى ۋە 1850 - يىللاردا رۇسلار غەربىي تۈركىستانغا قاراپ يۆتكىلىشكە باشلىدى. ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىدىكى ۋېرنوئېي قورغىنى، يەنى بۈگۈنكى ئالماتا شەھىرى 1853 - يىلى بىنا قىلىنغان. گېنېرال چېرنائېۋ 20 مىڭ كىشىلىك مۇسۇلمان قوشۇنىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەمرىگە مىلتىق ئۇقى تەككەنلىكىنى كۆرۈپلا قاچقانلىقىغا تىكىلىپ تۇرغان چاغدا يەنى 1865 - يىلى تاشكەنت رۇسلارنىڭ قولىغا چۈشتى. پەرغانە ۋادىسىدىكى قوقەنت دۆلىتى كېيىنكى يىلى، سەمەرقەنت 1868 - يىلى ئىشغال قىلىندى. ھەقىقى قارشىلىق كۆرسەتكەن ئاز بىر قىسىم ئىنسانلارنىڭ بىرى كۆك تەپەدىكى تۈركمەنلەرنىڭ 1881 - يىلى مەغلۇپ بولۇشى بىلەن رۇس ئىستېلاسى تاماملاندى. رۇسلارنىڭ مەركىزى ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى ياۋروپالىقلار ئافرىقىنى تالىشىۋاتقان چاغدىكى ئامېرىكىنىڭ غەربتىكى غەلىبىسىگە بەك ئوخشايدۇ.

مانجۇ سۇلالىسى ھەر تەرەپتىن كېلىۋاتقان كۈچلۈك بېسىم ئاستىدا قالغاندا، بەزىلەرنىڭ ئۆز كۈچىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بىر پۇرسەت كەلگەنلىكىنى تونۇپ يېتىشى ھەيران قالارلىق ئەمەس.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى قەشقەردىن مانجۇلار قوغلاپ چىقارغان غوجىلار قوقەنتتە پىلان تۈزدى. (بۇ ۋاقىتتىن قارىغاندا رۇسلار تېخى شىنجاڭغا يېتىپ كەلمىگەن ئىدى) بۇ غوجىلارنىڭ تارىمنىڭ غەربىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا قاتتىق ئاچچىقى بار ئىدى ۋە جۇڭگو باسقۇنچىلىرىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا چېقىلغانلىقىنى ئاڭلاپ تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلەندى. قۇملۇقنىڭ غەربىدىكى پۇقرالار بېيجىڭغا ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادى ياردەم ۋە شەرئەت ئىشلىرىدا شۇ غوجىلارغا بويسۇناتتى. دەل بۇ چاغدا چىيەنلۇڭ ۋاقتىدا تەسىس قىلىنغان غەربتىكى مۇھاپىزەتچى چېرىك قوشۇنى قالايمىقانلاشقان، ئاجىزلاشقان ۋە تەربىيەسىز قالغانلىقتىن جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقان ۋە دۆلەت تەرىپىدىن بېرىلىدىغان ئاشلىق تەمىناتىغا زارىقىپ، تاقىتى تاق بولۇپ، ئاچلىقتىن تېڭىرقاپ قالغان ئىدى.(10)

پەرغانىدىكى قوقەنت دۆلىتى پاناھلىق تىلەپ بارغان غوجىلارنى ئېلىپ قالغان ۋە تارىمدىكى بوستانلىقلاردا ئالاھىدە سودا ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولغان. بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن چىڭ خانىغا ھەدىيە ئەۋەتكەن ئىدى. ئەمدى ئۇلار تېخىمۇ ياخشى ئىلتىپاتقا ئېرىشىشنى خىيال قىلىپ تۇرىۋاتاتتى. چىڭ خانى تەلىۋىنى رەت قىلغاندىن كېيىن، قوقەنت ھۆكۈمدارى غوجىلارنى نەزەربەنتتىن خالاس قىلىپ ئۇلارنى جۇڭگولۇق كاپىرلارغا قارشى جىھاد قىلىشقا دەۋەت قىلدى.

1825 - يىلى ئۇلارنىڭ شىرىن سۆزلىرى نەتىجىسىدە ئۇچقۇندىن يالقۇن چىقتى. جاھانگىر غوجا دەپ ئاتالغان بىر «ئاق تاغلىق» غوجا غازاتچى پىدائىلار قوشۇنى تەشكىللەپ تاغلىق بىر يېزىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار چارلاشقا چىققان بىر توپ چېرىكلەرنى مۆكۈنۈپ پايلاپ تۇرۇپ، ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇجۇقتۇردى. جاھانگىر غوجىنىڭ بايرىقى ئاستىدا يەرلىك پۇقرالار، ئۆزبېكلەر، قازاقلار ۋە قىرغىزلار سەپكە تىزىلىپ قەشقەرگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. شەھەرگە 7 ئىنگلىز مىلى (10 كىلومېتىر) قالغاندا چېرىكلەرنىڭ مۇداپىئەلەنگۈدەك ھالى قالمىدى. جاھانگىر غوجا مانجۇ

[1] ئۇلار يەنە ئوردىغا كىرگەن ھەر قانداق كىشىنىڭ خانغا يېقىنلاشقان ۋاقتىتا ئۈچ قېتىم يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، توققۇز قېتىم بېشىنى يەرگە تەككۈزۈپ ھۆرمەت تازىم قىلىش ئادىتىنى ئەنگلىيەلىكلەر ئۈچۈن ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇرلىغان.

ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن قەشقەرنىڭ تۆرك ئامبىلىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ جاكارلىدى ۋە جۇڭگوچە قالپاق كېيىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا سەللە يۆگەشكە پەرمان قىلدى.(11) بۇ جەنۇبىي ئۆتەڭدىكى يېڭىسار، يەركەنت ۋە خوتەن قاتارلىق ھەممە تەرەپ ئۈچۈن قوزغىلاڭ سىگنالى بولدى ۋە جۇڭگولۇق پۇقرالار قورغان سىرتىدىكى ئۈچرىغانلىكى يەردە قوغلاپ تۇتۇپ ئۆلتۈرۈلدى. 1826 - يىلى 17 كۈنلۈك قورشاۋ ھۇجۇمىدىن كېيىن جاھانگىر غوجا قەشقەر قورغىنىنى ئالدى. جۇڭگولۇق ئامبال ۋە ئۇنىڭ ياساۋۇللىرى ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى. خەۋەرلەرگە قارىغاندا 8 مىڭ چېرىك ئۆلتۈرۈلگەن، 400 چېرىك نەق مەيداندا ئىسلامغا كىرگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ئىمان ئېيتقانلىقى ئۈچۈن ئامان قالغان.

كېيىنكى يىلى ئىلىدىكى مانجۇ باش ئەمەلدار تۇڭگانلار (ئەجدادى خەنزۇ مۇسۇلمانلار) ۋە شەرق بىلەن شىمالدىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچىلاردىن بولۇپ، 80 مىڭ كىشىلىك زور بىر قوشۇن تويلىدى. جاھانگىر غوجا 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالدىكى بوگۇنكى مارالبېشىدا ئۇلارغا قارشى قوشۇن تارتتى. ئۇلار ئۇچراشقاندا بۇ ئىككى دۈشمەن قوماندان ئەسكەرلىرىنى بىر - بىرىگە قارشى گىرەلەشمە جىڭگە سېلىشنىڭ ئورنىغا ھەر ئىككى تەرەپتىن بىردىن پالۋان چىقىپ يەكمۇ يەك ئېلىشىشنى قارار قىلدى. بۇ بىر قەدىمىي ئادەت بولۇپ، ئەلۋەتتە پىرسيەدە ئىنتايىن ئەۋج ئالغان ۋە دادا - بالا دۇئېلغا چۈشكەن سوھراب بىلەن رۇستەمنىڭ ھېكايىسى ماتسېۋ ئارنولدنىڭ بىر شېئىرى ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان. تارىمنىڭ 1870 - يىللاردىكى تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى W·H بېللېۋ بۇ ئىككى پالۋاننىڭ تەسىرلىك ئېلىشىشنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

«جۇڭگو تەرەپ ئۈچۈن مەيدانغا چۈشكىنى غەزەپلەنگەن بىر ئەژدەرھاغا ئوخشاش كىيىنگەن ئېگىز بويلۇق بىر قالماق ئوقياچى ئىدى. جاھانگىر غوجا تەرەپتىن مەيدانغا چۈشكىنى بولسا سىدام يىپەكتە كىيىم كىيىپ ئۈستىگە زەنجىرلىك ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا كىيگەن قىلىچۋازلىق بىلەن مىلتىق ئېتىشقا ماھىر قوقەنتلىك بىر پالۋان ئىدى. بۇ ئىككى رەقىپ ئوچۇق يايلاقتا ئۆزلىرىگە مەدەت بەرگۈچى ھۆرمەتلىك ھامىيلىرىغا ئارقىسىنى قىلىپ تۇرۇپ، بىر - بىرىگە يېقىنلىشىپ جەڭگە چۈشتى. ئەمما قوقەنتلىك پالۋان مىلتىقى بىلەن رەقىبىنى قارىغا ئېلىۋاتقان شۇ پەيتتە، قالماق ئاتقان ئوقيا ئۇنىڭ كۆكسىنى تېشىپ ئۆتۈپ مۆرىسىدىن چىقتى ۋە نەخ مەيداندا ئۆلدى. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. لېكىن جەڭنىڭ كۆڭۈلسىز باشلىنىشى تۈپەيلى روھى چۈشۈپ كەتكەن قەشقەر قوشۇنى تېزلا سېپى بۇزۇلۇپ، قالايمىقانلىشىپ قاچتى. جۇڭگو قوشۇنى ئۇلارنى قوغلاپ، زور بىر بۆلىكىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى...»(12)

قەشقەرگە توققۇز ئاي سۇلتان بولۇپ ھۆكۈم سۈرگەن جاھانگىر غوجا پامىر تاغلىرىغا قاچتى. بۇ يەردە ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئىتتىپاقدىشى قىرغىزلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى بىلەن تۇتۇلۇپ، «قىيىن - قىستاق ئىچىدە» دارغا ئېسىلىشى ئۈچۈن بېيجىڭغا يوللاندى. ئادەتلەنگىنى بويىچە ئىنتىقام ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، مانجۇلار 12 مىڭ تۆرك ئائىلىسىنى جۇڭغارىيە (ئالدىنقى بۆلەكتە 1750 - يىللاردىكى مانجۇ ئىشغالىدا بۇ يەردە مىليون كىشىنىڭ قىرغىن قىلىنغانلىقى تۈپەيلى ئادەمسىز چۆلدەرەپ قالغانلىقىنى سۆزلىگەن ئىدۇق) گە مەجبۇرى كۆچۈردى. بۇ يېڭى كۆچمەنلەر تارانچىلار ياكى ئوتاقچىلار دەپ ئاتالدى.

بىر قانچە يىلدىن كېيىن، يەنى 1830 - يىلى جاھانگىر غوجىنىڭ بۇخارادىن كەلگەن بىر تۇغقان ئاكىسى يۈسۈپ غوجا ئۇنىڭ ئىزىنى باستى. يۈسۈپ غوجىنىڭ تارىمغا كېلىشتىكى مەقستى شۇكى، ئۇ چىڭ ھۆكۈمىتىدىن سودا ئىمبارگوسىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى. يۈسۈپ غوجىنىڭ كېلىشى مانجۇ ياساۋۇللىرىنىڭ كېيىن مۇسۇلمانلاردىن ئالغان ئىنتىقاملىرىنى ئالاھىدە تەتقىق قىلىشتا ئۇنتۇلغۇسىز خاتىرە قالدۇردى.

يۈسۈپ غوجا قەشقەر قورغىنىغا ھۇجۇم باشلىغان چاغدا، بىر توپ جۇڭگولۇق سودىگەر ئۆزى بىلەن بىللە پاناھلىنىۋاتقان مۇسۇلمانلارنى سىرتتىكى قوشۇننىڭ ئىتتىپاقدىشى دەپ قاراپ ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى. كېچىسى بىر توپ جۇڭگولۇق (خەنزۇ ياكى مانجۇ) سىرتقا چىقىپ نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى شال دۈۋىسى ئىچىدىن سۆرەپ چىقىپ، يەر ئاستى مۇزخانىلارغا تاشلىۋەتكەن، 200 دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، قورۇ - جايلارغا ئوت قويىۋەتكەن. غوجىلار چېكىنگەندىن كېيىن، ھېچبىر ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بىر توپ تۆرك جۇڭگولۇقلارنىڭ ئالدىغا تۇتۇپ كېلىندى. ئۇلار قورغانغا كەلتۈرۈلگىچە سازايى قىلىندى ۋە

قەلئە ئۈستىدە بىر - بىرلەپ كاللىسى ئېلىندى. شۇنداق قىلىپ مانجۇ ئامبال قەتلىئامنى توختاتقۇچە بولغان ئارىلىقتا 70 - 80 كىشى ئۆلتۈرۈلدى. تەھلىلچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئىنسانىيلىققا زىت بۇ ۋەھشىلىك، ئىلگىرى جاھانگىر غوجا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندا ئۆلگەن خەنزۇ ۋە تۇڭگانلارنىڭ قىساسىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغان. تۈركلەرنى ئۆلتۈرگەن خەنزۇ سودىگەرلەر، غوجىلارغا قارشى جەڭ قىلغانلىقى ئۈچۈن كەچۈرۈم قىلىنغان.(13)

يۈسۈپ غوجىنىڭ مۇسۇلمان شەھىرىنى فەتھى قىلىپ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئاران 3 ئاي داۋام قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇ رايوندىكى مانجۇ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ نەقەدەر ئاجىز ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئاشكارىلىدى. چىن خانى قوقەنتنىڭ تەلۋىنى قوبۇل قىلىپ، قوقەنت تەرەپىنىڭ زاكات يىغىش ۋە مۇھىم شەھەرلەردىكى ئەنجانلىق سودىگەرلەرنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە كونسۇل ۋە تەپتىش ئەۋەتىشىگە قوشۇلدى. بۇنىڭغا جاۋابەن قوقەنت غوجىلارنى نەزەربەنت قىلىشقا ۋەدە بەردى.

جۇڭگو تەرەپ كونترولىنى پۈتۈنلەي يوقىتىشتىن ئىلگىرى ئىككىدىن ئارتۇق قوزغىلاڭ پارتلىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بىرىنچىسى، 1846 - يىلى پارتلىغان مەشھۇر يەتتە غوجا توپىلىڭى 75 كۈن داۋام قىلغان. بۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن يانتاياق بولۇپ خىزمەت قىلغان غالچا مۇسۇلمانلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى گۆرەگە ئېلىشتا كۆرۈلگەن. ئاقىۋەتتە، مانجۇ ھۆكۈمىتى بۇ توپىلاڭنى باستۇرۇپ، غوجىلارغا ياردەم قىلغان ئۈچ مىڭ كىشىنىڭ سول ئىگىكىنى تاتۇق قىلىپ جىنايەتچى دەپ يۈزىگە مۆھۈر سالغان. غوجىلار ئۆزىنىڭ دىن قېرىنداشلىرىدىن باشپاناھلىق تىلىگەن بولسىمۇ، ئەمما رەت قىلىنغاچقا، تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ قوقەنتكە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئىككىنچى قوزغىلاڭ 1857 - يىلى پارتلىغان بولۇپ، بۇنىڭغا نەشكەش ۋەلىخان يېتەكچىلىك قىلغان. ۋەلىخان ئۇچىغا چىققان باغرى تاش، رەھىمسىز بىر كىشى ئىدى. بېللىۋ ئۇنى «ئىنتايىن تەلۋە، زالىم، قانخور، ئەسەبى جاللات ھۆكۈمران» دېگەن. ئۇنىڭ ۋەھشىلىكىدىن ھەتتا ئەسىرلەردىن بۇيان داۋام قىلىۋاتقان «قەتلىئام ۋە قىيىن - قىستاقلارنىڭ ئەڭ شىددەتلىكىگە» ئادەتلىنىپ كەتكەن كىشىلەرمۇ قورقۇپ تىترىشەتتى. ۋەلىخاننىڭ تەۋەككۈلچىلىكى بىر ئەتىگىنى قەدىمىي قەشقەرنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىغا ئوت قويۇش بىلەن باشلانغان. بۇ شەھەر ئۇرۇشسىز تەسلىم بولغان ۋە شەھەر پۇقرالىرى يەنە بىر قېتىم جۇڭگولۇقلارنى قوغلاپ تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. شەھەرنىڭ تۈرك ئامبىلىنىڭ قول ئاستىدىكى بەگ - ياساۋۇللىرى دارغا ئېسىلغان ۋە ئۇنىڭ خوتۇن - قىزلىرى توپىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندا، ئامبال مانجۇ قورغىنىغا مۆكۈنىۋالغان.

ۋەلىخان ئەسكىلىكتە داڭقى چىققان. ئۇنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلار ئىچىدە زامانىۋى ياۋروپادىن (بەلكى) تۇنجى قېتىم شەرقىي تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەن ئاكا - ئۇكا ئۈچ بىر تۇغقان نېمىس ئالىمىنىڭ بىرى ئادولف سكلاگىنتۋېت ئىدى. ياۋروپالىق تەۋەككۈلچى ۋە لاداقنىڭ كېيىنكى ۋالىيسى روبېرت شاۋ 1868 - يىلى يەركەنگە كەلگەن ۋە سكلاگىنتۋېتنىڭ يەنى «ياۋروپالىق بىر ئاق تەنلىك» نىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن نوموۇس قىلغانلىقىنى، قاتتىق ھار كەلگەنلىكىنى ئېيتقان. سكلاگىنتۋېت خىزمەتچىلىرى بىلەن يۈك - تاقلىرىنى يۈدۈپ يەركەن قوۋۇقى تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا ئۇنى كۆرگەن يەرلىك قاراۋۇل ئۇنى توختىتىپ، «ئىززەت - ئىكرام بىلەن» قەشقەرگە باشلاپ ماڭغان، ئەمما سارالڭ ۋەلىخان چەتئەللىككە مەرھەمەت كۆرسىتىشنىڭ ئورنىغا، ئەسەبىي ھالدا ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا ئەمر قىلغان. بۇ بىچارە ئېكسپېدىتسىيىچىنىڭ بېشى دەريا بويىدا قىزىل كۆۋرۈك ئۈستىدىكى خادىغا بىر قانچە ھەپتە ئېسىغلىق قالغان. شاۋنىڭ ئېيتىشىچە، ۋەلىخان ئۇلارنى ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى ۋەيران قىلىدىغان جىن ياكى ئالۋاستى دەپ ئويلاپ قالغان. ۋەلىخان بىر قېتىم نامازغا چاقىرىپ ئەزان ئېيتقان بىر مۇئەززىننى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئىكەن.(14)

ۋەلىخان باشقا غوجىلارچىلىكمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. يەتمىش يەتتە كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى 12 مىڭ كىشىلىك جۇڭگو قوشۇنى مەغلۇپ قىلدى. ۋەلىخاننىڭ قىلىقلىرىدىن بىزار بولغان ۋە ئۇنىڭ تەھدىتلىرىدىن قورقۇپ كەتكەن مۇسۇلمانلار قوشۇنى بىر مەغلۇبىيەت بىلەنلا ئۇنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. بىر زوراۋانلىق يەنە بىر زوراۋانلىقنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولدى. مانجۇلارنىڭ ئىنتىقام ئېلىشى ئىلگىرى ئۇلارنىڭ بېشىغا كەلگەندىكىدىن ئادالەتلىكراق بولمىدى. ۋەلىخاننىڭ قېيىن ئاتىسى ساتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنىڭ كۈزەتچىسى ئىدى. چېرىكلەر ئۇنى

ماكرېل بىلىقىغا ئوخشاش قاتلاپ، ئۈچەي باغرىنى سوغۇرۇپ، گۆپۈلدەپ سوقۇپ تۇرغان يۈرىكىنى ئېلىپ ئىتلارغا تاشلاپ بەردى. ئاندىن ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ، قەپەزگە سېلىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، جەددى - جەمەتىنىڭ كاللىسى بىلەن بىرلىكتە شەھەرگە كىرىدىغان چوڭ يولغا ئېسىپ قويدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلىمۇ ئوخشاش تەقدىرگە دۇچار بولدى. ئەمما باشقا ئۈچ ئوغلى (بۇلار 1826 - يىلى توپىلاڭ قىلغان) هايات قېلىپ بۇ ۋەقەنى ئەنگلىيەلىك بىللېۋغا سۆزلەپ بەرگەن.

بىللېۇ ئۆزىنىڭ باشلىقىغا بۇ ماكاندىكى قالايمىقانچىلىقلارنىڭ سەۋەبىنىڭ بىر قانچە تۈرلۈك ئىكەنلىكىنى ئىزاهلاشقا تىرىشقان. بۇ غوجا ئەۋلادلىرى دەيدۇ ئۇ، ئاللىقاچان ئۆز ئىچىلىرىدە پارچىلىنىپ كېتىشكەن. ئۇلارنىڭ قارشىلىقى ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈك هاكىمىيەتكە ئېھتىياجلىقى، يەنى دەسلەپتە جۇڭغارىيىدىكى كۆچمەن خانغا، كېيىن بېيجىڭدىكى مانجۇ خانغا بېقىندى بولۇشى تۈپەيلى كۈچەيگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەرلىك هۆكۈمەتمۇ ماهىيەتتە تۇراقسىز ئىدى. ئوخشاشمىغان يۇقرالار ئوخشاش بولمىغان سىستېمىدىكى قانۇنلارغا بويسۇناتتى. زور كۆپچىلىكى ئىشەنچسىز ئىدى. مۇسۇلمانلار شەرىئەت قانۇنىغا بويسۇناتتى، جۇڭگولۇق كۆچمەنلەر ۋە سودىگەرلەر جۇڭگو قانۇنىغا، ئەنجانلىق سودىگەر تىجارەتچىلەر قوقەنت هاكىمىيىتىگە بويسۇناتتى. جۇڭگوچە ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، يەنى تورسىمان ھەربىي مۇھاپىزەت قىلىش قوشۇنىدىكى چېرىكلەر مۇقىملىقنى ساقلاش، باج يىغىش ۋە سودا - سېتىقنى قوغداشقا مەسئۇل بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى باشقۇرىدىغان يەرلىك يۇقرالاردىن ئۇزاقتا تۇرغانلىقى (ئايرىلىق ساقلىغانلىقى) ئوخشاشلا بۆلگۈنچىلىك ۋە قالايمىقانچىلىق تۇغۇلۇشىنىڭ سەۋەبى بولدى. بۇ چېرىكلەر بوستانلىق شەھەرلەردىن ئۇزاقتىكى قورغانلاردا تۇراتتى. جۇڭگولۇق يۇقرالار ئاساسلىقى قورغان بىلەن شەھەر ئارىسىدا ياشايتتى ۋە ئىشلەيتتى. شۇنداق قىلىپ چېرىكلەر سودىگەرلەر ياكى دېھقانلار بىلەن ئارىلىشالمايتتى ۋە ئالاقە قىلالمايتتى. مۇستەملىكىچى بىلەن مۇستەملىكە قىلىنغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل ئىجتىمائى بۆلۈنۈش ھەمىشە قاتتىق تەكىتلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما پىرىنسىپ ھەرگىزمۇ ئۇلارنى ئۆز رايىغا قويۇۋېتىش ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسى كېيىن كۆرگىنىمىزدىكىدەك بولدى.

ۋەلىخانغا كەلسەك، ئۇ قوقەنتكە كەلگەندە ئۆزى ئىلگىرى ئۆلتۈرگەن كىشىلەرنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ قازىخانىغا ئاپارغان. ئۇ سەييد، يەنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن بولغانلىقى ئۈچۈن كەچۈرۈم قىلىنغان. ئۇنى شىكايەت قىلغۇچى جازالانغان. ئەمما بۇ ۋەھشى غوجا ئاخىرى ئۆزىنىڭ تېگىشلىك جاجىسىنى يېگەن. يەنى بىر قانچە يىلدىن كېيىن قەشقەردە ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ياقۇپ بەگ مانجۇ هاكىمىيىتىگە نىسبەتەن ئىلگىرى ۋە ئاخىرى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇرۇش ئېلان قىلالىغان، مۇستەقىل بىرلىككە كەلگەن شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى قۇرۇپ، ئۇنى داۋام قىلىپ ۋارىسلىق قىلغان مۇسۇلمان ئىدى.

يۈز بەرگەن بىر قاتار ۋەقەلەر ياقۇپ بەگنى سەھنىگە چىقاردى. بىرىتانىيە مەركىزى ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈپ تېز ئىلگىرىلەۋاتقان رۇسىيەلىكلەردىن قاتتىق چۈچۈدى ۋە چار پادىشاھنىڭ ياكى ھېچ بولمىغاندىمۇ ئۇلارنىڭ بەزى گېنېراللىرىنىڭ ئۆزلىرىنى ھىندىستاندىن قوغلاپ چىقىرىشىدىن ئەندىشە قىلدى. بىرىتانىيە قوشۇنلىرى پەنجاپقا سۈرۈلۈپ كەلگەندە، ئىلگىرىلەۋاتقان ئىككى ئىمپېرىيەنىڭ ئورنى بىر - بىرىگە تېخىمۇ يېقىن كەلدى. ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيە دۆلىتى بۇ ئىككەيلەننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىدى. «چوڭ ئويۇن» باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. مانا بۇلار نېمە ئۈچۈن 1873 - يىلى بىرىتانىيەنىڭ ئالاھىدە ئەلچىسى دوگلاس فورسىس ئەپەندىنىڭ قارا قۇرۇم تاغلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، قەشقەردىن 5 ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتىكى يېڭىسار ناھىيىسىگە كېلىپ، ئۆزىنى ئۆزى قەشقەرىيەنىڭ پادىشاھى دەپ ئاتىغان ياقۇپ بەگ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ساقلاپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دوگلاس ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىر غوجىدارنىڭ يول باشلىشى بىلەن «كۆركەم كىيىنگەن ئەسكەرلەر» بار بىر قانچە تاشقىرى هويلىدىن ئىچىگە كىرگەن.

«بىز بىر ئايۋانغا كىردۇق، بۇ يەر ئىنتايىن جىمجىت ئىدى. ئايۋاننىڭ نېرىدىكى بىر ئۈچچىدا بىر قانچە ئىشىك - دەرىزىلىرى بار ئۇزۇن كارىدور بار ئىدى. ئەھرارخان (غوجىدار) كېيىن بىزنى يالغۇزدىن باشلاپ ماڭدى. يېنىك دەسسەپ بىر قانچە قەدەم ماڭغاندىن كېيىن پۈتىنىڭ ئۈچچىدا دەسسەپ ئىچىگە قارىدى ۋە كەينىگە ئۆرۈلۈپ مېنى كېلىشكە ئىشارەت قىلدى. ئىشىككە يېقىنلاشقان چېغىمدا ئىچىگە كىرىشىمگە ئىشارەت قىلىپلا ئۆزى ئارقىغا چېكىندى.

مەن نورمال بىر ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا كەلدىم. ئۆيدە تۈزۈككىنە بىر ياسداق جاھازمۇ يوق، يەرگە ئادەتتىكىچە بىر گىلەم سېلىنغلىق ئىدى. مەن ئۆيگە سەپسېلىپ قاراپ قارشى تەرەپتىكى ئىشىك يېنىدا تۇرغان ئاددى ـ ساددا كىيىنگەن بەستلىك ئېگىز ئادەمنى كۆردۈم، ئۇ ماڭا قول ئىشارىتى قىلدى. مەن ئالدىمغا ماڭغاچ بۇ كىشى بەلكىم مېنى «كۆرۈشۈشكە» باشلاپ كىرىدىغان غوجىدار بولسا كېرەك دەپ ئويلىدىم. ئەمما مەن يېقىنلاشقان ۋاقتىمدا تەبئىي ھالدا، ئۇنىڭغا ئېگىلىپ تازىم قىلدىم. ئۇ مەن بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ، ماڭا ئەدەپ بىلەن سالام بەردى. مەن ئۆزەمنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەشھۇر ھۆكۈمدارىنىڭ ئالدىدا تۇرغانلىقىمنى بىلدىم.

بىر قانچە ئېغىز قارشى ئېلىش سۆزىدىن كېيىن ئاتىلىق غازى (ياقۇپ بەگ) مېنى باشلاپ بۇ ئۆيدىن ئۆتۈپ، مېنى دەرىزە يېنىدا ئۆزىگە يېقىن ئولتۇرغۇزدى. بۇ چاغدا 15 دانە ھۆرمەت سالىيوتى (توپى) ئېتىلدى. ياقۇپ بەگ ھەزرەتلىرى قىزغىن ھالدا خانىش ۋىكتورىيە ئالىيلىرىنىڭ ۋە جانابى باش ۋالىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنى سورىدى. ئاندىن پەس ئاۋازدا ئەھرارخانىنى چاقىرىپ باشقا ئەمەلدارلارنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرىدى. ئۇلار بىر ـ بىرلەپ كەلدى ۋە ھەر بىرى ياقۇپ بەگ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن مېنىڭ يېنىمدا ئولتۇرغۇزۇلدى. كېيىن بۇ يەردە بىر ئاز جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. بۇ ئارىدا ئاتىلىق غازى ھەر بىرىمىزگە قىزغىن نەزەردە سەپسېلىپ چىقتى. ماڭا تۇنجى يۈز كۆرۈشكەندە مېھمان تەرەپنىڭ كۆپ گەپ قىلسا بولمايدىغانلىقى، يەرگە قاراپ ئولتۇرۇشنىڭ ياخشى ئەدەپ ئىكەنلىكى ئۇقتۇرۇلدى.

شەرقچە ئۇسلۇپتا زىيارەتچىلەر يۈكۈنۈپ ئولتۇردى. ئىلگىرى بۇنداق ئولتۇرۇپ ئادەتلەنمىگەن كىشىلەر ئۈچۈن يۈكۈنۈپ يېرىم سائەت ئولتۇرماق ھەقىقەتەن چوڭ ئىش».(15)

فورسىس كېلىشتىن ئىلگىرى باشقا بىر ئىنگلىز كەلگەن، يەنى 1868 ـ يىلى روبېرت شاۋ ياقۇپ بەگنى غەيرى رەسمىي زىيارەت قىلغان. ئۇمۇ ئوخشاشلا شۇ ھويلىدىن ئۆتكەن ۋە «مىڭلارچە كىشىلىك قوشۇن» ئىچىدىكى موگغۇل ئوقياچىلارنى كۆرۈپ ئىنتايىن تەسىرلەنگەن، گەرچە بۇ ئىنگلىزنىڭ قولىدا دۆلەت خېتى بولمىسىمۇ، ئەمما ياقۇپ بەگ ئىنتايىن دوستانە مۇئامىلە قىلغان. ئىككى كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى جۈپلەپ بۇ ئىككەيلەننىڭ قانچىلىك يېقىن بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرسەتكەن، ئۇ تىنچ ئامانلىق سورىغان ۋە ھىندىستاننىڭ باش ۋالىيسىنىڭ ئەنگلىيەنىڭ ئايال پادىشاھىغا مەلۇمات بەرگەنلىكىدىن خەۋەردار بولغانلىقىنى ئۇچۇق ئېيتقان.

شاۋ ياقۇپ بەگ بىلەن ئىككىنچى قېتىم كىچە ۋاقتىدا جۇڭگوچە پانۇستا يورۇتۇلغان بىر چېدىردا كۆرۈشكەن. ياقۇپ بەگ دىپلوماتچە تەمكىنلىك بىلەن سۆھبەتلەشكەن. بۇ قېتىم ئۇ بارمىقىنىڭ ئۈچچىنى كۆرسىتىپ، مەلىكە پادىشاھ، يەنى خانىش ۋىكتورىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئۆزىنى قانچىلىك كىچىك ھېس قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ «ئەنگلىيە مەلىكىسى نۇرى چېچىلغانلىكى ھەر يەرگە ھارارەت بەرگۈچى بىر قۇياشقا ئوخشايدۇ. مەن سوغۇقتا ئۈششۈۋاتىمەن ۋە ئۇنىڭ نۇرى بىلەن ئىسسىنىشقا تەشنامەن» دېگەن. ياش تەۋەككۈلچى شاۋغا تەسىر قىلغان بۇ ياغلىما سۆزلەرنىڭ ئارقىسىدا ئاۋايلاپ سوقۇلغان بىر چوت بار ئىدى. ياقۇپ بەگ جۇڭگولۇقلاردىن ئەمەس، بەلكى ئىلگىرىلەۋاتقان رۇسىيەلىكلەردىن قورقاتتى. ئۇ ئەنگلىيەنىڭ ھامىيلىقىغا مۇھتاج ئىدى. ئۇ ئاخىردا ئۆزىگە قورال ـ ياراق كېرەك ئىكەنلىكىنى ئۇچۇق ئېيتتى.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇ ھۆكۈمدارى «ئىنگلىز» سىكلاگىنتۇېتىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن ئەپۇ سورىغان. شاۋ جاۋابەن بۇ ئىشتا ياقۇپ بەگنىڭ مەسئۇلىيىتىنىڭ يوقلىقىنى، چۈنكى ئەينى چاغدا ئۇنىڭ تېخى ھوقۇقىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى ئېيتقان ۋە قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆلتۈرۈلگەن نېمىسنىڭ ھىندىستاندا ئەنگلىيەنىڭ بىر مېھمىنى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن. ياقۇپ بەگ «شۇنداق» دېگەن ۋە ئالتە بارمىقىنى چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ قانچىلىك يېقىندا تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرسەتكەن. شاۋ ئەپچىللىك بىلەن ئۇنى مەدھىيلەش ئاھاڭىدا: «تەختنى تۇغۇلغان چاغدىلا مىراس قىلىپ ئالغان پادىشاھلارنىڭ ئۆزىنىڭ قابىلىيىتى يوق، ئەمما ئەمىر تۆمۈر ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن كەبى ئەجىر سەرپ قىلىپ، بۈيۈك پادىشاھلىق قۇرالىغانلار ھەقىقەتەن ھۆرمەتكە لايىق نوچى ئىنسانلاردۇر» دېگەن.(16)

شاۋ ياقۇپ بەگنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئىز باسارى دەپ خىيال قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ياقۇپ بەگ ئۇنىڭغا يىپەك تون كىيدۈرۈپ، ئالتۇن ۋە كۈمۈش تولدۇرۇلغان ھەميانلارنى ئىنئام قىلغاندا ئۇ ھەيران قالمىدى. ئۇ كېيىن بۇلارنىڭ ھازىرقى باھادا 690 ياكى 32 مىڭ فوند ستېرلىڭ پۇلغا باراۋەر ئىكەنلىكىنى ھېسابلىغان.

ياقۇپ بەگكە «ئاتىلىق غازى» ۋە «بە دۆلەت» دەپ نام بېرىلگەن بولۇپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەمىلى ئۈستۈرۈلۈپ، ئوسمانلى خەلىپىسى ئىستانبۇل سۇلتانى ئۇنىڭغا «قەشقەرىيە پادىشاھى ئەمىر مۇھەممەد ياقۇپ خان» ئۇنۋانىنى بەردى. بۇ شەرەپلەر بىلەن زىننەتلەنگەن ياقۇپ بەگ خانىش ۋىكتورىيەنىڭ تاپشۇرمىلىرىغا رەسمى ياكى غەيرى رەسمى بولىشىدىن قەتئىينەزەر تولۇق ساداقەتمەن بولۇپ كېتەلمىدى. ئۇ ئۆزىگە ھۆرمەت ـ ئىكراملار بىلەن كېلىپ، كىيىم تىكىش ماشىنىسى ۋە پاراخوت مودېلىنى سوۋغا قىلىپ، سودا كېلىشىمى ئىمزالاشنى تەلەپ قىلغان ئەنگلىيەلىكلەرنى ۋاقتى كەلگەندە بىر كۈنى ئۆزىنى تەختتىن چۈشۈرىدىغان جاسۇس بولۇپ قېلىشى مۇمكىن دەپ ئازراق ئويلاپمۇ قالاتتى.

ئۆزىنى ئۆزى پادىشاھ قىلىپ تىكلىگەن ياقۇپ بەگ قەشقەرلىكمۇ ئەمەس ۋە ھەتتا مانجۇ ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىنقىلاب قىلغان كىشىمۇ ئەمەس ئىدى. ئۇ پەقەت قوقەنت ئەمىرىنىڭ يېقىنى ۋە بىر نەۋكىرى ئىدى. ئىلگىرىكى يىللاردىكى قوقەنتلىكلەردىن پەرقلىق ھالدا 1864 ـ يىلى قەشقەردە پەيدا بولدى. ئۇ تەكلىپ قىلىنغان بولماستىن بەلكى، قوقەنت ئەمىرى تەرىپىدىن ياردەمچى سۈپىتىدە ئەۋەتىلگەن ئىدى. گەرچە ئۇ باشقا كىشىلەرنىڭ قارا نىيىتىدىكى بىر قورال بولسىمۇ، ئەمما ياقۇپ بەگ ئۆزىگە بېرىلگەن ھەر قانداق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئەقىل ـ پاراستىنى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتىنى، شۇنداقلا بۈيۈك غايىسىنى نامايەن قىلدى. قىسقىسى بۇ پۇرسەت ئۆز نۆۋىتىدە ئىككى يىل بۇرۇنقى جۇڭگو ئىمپېرىيىسى ئىچىدىكى غايەت كۈچلۈك توپىلاڭ ئىدى.

بۇ قوزغىلاڭچى مۇسۇلمانلار تارىم بوستانلىقىدىكى مۇسۇلمان تۈرك دېھقانلار ئەمەس، بەلكى ئاساسلىقى گەنسۇ ۋە شەنشى ئۆلكىسىدە ياشايدىغان تۇڭگانلار يەنى جۇڭگو نەسلى مۇسۇلمانلار ئىدى. گەرچە تۇڭگانلار بىلەن تۈركلەر ئوخشاش بىر دىنغا ئېتىقاد قىلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ئىنتايىن پەرقلىق ئىدى. جۇڭگو تۈركىستانىغا ئىلگىرى بارغان ياۋروپالىق زىيارەتچىلەر مۇسۇلمان تۈركلەر (بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار) نىڭ تاغدىكى قىرغىزلار ۋە يايلاقلاردىكى قازاقلار بىلەن سېلىشتۇرۇلغاندا ئومۇمەن تىنچلىقپەرۋەر، ياۋاش ۋە مۇلايىم كىشىلەر ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلغان. 1920 ـ يىلقى ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى كلارمونت سكرىن، غەيلەت ئىچىدىكى ئاجىز تۈركلەر (ئۇيغۇرلار) نى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

«ئۇلار گەرچە مۇھەممەدنىڭ دىنىدا بولسىمۇ، ئەمما باشقا دىنداش مىللەتلەردىكى كۈچلۈك ئېتىقاد (ئاشقىلىق) ئۇلاردا يوق. ھەر دائىم سىرتتىن كەلگەنلەر يېتەكچىلىك قىلغان ئۇششاق ـ چۈششەك غەلىيانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىدارە قىلىشىغا رازى.»(17) ئۇ جەنۇبىي قۇملۇق يولىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئىت تالاشتۇرۇش مەنزىرىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارقاق، ئويۇشقاقسىز قىياپىتىنى نەقەدەر تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغانلىقىنى ئەسلەپ قۇشۇمچە قىلىپ ئېيتىدۇكى: «جۇڭگولۇقلارنىڭ بىر ئوچۇملا قەغەز ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ ھەممىلا يېرىدە مۇقىملىقنى ئىنتايىن ياخشى ساقلىيالىغانلىقىنىڭ ھېچ ئەجەبلىنەرلىكى يوق.»(18)

تۇڭگانلار (ھازىر خۇيزۇ دەپ ئاتىلىدۇ) بولسا باشقا بىر تىپ بولۇپ، ئۇلار چۈشەنگىلى بولمايدىغان زىددىيەتلىك بىر خەلقتۇر. تۈركلەر (ئۇيغۇرلار) ھەتتا بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇلارنى پاكىز ئەمەس مۇسۇلمان ۋە خەنزۇلارنىڭ گۆشىنى يەيدىغان دەپ ئۇلارغا ئىشەنمەيدۇ. خەنزۇلار بولسا ئۇلارنى مۇھىتقا ماسلىشالمايدىغان خەق دەپ مادارا قىلىپ مۇئامىلە قىلىدۇ. تۇڭگانلار ھەمىشە ھۆكۈمرانلار ئۈچۈن ئەسكەر بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئەمما ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا قىلىنغان ئازراق كەمسىتىش ياكى ھاقارەتكە نىسبەتەن ئىنتايىن سەزگۈر بولۇپ، بۇنىڭغا زورلۇق بىلەن جاۋاب قايتۇرۇشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدۇ.

ئەينى چاغدىكى كىشىلەر تۇڭگانلارنىڭ ئىنقىلابلىرىنى ھەر قانداق شەكىلدىكى زامانىۋىلىشىشقا ئەسەبىيلەرچە قارشى تۇرۇشتىن كېلىپ چىققان ئىسلامىي گۈللىنىش ھەرىكىتى دەپ قارىغان. ئەلۋەتتە، بەزى شەھەرلەردىكى جىھادنىڭ تۇغرا ئىكەنلىكىگە پەتىۋالار بېرىلگەن. چىڭ ئوردىسىدىكى مەلۇماتلاردا ئۇرۇمچىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ پىلانلانغانلىقىغا بىر يىلدىن ئاشقانلىقى ۋە قورااللارنىڭ مەسچىتتە ساقلانغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەمما مەيلى تۇڭگان ياكى تۈرك بولسۇن مۇسۇلمانلارنىڭ مادىي ئەشيا قىسىنچىلىقى يوق ئىدى. چىڭ خاندانى جۇڭغارىيەنى تىنجىتىش ئۈچۈن قوشۇن تارتقان بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تۇڭگانلار ئىقتىسادى ۋە ھەربىي جەھەتتىكى شىددەتلىك زۇلۇملارغا چىداپ كەلگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ نارازىلىقى باشقىلارنىمۇ ئويغاتتى. تۈركلەرگە كەلسەك، ئۇلار ئۆزلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرۇۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئالۋاڭ ـ سېلىقلىرىنى تۆلەپ بولالماي ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن ئىدى. سېتنۇېلىش بېجى، خان بېجى، كان قېزىش ۋە ئۆستەڭ

چېپىش ھاشارلىرىغا ھەيدىلىش قاتارلىقلار خەلقنى قىڭغىر قاخشاتقان ئىدى. ھاشار دېگەندە كىشىنىڭ ئىسىگە 1765 - يىلى مانجۇ ئىشغالىيىتىگە قارشى تۇنجى قوزغىلاڭ ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەبچى بولغان جىگدە كۆچىتى يۆتكەش ھاشىرى كېلىدۇ. (بۇ ھاشار تۈزۈمى بۈگۈنگىچە داۋام قىلىۋاتقان بولۇپ، توپ - توپ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلەر (ھاشارچىلار) نىڭ ئۆزلىرىنىڭ دەم ئېلىش كۈنلىرىدە ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىۋاتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ) خەلق جۇڭگولۇق تىجارەتچىلەرنىڭ ئېكسپىلاتسىيە قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەنگەن ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر قانچە قەرزدار قەرزىنى قايتۇرالمىغانلىقى سەۋەبلىك ھەر كۈنى خوتەن دەرياسىدا سۇغا پىشىلغان (چىلانغان). خەلق چىڭ ئوردىسىدىن رۇخسەت ئالغان قوقەنت كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ سۈيقەست، ھىلە - مىكىرلىرىدىن جاق تويۇپ كەتكەن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ 1862 - يىلى گەنسۇدىكى تۇڭگانلار يەڭلىرىنى شىمايلاپ چىقتى. شەرقىي تۈركىستاندىكى خەلقلەر ئۇلارنى قوللاش تەرىپىدە تۇردى. بۇ نارازىلىقنىڭ خەۋىرى كۇچادىن باشلاپ كېيىن ئىلىدىكى مانجۇ قوماندانىغا، ھەتتا بېيجىڭدىكى خان ئوردىسىغا قەدەر يەتتى. بېيجىڭدىن مۇسۇلمانلارنى قىرىپ تۈگىتىش ھەققىدە پەرمان كەلدى. مىللىي قىرغىن ھەققىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن بۇ پەرماننىڭ ئۆزلىكىدىن جاكارلانغانلىقى ياكى شىنجاڭغا كۈچلۈك ئىلھام، مەدەت بېرىشنى مەقسەت قىلغان گەنسۇدىكى ئىنقىلاب ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئەمما ئۇنىڭ ئاقىۋىتى ئېچىنىشلىق بولدى.(20)

غەزەپكە كەلگەن يەرلىك پۇقرالار زەئىپ چېرىكلەرنى يوغۇشتۇردى. ئىلى ۋادىسىدىكى ھەربىي باش شتاپتا ئەھۋالنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بىر مانجۇ قاچقۇن چىڭ ئوردىسىنىڭ بۇ ئىشلارنى نېمە ئۈچۈن بىر تەرەپ قىلالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ تۆۋەندىكى بايانىنى قالدۇرغان:

«يۈز نەچچە يىللاردىن بۇيان شەھەرلەردە جىمجىت ياشاپ كۆنۈپ كەتكەن چېرىكلەر جەڭگىۋارلىق روھىنى يوقاتقان ۋە جىسمانىي جەھەتتە شۇ قەدەر ئاجىزلىشىپ كەتكەنكى ئۇلار ھەتتا ئوقياسىنىمۇ بەللىيەلمەيتتى. ئاتقان ئوقى يىراققا كەتمەيتتى ۋە تارانچىلار (يەرلىك مۇسۇلمانلار) نىڭ قېلىن پاختىلىق كىيىملىرىنى تېشىپ ئۆتەلمەيتتى. خېنىم مىجەز مانجۇ قوماندانلار چېرىكلەرگە ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىتىشكە سەل قارىغان ئىدى. ئۇلار مودا ۋە قىممەت باھالىق كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپ، ئەيشى - ئىشرەت ئىچىدە ياشاش ئۆلگىسى ئىدى. تارانچىلار ۋە تۇڭگانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا چېرىكلەرنىڭ سۆرەم كىيىملىرى ئۇلارنىڭ چاققانلىقىغا توسقۇنلۇق قىلدى. ھەممىدىن يامىنى ئاشلىق تۈگەپ، چېرىكلەر ئاچ قالدى... يەم - خەشەك تېپىلمىغاچقا چېرىكلەرنىڭ ئاتلىرى ئاچلىقتىن ئورۇقلاپ كەتكەن بولۇپ، قېلىن قار بىلەن قاپلانغان چوڭقۇر ئويمانلىقلاردىن ئاتلاپ ئۆتەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلار ۋە تارانچىلار مانجۇلارنى قارلىقلاردا قوغلاپ تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈردى.

مانجۇ ياساۋۇللار چېرىكلەرگە كۈيۈنمىگەچكە، چېرىكلەرمۇ ئۇلارغا بويۇنتاۋلۇق قىلدى. ئىنقىلاب پارتلىغاندا ياساۋۇللار يۈرەكلىك ھالدا قوشۇن تارتىپ كېلىپ قوزغىلاڭنى باستۇرمىدى. ئەكسىچە، نەق قوزغىلاڭ مەيدانىدا ئۇلار قاچتى. ئۇلار پەقەت ئۆزلىرىنىڭ جېنىنى ساقلاشنىلا ئويلىغان بولۇپ، ئۇلار ھەممە جەھەتتىن ھالاك بولسا، ئۆزلىرىنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن ئىدى. بۇلار نەقەدەر ئېچىنىشلىق ئەھۋاللار - ھە!»(21)

قوزغىلاڭچىلار گەنسۇ كارىدورىدا توسۇپ، چېرىكلەرنىڭ بېيجىڭ بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ قويغاندىن باشلاپ، چېرىكلەر ئاسانلىقچە ماغدۇرىغا كېلەلمىدى. ئۇلار بۇندىن مىڭ يىل بۇرۇن تىبەتلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزىدا مەغلۇپ بولۇپ، قۇۋۋىتى تاقاپ ئىچىگە بىكىنىپ ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىشتىن باشقا ھېچ ئىش قىلالمايدىغان ھالدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئوخشاش قىيىن ئەھۋالدا قالدى. ئېكسپېدىتسىيىچى ئاۋرېل ستەين جەنۇبىي قۇملۇق يولى ئەندىردىن جۇڭگولۇق ئەسكەرلەرنىڭ مىلادى 781 - يىلى مەركەز بىلەن ئالاقىسىنىڭ كېسىلگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتلار پۈتۈلگەن تارشا (پۈتۈك) يازمىلارنى تاپقان. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇلار بىر ئاماللارنى قىلىپ خان ئوردىسىغا ئۆزلىرىنىڭ ياردەمگە مۇھتاج بىچارە ھالىنى خەۋەر قىلغان. ئەمما ئوردىدىن ياردەم كەلمىگەن بولسىمۇ، ھەر ھالدا ئۇلارنىڭ روھىغا مەدھىيىلەر ئوقۇلۇپ، ئالىي تىلەكلەر بىلەن خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئېلىنغانلىقى مەلۇم بولغان.»(22) 1862 - يىلى بېيجىڭدىن

ياردەم كېلىش ئېھتىمالدىن ئىنتايىن يىراق ئىدى. چۈنكى بۇ چاغدا چوڭ قۇرۇقلۇق تەيپىڭ تيەنگو ھەرىكىتىنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

گەنسۇدىن باشلانغان تۇڭگان قوزغىلىڭى ھەر تەرەپكە يېيىلدى. 1864 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى كۇچادا قوزغىلاڭ پارتلىدى. ئارقىدىنلا ئۈرۈمچى، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە قەشقەردە بۇنىڭ ساداسى ياڭرىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خوتەندە ئۇنىڭ ئىنكاسى مۇنداق بولغان: يەنى جۇڭگولۇق ئەمەلدارنىڭ پەيتۇنچىسىغا بىر قوزغىلاڭنىڭ پىلانلىنىۋاتقانلىقىنى ماختىنىپ تۇرۇپ ئېيتقان بىر قانچە نەپەر مەست مۇسۇلمان ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان. يەركەندە ئاجىز ئىشغالچىلار ۋەھشىلەرچە سازايى قىلىنغان. خەنزۇ ۋە تۇڭگان قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىر كېلىشمەسلىكنى كېيىنلا خەنزۇ ئامبال تۇڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇشنى قارار قىلغان. بۇ پىلان ئاشكارىلىنىش بىلەنلا، سىرتتىكى تۇڭگانلار بۇنى سۆز - چۆچەك قىلىنىۋاتقان قىرىپ تۈگىتىشنىڭ مۇقەددىمىسى بولىشى مۇمكىن دەپ گۇمان قىلىپ، دەرھال خەنزۇ ئىتتىپاقداشلىرىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇلاردىن ئىككى مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرگەن. ئارقىدىنلا ئۇلار شەھەرگە يۈرۈش قىلىپ، خەنزۇلارنى قەتلى قىلىش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ بىر 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ھاۋا ئىنتايىن ئىسسىق بولغان كۈن ئىدى. «بىر توپ قىمارۋاز، لۈكچەك، هاراقكەشلەر ۋە خەنزۇ تىجارەتچىلەرگە ئازدۇر - كۆپتۇر قەرزى بار باشقا كىشىلەر پىچاقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، شەھەرنىڭ ھەممە يېرىدە چېپىپ يۈرۈپ، قولى يەتكەنلىكى خەنزۇنى ئەر - ئايال، قېرى - ياش، چوڭ - كىچىك ھەممىنى ئۆلتۈرگەن. ئۇلارنىڭ ئۆي - ۋاقلىرىنى غەنىمەت ئالغان» دەپ يازغان بېللېۋ. «ئۇلارنىڭ چىڭقى چۈش مەزگىلىدە ئېلىپ بارغان قەتلىئام ھەرىكىتى شۇ قەدەر تېز بولدىكى شەھەردە مۇسۇلمان دوستلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە مۆكۈنىۋالغان بىر قانچە نەپەر جۇڭگولۇقتىن باشقا بىرمۇ خەنزۇ تىرىك قالمىغان».(23) كوچىلاردا يەتتە مىڭ دانە جەسەت يېتىغلىق ئىدى.

قەتلىئام خەۋىرى تارىمغا چاقماقتەك تارقالدى. جۇڭگولۇقلار ياشىغانلىكى ھەر يەردە قان تۆكۈلۈشلەر داۋاملاشتى. يەركەن قورغىنى ئىچىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ئىچكىرى قورغان بىر قانچە ئاي تىركەشتى. قورغان يىقىلغاندا، ئامبال ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرى شۇنداقلا باش ياساۋۇللىرى ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشنى قارار قىلىشتى. ئۇلار يامۇل ئىچىگە توپلاندى. ئامبال ئۆزىنىڭ نېيىنىڭ ئىچىگە پارتلاتقۇچ دورا قاچىلاپ پۇتىغا تېڭىپ يىگۈرۈپ چىقىپ، قورغاننىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىدىكى دۇكانلارغا قەدەر پارتلىتىپ باردى. قالدۇق چېرىكلەر پارتلاشتىن ئۆزىنى دالدىغا ئالدى. يەرلىكلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئادەملەرنىڭ پارتلاشتا پارچىلانغان پۇت - قول ۋە باشلىرى ئۈچ كۈنگىچە ھاۋادا ئۇچۇشۇپ يۈرگەن.

1864 - يىلى قەشقەردە قىرغىز يولباشچى سىدىق بەگ مۇستەقىللىق بايرىقىنى لەپىلدەتتى. سىدىق بەگنى ۋىلايەتنىڭ باشلىقى يېڭىۋاشتىن تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇلاڭچىلىققا قاتناشقان. (بۇ قىرغىزنىڭ كىم جىقراق ئىنئام بەرسە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەيدىغان قاراقچى دېگەن نامى بار ئىدى.) سىدىق بەگ ئۆزىنىڭ ئورنىنى قانۇنىيلاشتۇرۇش ئۈچۈن، قوقەنت ئەمىرىدىن قەشقەرگە پادىشاھلىققا بىر غوجا ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. رۇسلارنىڭ ئاياق تىۋىشىنى ئىشىكى يېنىدا تۇيۇپ تۇرىۋاتقان ئەمىر 1825 - يىلى مەغلۇپ بولغان قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى «ئاق تاغلىق» جاھانگىر غوجىنىڭ ئاخىرقى ھايات قالغان ئوغلى بوزرۇك خان غوجىنى تاللىغان. 1864 - يىلى 11 - ئايدا بوزرۇك خان غوجا تاشكەنتتىن ئايرىلىپ يولغان چىققان. ئۇنىڭ مۇلازىملىرى ئارىسىدا يېقىن مەھرىمى ۋە ئارمىيە كوماندىرى ياقۇپ بەگ بار ئىدى.

ئەنگلىيەلىك دىن تارقاتقۇچىلاردىن مىلدرېدكابلى ۋە فراسېسكا فرانسۇز: «بۇزرۇك خان غوجىنىڭ قوشۇنىدىكى ياساۋۇللار ئارىسىدا ئىلگىرى ئۇسسۇلچى بولغان ئەقىللىق ۋە تەۋەككۈلچى بىر يىگىت بار ئىدى» دەپ مەلۇمات بەرگەن. (24)

ئەمەلىيەتتە، تەگرى تېغىدىن ھالقىپ ئۆتكەن چاغدا ياقۇپ بەگ ئاللىقاچان ئەللىك ياشقا يېقىنلاشقان ۋە ھىلە - مىكىرگە توشقان ئىدى. ئۇ ھازىرغىچە تازا بەك ئامەتى كەلمىگەن بىر ئەسكەر ئىدى. ئۇنىڭ ئۇسسۇلچىلىق قىلغانلىقىغا كەلسەك، ئەپسۇس، بۇ قارىماققا بىر ئويدۇرما بولىشى مۇمكىن.

ياقۇپ بەگ 1810 - ۋە 1815 - يىللىرى ئارىسىدا قوقەنتنىڭ ئەنجان شەھىرىگە يېقىن كاپادا تۇغۇلغان، ياش ۋاقتىدا «ئۇسسۇلچى بالا» مەنىسىدە «بەچچە» دەپ ئاتالغان. ھالبۇكى بۇ ئۇنىڭ چوڭ ئاكىسىنىڭ لەقىمى ئىدى. بىر قازىنىڭ ئۆز ئوغلىنىڭ ئۇسسۇلچىلىقىنى كەسىپ قىلىپ پۇل تېپىشىغا يول قويۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ھەم بۇ رايوندىكى ئۇسسۇلچى

باللارنىڭ رەسمى بۇ ھېكايىنىڭ يالغان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. 1890 - يىللار ئەتراپىدا ل. س. بارشېۋسكي بۇخارادا تارتقان فوتوگرافتا ئاق تىرەك ئاستىدىكى گىلەم ئۈستىدە يالڭاياق، ئايالچە ئۇزۇن كۆينەك كىيىپ نازلىق قىياپەتتە تۇرغان قوش جىنسلىق (ئەركەك چىشى) بىر يىگىت بار. بۇ يىگىتنىڭ كەينىدە سەللىلىك، ساقاللىق ۋە ھەققى ئەركەك چىراي كىشىلەر بار. ياقۇپ بەگ ئۈچۈن ئىشتىلگەن «بەچچە» سۆزىنىڭ ئۇ ياخشى كۆرىدىغان ئۇنىڭ يۇرتىدىكى چىرايلىق چايچى غۇلام ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.(25)

ياقۇپ بەگ تۇقۇمچىلىق كەسپىنى تاشلاپ دادىسىنىڭ يۇرتى پىشكەنتتىن چىقىپ، ئامانلىق قوغدىغۇچى (civil servant) بولدى. سىڭلىسى تاشكەنتكە يېقىن بىر يەرنىڭ ھاكىمى بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن ئامتى كېلىپ، ئەملى ئۆستى. 35 ياشلىق ياقۇپ بەگ (Jaxartes) دەرياسىدىكى ئاق مەسجىد قورغىنىغا مەسئۇل قىلىنىپ، يولدىن ئۆتكەن - كەچكەن كارۋانلاردىن يول بېجى ئېلىپ يانچۇقىنى توملايدىغان بىر ھوقۇققا ئېرىشتى.

بۇ چاغلاردىلا ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ سەزگۈرلۈكىنى، پۇرسەتپەرەسلىكىنى نامايەن قىلىشقا باشلىغان. ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزى ئاسىيادىكى زېمىنىنى كېڭەيتىش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەن رۇسلارغا يېقىنلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئەيىبلەنگەن ياقۇپ بەگ ئۆزىنى ئەيىبلىگۈچىلەرگە پارا بېرىپ ئاغزىنى تۇۋاقلىغان. كېيىن ئۇنىڭ تۇنجى ھەربىي ئۇرۇشى ئاق مەسجىد قورغىنىنى قەھرىمانلارچە قوغداش دەپ تەسۋىرلەنگەن. ھازىرقى تەتقىقاتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، رۇسلار قورغانغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ مەيداندا يوق ئىكەن. ياقۇپ بەگنىڭ مىڭ (1000) كىشىلىك قوشۇنىنى ياخشى قوراللانغان 100 كىشىلىك رۇس قوشۇنى قوغلاپ قامال قىلىپ قويغان. بۇ سەۋەبتىن ياقۇپ بەگ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان.

ئۇنىڭ ئۆتمۈشىنىڭ ھەقىقىتىنىڭ قانداق بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ئەمىرنىڭ ياقۇپ بەگنى قەشقەرگە ئەۋەتىش پەرمانى ئۇنىڭ ئامتى كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. يىراق مەركىزى ئاسىيا دۆلىتىدىكى بۇ كىچىك خان دۇنيا سەھنىسىدە كىچىك بىر رول ئالدى. ئىستانبۇلدىكى سۇلتان ئۇنى ئېتىراپ قىلدى. ياۋرۇپادىكى گېزىت ئوقۇغۇچىلارنى ھەيران قالدۇردى ۋە ھەتتا ئەنگلىيەدىكى نوپۇزلۇق شەخسلەرنى تەسىرلەندۈرۈپ، بۆگۈنگىچە ئۇيغۇر مىللەتچىلەر ئۇنىڭدىن پەخىرلىنىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى بولسا چۆچۈپ خاتىرلەپ كەلمەكتە.

ياقۇپ بەگنى ياللاپ ئىشلەتكۈچى ئەمىر بولسۇن ياكى ئۇنىڭ يېڭى خوجايىنى بۇزرۇك خان غوجا بولسۇن، ھېچكىم ئۇنىڭدىن بىر تەھدىت ھېس قىلمىدى. 1864 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇزرۇك خانغا ھەمراھ بولۇپ قەشقەرگە كەلگەن ياقۇپ بەگ ئىتائەتچان بىر مۇلازىم سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلدى. بۇ قەدىمي شەھەرنى قىرغىز سىدىقبەگ باشقۇرۇپ تۇرغان بولۇپ، ھازىر ياقۇپ بەگ جۇڭگولۇقلار تېخىچە تىركىشىۋاتقان خوشنا قورغانلارنى ئېلىشقا باشلىدى. قورغانلار ئېلىنىپ بولغاندا 1865 - يىلى ئەمىرگە ھەدىيە : توققۇز دانە جۇڭگوچە زەمبىرەك، توققۇز قىز، (9 x 9) سەكسەن بىر دانە موڭغۇل ئارغىمقى ۋە ئوخشاش ساندا كۈمۈش تەڭگە ئەۋەتتى. ئەپسۇس ئەمىر بۇ سوۋغاتلارنى كۆرەلمىدى. چۈنكى ئۇ تاشكەنتتە رۇس ئوقى تېگىپ ئۆلگەن ئىدى.

كېيىنكى يىلى كۇچادىن 26 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن قوقەنتلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن باستۇرۇپ كەلگەندە بۇ ياقۇپ بەگ ئۈچۈن ئېلان قىلىنغان ئەڭ چوڭ ئۇرۇش بولدى. گەرچە ئۇنىڭ ئارانلا ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار مۇنتىزىم قازاق ئەسكەرلەر تايانچ بولغان تاغلىق كۈچلۈك جەڭچىلەر بولغاچقا، ئۇ ئۇرۇشتا يەڭدى. ياقۇپ بەگنىڭ غەلىبىسى ئۇنىڭ شان - شۆھرىتىنى ئاشۇردى. نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭ سېپىگە قېتىلدى. ھازىر ياقۇپ بەگ ئۆزىگە پۇرسەتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئەمىر ۋە بۇزرۇك خان غوجىغا ساداقەتمەن بولۇش ھەققىدىكى ۋەسىيىتىنى بۇزۇپ، 1866 - يىلى ئۆزىنى «بە دۆلەت» نامى بىلەن پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. ئاقكۆڭۈل بۇزرۇك خان غوجىنى بولسا بىر ھېكايىگە قارىغاندا، مەككىگە ھەج قىلىشقا يولغا سېلىپ كۆزدىن يوقاتقان. يەنە بىر ھېكايىگە ئاساسلانغاندا، تىبەتكە سۈرگۈن قىلغانمىش.

1867 - يىلى جەنۇبىي قۇملۇق يولغا ئەسكەر تارتقان بە دۆلەت خوتەن پادىشاھىنى داستىخانغا تەكلىپ قىلىپ، قاپقانقا چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ ھىلە - مىكىرلىرى يەنە شۇ يىلى ستراتېگىيەلىك شەھەر كۇچانى ئېلىشىدا ئەسقاتقان. يەرلىك غوجىلار بىر - بىرى بىلەن جېدەللىشىپ پارچىلىنىپ كەتكەندە، ئۇلارنىڭ ۋەزىرلىرى غوجىلاردىن يۈز ئۆرۈپ بە دۆلەت تەرەپكە ئۆتكەن.

تۇڭگانلارنىڭ ئۇۋىسى تۇرپان ئالتە ئاي ئىركەشكەندىن كېيىن 1870 - يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قورشاۋغا ئېلىنغان. جۇڭگولۇق پارتىزانلار (تۇڭگانلار) ياردىمىدە ياقۇپ بەگ تەگرى تېغىدىن ئۆتۈپ ئۈرۈمچىنى ئالغان. ئۈرۈمچى ئىككى قېتىم قولدىن - قولغا ئۆتۈپ ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگنىڭ قولىغا چۈشكەن. ھازىر ئەنجانلىق بۇ تەۋەككۈلچى ۋە ئۇنىڭ توڭگان ئىتتىپاقداشلىرى پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىنى، تۇرپان ۋە پايتەخت (ئۈرۈمچى) نى ئىزگىنى ئاستىغا ئالغان.

بۇ مەزگىلدە، قوزغىلاڭلار ۋە تۇڭگانلار بىلەن تارانچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - ماماتلىق ئۇرۇشلار تۆپەيلى قاقاسلىشىپ كەتكەن مۇنبەت ئىلى ۋادىسىنى رۇسىيەلىك گېنېرال كولپاكوۋسكىي ئىگەللەپ تۇراتتى. ئۇ ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى قۇرۇتۇپ، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىپ، قورغانلارنى بۇزغان ئىدى. 1876 - يىلى رۇسىيەلىكلەر ستاتېستىكا قىلغان نوپۇس تەكشۈرۈشتە غۇلجا شەھرىدە 132 مىڭ نوپۇس بارلىقى ئېنىقلانغان. ھالبۇكى توپىلاڭدىن ئىلگىرى غۇلجىنىڭ نوپۇسى 350 مىڭ ئىدى. مانجۇ ۋە خەنزۇ شەھرى ئۈرۈمچىدە 24 مىڭ ئائىلە بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى كېمىيىپ كەتكەن. جۇڭغارىيەدە بۇندىن يۈز يىل بۇرۇنقى قەتلىئام تەكرالانغان. ئەمما ھازىر پالاكەتكە يولۇقۇۋاتقانلار بولسا جۇڭگولۇقلار ئىدى.

ياقۇپ بەگ ھۆكۈمىتى ۋەھشىلىكتە ئۇچىغا چىققان. ئەمما چەتئەللىكلەر، بولۇپمۇ ئەنگلىيەلىكلەر ئۇنىڭغا قول قويغان. روبېرت شاۋ شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھىندىستاندىن ياخشى ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلەپ «Eldorado نىڭ بىرى زامانىۋىلاشقان، ئاۋات، پاراۋان مەملىكەت، سودا گۈللەنگەن ۋە ئەنئەنە جەھەتتە تاشقى دۇنياغا يۈزلەنگەن، ياۋرۇپاغا بىر ئاز ئوخشايدۇ»(26) دېگەن. لوندوندىكى «تايمىس» («زامان») گېزىتىدە دوگلاس فورسىسنىڭ خۇلاسىلانمىغان زىيارىتى ئېلان قىلىنىپ: «بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ باي ۋە زۇلۇمغا چىدامىلىق ئىكەنلىكى، ئەمما ئۇلارنىڭ ھازىرقى يېڭى خوجايىنىنىڭ دانىشمەن ۋە ئادىل ئىكەنلىكى» بېسىلغان.(27) بۇ رايوننىڭ مۇھىم رولى بارلىقى قوشۇمچە قىلىنغان. لوندوندىكى ھىندىستان ئىش بېجىرىش ئورنى سودىنى كېڭەيتىش تەقەززالىقىدا ھالاك بولىۋاتاتتى. لوندون ۋە كالكوتتادىكى بەزى ئەنگلىيەلىك ئوفىتسىرلەر «قەستەن جىم تۇرىۋېلىش» مودا بولىۋاتقان بۇ كۈنلەردە ھىمالايانىڭ شىمالىنى ھەربىي جەھەتتە ئىگەللەشنى ئارزۇ قىلاتتى. ھالبۇكى ياقۇپ بەگ بىلەن سودا قىلىشنىڭ ھەم ئىمپېرىيە ئۈچۈن ھەم ئەنگلىيەنىڭ رۇسىيەنىڭ كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتىگە يېقىندا تۇرۇپ نەزەر سالالىشى ئۈچۈن ياردىمى بار ئىدى. پەقەت جۇڭگو ئاجىز بولسىلا ياقۇپ بەگدىن پايدىلانغىلى بولاتتى.

گەرچە رۇسىيە ياقۇپ بەگنىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەنگلىيەدەك قىزغىن مۇئامىلىدە بولمىغان. 1875 - يىلى ياقۇپ بەگ بىلەن كۆرۈشكەن ئېكسپېدىتسىيىچى نىكولاي پېرژىۋالسكىي ئۇنى تەسۋىرلەپ «بىر سىياسىي ئالدامچىدىن باشقا نەرسە ئەمەس» دېگەن. ئاكىسىغا يازغان مەكتۇپىتا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ: «بارلىق كارغا كەلمەس ئاسىيالىقلارغا ئوخشاش ياقۇپ بەگمۇ بىر زەمبىل پوق. قەشقەرىيە دۆلىتى بىر كوپەك (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پۇل بىرلىكى، بىر روبلى يۈز كوپەككە تەڭ) كىمۇ يارىمايدۇ» دەپ يازغان.(28)

پېرژىۋالسكىينىڭ باھاسى ھەقىقەتەن قوپال ۋە ناچار بولغان. ئەمما بۇ بەلكى پۈتۈنلەي ياقۇپ بەگكە ئەمەس، بەلكى ئۆزى تىلىنى بىلمەيدىغان تۈركىي خەلقلەرگە قارىتىلغان بولۇشى مۇمكىن. نورمالدا جىمجىت ھالەتتە تىنچ ياشاپ كۆنگەن بوستانلىق خەلقىنىڭ ئۇنىڭدىن زار - زار قاقشىغانلىقى راست. بۇ يېڭى خان دېھقانلار ۋە سودىگەرلەردىن ئىلگىرىكى مانجۇ ھۆكۈمىتىدىكىدىنمۇ ئېغىر باج - سېلىق ئالدى. خەلق تاغلاردىن ئېشىپ كەلگەن چەتئەل قوشۇنلىرىغا نەپرەت بىلەن قاراپ، ئۇلارنى تۈركىي تىلدا بىر توپ «ئەبلەخ، لۈكچەك، ئوغرى، قىماۋاز، بۇزۇق (ھارمى)، كەپتەۋاز (ئالدامچى)» دەپ تەسۋىرلىدى.(29)

ھالبۇكى، فورسىس ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ياقۇپ بەگ ئوردىسىنىڭ سەيناسىدا كۆرسىتىلگەن تۈرلۈك ھەربىي مەشىق ماھارەتلىرىدىن كۈچلۈك تەسىرلەنگەن ئىدى. «بۇ يەردە خورما رەڭ يۈزلۈك، پارقىراق قارا ساقاللىق، گەۋدىلىك ئافغانلار، ئۇ يەردە ياپىلاق يۈزلۈك، پاناق بۇرۇن، قىسىق كۆز قالماق (موڭغۇل) لار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ يېنىدا يۈزى سوزۇق ۋە يۇملاق، بۇرۇتلىرى قىسقا ۋە پاكىز قىرقىلغان ئەنجانلىق بىلەن ئۈچ بۇرجەك كۆزلۈك، يۈزىنىڭ ئەتراپىدا قىسقا، ئىنچىكە ساقال قويغان ئولتۇرغان ھالەتتىكى قىرغىزلار بار ئىدى. بىزگە تونۇشلۇق بولغان تىرىسى قارا رەڭلىك ۋە مايلىق يۈزلۈك ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۇرۇتلىرى كۆزلىرىدەك پاقىرايتتى ۋە ئۇلار خۇشامەتگۇي ھالەتتە كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى. رەڭگى تۇتۇق

جۇدەڭگۇ، ئەپيۇن چىكەر خىتايلار (جۇڭگولۇقلار) نىڭ يىرگىنىشلىك تەلەتى ئۇلارنىڭ قورقۇپ كەتكەن روھى ھالىتى قۇللۇققا مەجبۇرلانغان تۇرقىدىن مەلۇم بولۇپ تۇراتتى. ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا ساقاللىق ۋە ئىسىل سۇپەت، كېلىشكەن بەدەخشانلىقلار كەڭ پىشانىسى، ئىلپەتەك تۈز بۇرنى ۋە تۇخۇمدەك يۈزى بىلەن ساپ ئارىيان نەسلىنىڭ نەق ئۆزى ئىدى».(30)

قىرىق مىڭ كىشىلىك قوشۇن تۈركىيەدىن كەلگەن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر تەرىپىدىن تەربىيىلەنگەن ۋە ئىستانبۇلدىن كەلتۈرۈلگەن Lee Enfield مىلتىقى بىلەن قوراللاندۇرۇلغان. رۇسىيەلىكلەر مىلتىقنى ئەنگلىيە بەرگەن دەيدۇ[1]. ھەددىدىن ئارتۇق، ھەتتا جۇڭگولۇقلار (مانجۇلار) زامانىدىكىدىنمۇ بەتتەر ئېغىر ئالۋاڭ - سېلىق تۆلەشكە مەجبۇرلانغان دېھقانلار، بار - يوق ھەممە نەرسىنى، قازان - قۇمۇشلىرىنى سېتىپ بولسىمۇ باج يىغقۇچىلارنىڭ تەلىۋىنى ئورۇنداشقا تىرىشتى. باجنى ھۆددىگە ئالغۇچىلار بەدۆلەتكە بىر يىلدا ئىككى قېتىم سوۋغا سالام، ھەدىيە ئېلىپ بېرىشى كېرەك ئىدى. خوتەن ھاكىمى نىياز بەگ بىر قېتىم ئۇنىڭغا يەتمىش تۆگىگە يۈكلەنگەن ھەدىيە ۋە ئىككى ئاتقا يۈكلەنگەن كۈمۈش سوغا ئەۋەتكەن ئىكەن.

ياقۇپ بەگ تەرتىپ بىلەن مەركەزلەشتۈرۈپ ئىدارە قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى. شەھەرلەردە ئىگەر - جابدۇق، قورال - ياراق ۋە كىيىم - كېچەك ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ زاۋۇتلارنى قۇردى. يوللاردا مۇساپە كۆرسەتكۈچى ۋە بېكەتلەر قۇرۇلدى. ھۆكۈمەت ئومۇمى ئالتۇن مىقدارىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى خوتەندىن يىغىۋېلىنىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ يەردىكى كىشىلەر جۇڭگودىن كېلىدىغان چاي توختاپ قالغانلىقى ئۈچۈن ھەمىشە قۇملۇق ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىدىن چاي خىشلىرى قېزىۋېلىشقا باراتتى. 1872 - يىلى رۇسىيە بىلەن، 1873 - يىلى ئەنگلىيە بىلەن سودا توختاملىرى ئىمزالاندى.

ئامانلىق ئىشلىرى چىڭ تۇتۇلدى. قىرغىز بۇلاڭچىلار يوغۇشتۇرۇلدى. بىگۇناھ يولۇچىلارنى قاقتى - سوقتى قىلىدىغان ئالدامچى كۆچمەن چارۋىچىلار بىر تەرەپ قىلىندى. فورسىس ئەينى چاغدىكى بىر ئامباپ سۆزىنى نەقىل قىلغان: «ئەگەر بىر كىشىنىڭ قامچىسى يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا چۈشۈپ قالغان بولسا، بىر يىلدىن كېيىن كېلىپ ئىزدىسىمۇ، ئۇنى جايىدىن تېپىپ ئالالايدۇ.» گەرچە بۇ يەردە ياقۇپ بەگنىڭ ئالاھىدە دىندار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ئالامەت بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ يولىغا توسقۇن بولغان ھەر قانداق غوجىنى ئۆلتۈرۈشتە قىلچىلىك ئىككىلىنىپ قالمىغان. فورسىسنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، ياقۇپ بەگ ئاددى - ساددا ياشىغان. مۇسۇلمان ئەۋلىيالارنىڭ مازارلىرىنى ياساتقان. شەرىئەت قانۇنىنى ئىجرا قىلغان ۋە بىر توپ شەرىئەت ساقچىلىرى ئەخلاقى بۇزۇقلۇق سادىر قىلغانلارنى قامچىلىرىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ھەر يەردە ئەدەپلىگەن. بىر يەركەنلىك كىشى فورسىسنىڭ ئۆمكىدىكىلەرگە جۇڭگوچە بازار كۈنىنىڭ بەكلا «قىزىقارلىق» بولىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن. بىر كىشى جۇڭگوچە بازار كۈنىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

«بۇ يەردە ناماز ئوقۇمىغان كىشىلەرنى ۋە كوچىغا چىققان ئاياللارنى ھەيدەپ قامچىلايدىغان... قازى رەئىس يوق. ھېچكىم ھاراق ئىچكەنلىكى ۋە ھارام گۆش يېگەنلىكى ئۈچۈن پاچاققا توقماق بىلەن ئۇرۇلمايدۇ. بۇ يەردە جامائەتنىڭ ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ تاماشا قىلىدىغان سازچىلار، دارۋازلار، پالچىلار ۋە مەدداھلار بار. بۇ يەردە دۇكانلارنىڭ ئالدىدا خىلمۇ خىل توغلار، بايراقلار لەپىلدەپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە يۈزلىرىگە گىرىم قىلىپ، يىپەك شايى، نىپىز كىيىملەر بىلەن ياسىنىپ خېرىدارلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىغان «جالاپ» بار... ئەلۋەتتە بۇ يەردە ئوغرى - قىماۋازلارمۇ بار. كىشىلەر مەست بولۇپ قالغان ھامان، يانچۇقلىرى قۇرۇقدىلىدۇ. ھازىر ئۇلار ئوچۇق - ئاشكارا ئىش قىلالمايدىغان بولدى. چۈنكى بىز ھازىر ئىسلام ئاستىدا ياشاۋاتىمىز، شەرىئەت قاتتىق ئىجرا قىلىنىۋاتىدۇ.»(32)

ياقۇپ بەگ يېگى چەتئەللىك دوستلىرىنىڭ ئىززەت - ئىكرامى ۋە ئالقىشلىرى ئىچىدە راھەتلىنىپ قالغان بىر ۋەزىيەتتە ئۇيۇقىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىكى كۈچلۈك دۈشمىنى گېنېرال زوزۇڭتاڭ پۇرسەت كۈتىۋاتاتتى.

---

[1] ئەنگلىيە رەسمىي بىر نەرسە بەرمىگەن. ئەمما ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىر قېتىم شەخسىي زاۋۇتتىن ئېلىنغان 200 ساندۇق تاپانچىنىڭ تۇشۇلۇش يول كىراسىنى بەرگەن.

قەشقەرنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ بەختەر بولغانلىقىنى خىيال قىلاتتى. ئۇنىڭ نۇرغۇن مەسلىھەتچىلىرىمۇ جۇڭگونىڭ ھازىر ئۇنى تەختتىن غۇلىتىشقا ئاجىز ئىكەنلىكىنى سۆزلەيتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ ياقۇپ بەگنىڭ ئەھۋالى ئۆزىنىڭ پەرەز قىلغىنىدىكىدىن كۆپ ياخشى ئىدى. 1865 - يىلىدىن باشلاپ مانجۇ ئوردىسىدا شىنجاڭنى قايتۇرۇپ كېلىش ياكى تاشلىۋېتىش توغرۇلۇق بېيجىڭنىڭ قارارىنى بەلگىلەيدىغان قاتتىق بەس - مۇنازىرە باشلاندى. سوئال شۇ ئىدى: يەنى شىنجاڭ ئاۋارە بولۇشقا ئەرزىمدۇ - يوق؟ بىر تەرەپتە لى خۇڭجاڭ باشچىلىقىدىكى دېڭىزچىلىق تەرەپدارلىرى: غەرب ئۈرۈشى پەقەت پۇل ئىسراپچىلىقىدىن ئىبارەت. ھازىرقى مۇھىم ئىش چەتئەل قاراقچىلىرىغا قارشى جۇڭگونىڭ دېڭىز بويى رايونلىرىنى مۇداپىئە قىلىش، دېدى. يەنە بىر تەرەپتىكى «يايلاق تەرەپدارلىرى» بولسا شىمال ۋە غەربنى قوغداشنى ئوخشاشلا چىڭ تۇتۇش كېرەك دېدى.

گەرچە گېنېرال زوزۇڭتاڭ دېڭىز مۇداپىئەسىدە ۋە كېمە ياساش زاۋۇتلىرىدا ئىشلىگەن بولسىمۇ، ئەمما يايلاقچىلىق پىكرىدە قەتئىي چىڭ تۇردى. ئۇ غەربىي رايوننى چىڭ تۇتۇپ تۇرغاندا، قاراقچىلارنى تىنجىتقاندا موڭغۇلىيەنى قوغدىغىلى بولىدۇ. موڭغۇلىيە تىنچ بولسا پايتەختكە خەۋپ كەلمەيدۇ، دەپ قارىدى. گۇاڭشۇخاننىڭ دادىسى شاھزادە يىخۇەن ئۇنىڭ كۈچلۈك مەدەتچىسى ئىدى. زوزۇڭتاڭ ئىلگىرى تەيپىڭ تيەنگو ئارمىيىسىنى مەغلۇپ قىلىپ شۆھرەت قازانغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلارغا قارشى ئات چاپتۇرۇپ مەيدانغا چۈشەلەيدىغان يالغۇز كىشى ئۇ ئىدى.

زوزۇڭتاڭ خۇنەن ئۆلكىسىدىن بولۇپ، ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا ئىككىنچى بولغان. تەيپىڭ تيەنگونى غەلىبىلىك باستۇرغاندىن كېيىن، 1865 - يىلى شەنشى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋالىيسى بولغان. گەنسۇدىكى تۇڭگانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان. خان ئۇنىڭدىن شىنجاڭ ھەققىدە قانداق قىلىشنى سورىغاندا، زوزۇڭتاڭ جۇڭگونىڭ دېڭىز بويى رايونلىرى ئېغىر خەتەردە ئەمەس، چۈنكى غەربلىكلەر پەقەت سودىغا قىزىقىدۇ. ئەمما غەربىي رايوندىن چېكىنىپ چىقىپ گەنسۇ كاردورىدىكى يۈمىنگۇەن قوۋۇقىنىڭ ئارقىسىدىن چېگرا سىزىقى سىزىش تۈلىمۇ ئەخمەقلىق دەپ مەسلىھەت بەرگەن. 1875 - يىلىغا قەدەر ئۇ مۇنازىرىدە گېپىنى ئۆتكۈزەلمىگەن. ئەمما بۇ ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ تەييارلىقلىرىنىڭ كۆپ قىسمى قىلىنىپ بولغان. خان ئوردىسى ئۇنىڭ پۇختا ئىش قىلىدىغان ھەربىي كوماندىر ئىكەنلىكىدىن كۆڭلى ئەمىن بولۇپ، 6 يىل مۆھلەت بەرگەن.

بىرىنچى مەسىلە 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ تەمىنات مەسىلىسى ئىدى. ھەتتا شىنجاڭنىڭ ئىلگىرىكى تىنچ چاغلىرىدىمۇ، چېگرا رايونلار بۇنى قامداپ كېتەلمەيتتى. ئەمما ھازىر بۇ رايونلار كۆمپەيكۆم بولدى. ھالبۇكى، زوزۇڭتاڭ رۇسىيەدە دۈشمەننىڭ كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىش تاكتىكىسىدا مەغلۇپ بولۇپ قاچقان ناپالېئونغا ئوخشاش خاتالىقنى سادىر قىلسا بولمايتتى. ئۇ جۇڭگو «چوڭ قۇرۇقلۇقى» ئىچىدە ئەڭ ئاخىرقى ئۈچچى 6000 ئىنگلىز مىلى ئۇزۇنلۇققا قەدەر سوزۇلغان تەمىنلەش سىستېمىسى تورى بەرپا قىلىشقا باشلىدى. ئاشلىق ۋە قورال - ياراق دېڭىز بويىدىكى شاڭخەي بىلەن تيەنجىن، ئۈرۈش رايونىغا يېقىن شەنشى ۋە گەنسۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەش ئاساسلىق ھەربىي تەمىنات بازىسىدىن كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ يەردىن ۋاگون ۋە تۆگىلەرگە يۈكلىنىپ قۇملۇقتىكى ئاخىرقى 600 ئىنگلىز مىلى مۇساپىنى بېسىپ ياقۇپ بەگنىڭ پادىشاھلىقىدىكى ئالدىنقى سەپكە قەدەر توشۇلىدۇ. زوزۇڭتاڭ يەنە خەن سۇلالىسى تۈنجى قېتىم غەربىي يۇرتتىكى قاقاسلىقلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە قوللانغان تاكتىكىنى ئارىيەت ئېلىپ، چېرىكلەرگە ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي بازىسى ئەتراپىغا زىرائەت تېرىشنى، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىشنى، يول ياساشنى ۋە ئورمان ئىھيا قىلىشنى ئۆگەتتى.(33) ئاجايىپ بولغىنى شۇكى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يولنى بويلاپ كۆچەت تىكىپ ماڭغاندا، ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ كېيىن يۇرتىغا قايتىدىغان يولنى تېپىشىدا پايدىسى بولارمىش. تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەييارلىق قىلىپ، ئۇ ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە يەرلىك جامائەتتىن پايدىلىنىشنى پىلانلىدى. خەنزۇ ئەسكەرلەرنىڭ تۈركلەردىن ۋە قۇملۇقتىن قورقىدىغانلىقىنى، يەرلىك تائىپىلەرنى يېمەيدىغانلىقىنى مۆلچەرلەپ، رۇسىيەدىن ئاشلىق سېتىۋېلىشقا تۇتۇش قىلدى. رۇسلارغا 1871 - يىلى ئۇلار تارتىۋالغان ئىلى ۋادىسىغا قارىتا ھېچقانداق ھەربىي پىلانىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى ئۇچۇق ئېيتتى. 1875 - يىلى سودىگەر I·O . كامېنسكى ئۇنىڭغا بەش مىليون جىڭ (يەنى 670 مىڭ Pound)، كېيىنكى يىلى ئون مىليون جىڭ ئاشلىق

ساتتى. كامېنسكىي غايەت پايدا قازانغان. يەنى غۇلجا تەۋەسىدىكى 10 كۆپەكتىن 15 كۆپەككە قەدەر سېتىلىدىغان ئۇن گەنسۇ چېگرىسىدىكى گۇچىڭدا سەككىز روبلىغا (60 ھەسسە قىممەت) سېتىلغان.

زوزۇڭتاڭ قوشۇنىنىڭ ئەقلىيە سۆزى: «ئاستا يۆتكىلىپ، تېز تېگىش (ئۇرۇش)» ئىدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ ئۆزىگە كېرەكلىك بارلىق ماتېرىياللارنى ھۇجۇم قىلىدىغان نىشان ۋە زاماننى بېكىتىشتىن ئىلگىرى تەييارلاپ تەق قىلىپ قويغان ئىدى. قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقى ۋە قىممەت توختىغانلىقى ئۈچۈن بۇنىڭدىن ۋاز كەچتى. ئۇنىڭ قورغاننى ئېلىش ئۇسۇلى بولسا قاراڭغۇ چۈشكەندە زەمبىرەكلەرنى نىشانغا كىرگۈزۈش ۋە تاڭ ئېتىشتىن ئىلگىرى بومباردىمان قىلىپ، ئارقىدىنلا پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى تېز ئىلگىرىلەپ ئىز بېسىپ كىرىش ئىدى.(35)

ئىككىنچى مەسىلە ئۇزۇن سەپەرنىڭ مالىيە مەسىلىسى ئىدى. زوزۇڭتاڭ مۇھتاج بولغان بېيجىڭدىن بېرىلىدىغان ئۆلكىلىك ياردەم توققۇز مىليون فوند سېتېرلىڭ ئارقىغا سوزۇلۇپ، ئۇنىڭ قوشۇنى مائاشقا ساقلاپ قالدى. ھەل قىلىش چارىسىنى قارىماقتا ياقۇپ بەگنىڭ ئۆز تەختىدە ئولتۇرۇپ قېلىشىنى بەكرەك ئارزۇ قىلغاندەك كۆرۈنگەن كىشىلەر، يەنى ئەنگلىيەلىكلەر بەردى. ياق بۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى دېگەنلىك ئەمەس. ئەينى چاغدا گەپ پۇلغا كەلگەندە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىتەرەپ بولۇپ تۇرىۋالدى. ئەمما شياڭگاڭ بانكىسى بىلەن شاڭخەي بانكىسى مۇلازىمەت قىلدى.

خاقانلىق قائىدىسى بويىچە، خاننىڭ پۇل قەرز ئالماقچى بولۇپ، كۆزگە چېلىقىشى مەنئى قىلىنغان ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ خىزمەتچىسى زوزۇڭتاڭغا بۇنداق قىلىشقا ئىجازەت بېرىلدى. ئەلۋەتتە ئۇنىڭغا ئۇرۇش ئۈچۈن پۇل لازىم - دە. 1868 - يىلىدىن كېيىن ھەر ھالدا ئوردا تەدبىرلەرنى تەستىقلىدى. ھۆكۈمەتنىڭ قول تىقىپ ئارىلىششى بانكا بىلەن ئەنگلىيە تاشقى ئىشلار ئىشخانىسىنى تەڭلىكتە قالدۇرۇپ دىپلوماتىيە جەھەتتە مالىيە قىيىنچىلىقنى ئىپادىلىدى. 1867 - يىلى ۋە 1868 - يىلىدىكى ئىككى قېتىملىق قەرزنى زوزۇڭتاڭنىڭ ۋاكالەتچىسى خۇ گۇاڭيوڭ ئىسىملىك سودىگەر بانكىر تەييارلىغان. ئەمما بۇ يەردە «شياڭگاڭ بانكىسىنىڭ قاتناشقانلىقىغا دائىر بىرەر ئالامەت يوق.» ئۈچىنچى قېتىملىق قەرز كېيىنكى يىلى مۇزاكىرە قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدا بانكىنىڭ بىر مىليون ئامېرىكا دوللىرى ئۆلۈش ئېلىشى دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ھېچنەرسە كەلمىگەن. ئەمما بۇ بانكىنىڭ شاڭخەيدىكى شۆبىسىنىڭ «گەنسۇ قەرزى» دەپ ئاتالغان مۇئامىلىگە ئارىلاشقانلىقى راست، بۇنىڭدا بىرىنچى قېتىم بەش مىليون سەر كۈمۈش (1.6 مىليون فوند سېتېرلىڭ) بېرىلگەن ۋە 1877 - يىلى زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن كۆپەيتىپ بېرىلگەن.(36)

زوزۇڭتاڭنىڭ ئارمىيىسى كۇچادىن ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىۋاتقان شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى تاشقى ئىشلار ئىشخانىسىغا كەلگەن تېلېگراممىدا كېلىشىمنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكى ۋە «غەربىي شىمالدا ئۇتتۇقلۇق يۈرۈشلەرنىڭ بولىشى ئۈچۈن» ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن. يازغۇچى خۇق فراسېر قۇشۇمچە قىلىپ: «بۇ يەردە مەن شۇنى ئېيتىشنى خالايمەنكى، نۆۋەتتە ئىشتا ئازراق قىيىنچىلىق بار. خاننىڭ پەرمانى بويىچە تەستىقلانغان قەرز پىلانى بانكا مەمنۇن بولىدىغان قەرەلدە تۆزۈلمىدى»(37) دېگەن. ئەمەلىيەتتە زوزۇڭتاڭنىڭ ۋاكالەتچىسى فۇ ئەپەندى بىلەن بانكىدىكى كامېرون ئەپەندى ئوتتۇرىسىدا 7 - ئايدا تۈزۈلگەن قەرز توختىمى، ھۆكۈمەتنىڭ ئۆز تەسىرىنى ئىشلىتىپ چات كىرىشى بىلەن بىرىنچى مۇددەتتىكىسى ناھايىتى تېزلا تۆلىنىپ بولغان. كېيىنكى يىلى بىر مىليون 750 مىڭ سەر كۈمۈش ۋە 1881 - يىلى 4 مىليون سەر كۈمۈش قەرز ئېلىنغان.

ئەنگلىيە دىپلوماتلىرى زوزۇڭتاڭ قوشۇنىنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا ۋاستىلىق ھالدا ئارىلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياقۇپ بەگنى قۇتقۇلدۇرۇۋېلىشقا تىرىشتى. ئۇلارنىڭ رۇسىيەنىڭ ھىندىستانغا تۇتقان قارا نىيىتىگە بولغان قورقۇنچىسى ئۇلارنى يا قەشقەرىيەنىڭ ئەنگلىيەگە بېقىندى بىر مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇش ۋە يا ئۇنى گېنېرال زوزۇڭتاڭ ئىشغال قىلىپ جۇڭگوغا قايتۇرۇپ كېلىشتىن ئىبارەت ئىككى ئېھتىمال نەتىجىسىدە ئارقىغا يېنىشقا مەجبۇرلايتتى.

يوللانغان ھۆكۈمەت تېلېگراممىلىرى ئەنگلىيەنىڭ بۇ ئىشقا نەقەدەر يېقىندىن ئارىلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرسەتتى. بېيجىڭدىكى باش ئەلچى توماس ۋاد «ۋاقىتلىق ھەل قىلىش چارىسى» تېپىشقا زىيادە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغىنىدەك، بۇنىڭ جۇڭگونىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىسى بار ئىدى. ئۇ دېھلىدىكى دوگلاس فورسىسقا لى خوڭجاڭنىڭ ئۇنىڭدىن ياقۇپ بەگكە تەسلىم بولۇش ھەققىدە نەسىھەت قىلىپ مەكتۇپ يېزىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى

ئاشكارىلىندى. ئەمما 1876 - يىلى 7 - ئايدا فورسىس تيەنجىندە لى خۇڭجاڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، لى خۇڭجاڭ تەلەپپۇزىنى ئۆزگەرتتى:

— ئەگەر ياقۇپ بەگ قورالىنى تاشلاپ، ئامانلىق تىلىسە، خان ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەرىيەنى جۇڭگونىڭ بېقىندىسى سۈپىتىدە تۇتۇپ تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىدۇ.

— ياقۇپ بەگ تازىم قىلىپ ئولپان تۆلىشى كېرەكمۇ؟

— ئەلۋەتتە. دېدى لى خۇڭجاڭ.

- ئەمما ياقۇپ بەگ ھەرگىز بۇنداق قىلمايدۇ. دېدى فورسىس.

- ئۇنداقتا، دېدى لى خۇڭجاڭ، ئۇنى پەقەت مەغلۇپ قىلىشتىن باشقا چارە يوق».(38)

لوندۇندىكى تاشقى ئىشلار ۋەزىرى لورد دېربي ئۆزىنىڭ ئۈچ نۇقتىلىق فورمۇلاسىنى (تەكلىپ لايىھىسىنى) ئوتتۇرىغا قويدى. بىرىنچى: ئەگەر ياقۇپ بەگ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى ئۆزىنىڭ بېشى دەپ ئېتىراپ قىلسا، ئەملىنى ساقلاپ قالسۇن. ئىككىنچى: «قەشقەرىيە» بىلەن جۇڭگونىڭ چەك - چېگرىسى ئېنىق ئايرىلسۇن. ئۈچىنچى: ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ياردەملىشىش ھەققىدە كېلىشىم ئىمزالىسۇن.

1875 - يىلى سۈيقەستلەر داۋاملىشىۋاتاتتى. گېنېرال زوزۇڭتاڭ غەربكە يۈرۈشنى تەگرىتېغىنىڭ شىمالىدىن باركۆل ۋە گۇچېڭ ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە يېقىنلىشىشنى مەقسەت قىلىپ باشلىدى. تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ ئورنىغا بەگقۇلى بەگنى قويۇپ شەرققە يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا 30 مىڭدىن 40 مىڭغا يېقىن ئەسكەر بار ئىدى. 1876 - يىلى 8 - ئايدا ئۈرۈمچى جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندا ئۇ لوندونغا جۇڭگونىڭ باش ئەلچىسى گوسۇڭتاۋ بىلەن سۆزلىشىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. جاۋاب كەلدى. يەنى ياقۇپ بەگ پەقەت جۇڭگو بەرگەن ھەر قانداق ئەمەلنى قوبۇل قىلسىلا ئاندىن ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالالايدۇ.

ئەمەلىيەتتە ياقۇپ بەگ يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئارمىيە بىلەن جەڭ قىلىشنى خالىمايتتى. قارشىلىق كۆرسەتكۈچى مۇسۇلمان قوشۇنلىرى ئۆز قورغانلىرى ھۇجۇمغا ئۇچراشتىن ئىلگىرىلا قېچىشنىڭ كويىغا چۈشكەن ئىدى. 1876 - يىلى قىش پەسلىدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى كۆپ قىسىم يەرلەر جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىغا چۈشتى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىدىكى كورلىغا يوشۇرۇنىۋالغان ياقۇپ بەگ ئەسكەرلىرىگە دۈشمەنگە قارشى ئوق ئاتماسلىقنى ھەتتا ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن بولسىمۇ قەتئىي ئوق چىقارماسلىقنى ئەمر قىلىپ بىر بىمەنە تاكتىكىنى قوللاندى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىق روھىنى چۈشۈرۈپ، ئىنتايىن ناچار تەسىر پەيدا قىلدى.(39) ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قېچىشقا ھازىرلاندى. بەلكى ياقۇپ بەگ سۆھبەت ئېلىپ بېرىش نىيىتىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئېھتىمال ئۇ شىمال ۋە شەرقتىكى ۋىلايەتلىرىنى بېرىش بەدىلىگە قەشقەر ۋە تارىمنى ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما زوزۇڭتاڭ قوشۇنى قانچە يىراققا ئىلگىرىلىگەنسېرى مۇئامىلىسى شۇنچە قاتتىقلاشتى. ياقۇپ بەگ كېچىككەن ئىدى.

1877 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇرپاننى ئالغاندىن كېيىن، زوزۇڭتاڭ جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، قەشقەرىيەنىڭ ئۆزگە قاراپ ماڭدى. ئويلىمىغان يەردىن ياقۇپ بەگ تۇيۇقسىز ئۆلدى.

مۇسۇلمانلار ئۇنى زەھەرلەنگەن دەپ قارايدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ قاتتىق چارچاپ كەتكەن ۋە قول ئاستىدىكى كامالىدىن ئىسىملىك خىزمەتچىسىنى ئۇرۇپ ھاسراپ كەتكەندە ئىچكەن سوغۇق چاي بەك سوغۇق كېلىپ يىقىلغانمىش. ئۇ چاينى ئىچكەندىن كېيىن يەرگە يىقىلغان ۋە «بەدىنى قېتىپ، كۆكىرىپ، يېرىلىشقا باشلىغان».(40) يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭغا چاي بەرگەن خوتەن ھاكىمى دۈشمەنگە سېتىلغان نىياز بەگ ئىكەن. ئەمما نىياز بەگ كېيىن جۇڭگولۇق گېنېرالغا يازغان مەكتۇبىدا ياقۇپ بەگنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆلۈپ قالغانلىقىنى، ئەگەر بەدۆلەتنى زەھەرلىگەنلىك مەسئۇلىيىتى نىياز بەگدە بولسا، ئۇنداقتا ئۆزىنىڭ خۇشاللىق بىلەن ئىنئام ئېلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى يازغان.

نەق مەيداندىكى بىر ئوفىتسىرنىڭ ئېيتىشىچە ياقۇپ بەگ جۇڭگولۇقلارنىڭ «نېمە ئۈچۈن ھازىرغىچە تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى، ھەتتا ئۆز خەلقىنىڭمۇ ئۇنىڭغا قارشى چىقىۋاتقانلىقىنى» سۆزلەپ يازغان مەكتۇبىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلەنگەن. ئۇ مەكتۇپ ئەگەلگۈچىنى ئۆلتۈرگەن. خەتنى ئوقۇپ بەرگەن كىشىنى ئۇرۇپ يارىلاندۇرغاندىن

كېيىن زەھەر ئىچكەن. ياقۇپ بەگنىڭ قوشۇنىدىكى بىر تۈرك ئوفىتسىرنىڭ بىر قەدەر راستقا ئوخشايدىغان چۈشەندۈرۈشىگە قارىغاندا 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 5 ئەتراپىدا كامالدىننى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، يەنە باشقا بىر خىزمەتچىسىنى سەت گەپلەر بىلەن تىللىغان ۋە «قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغانلىق تۈپەيلى زۇۋانى تۇتۇلۇپ ئىسنى يوقاتقان.» باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان. بۇ ھالەتتە ئەتىسى ئەتىگەن سائەت 2 دە ئۆلۈپ قالغۇچە ياتقان. جۇڭگولۇقلارنىڭ «ياقۇپ بەگ ئويۇنى ئاخىرلاشقانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى» دېيىشى تەبىئى.

زوزۇڭتاڭنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلىشى ئۈچۈن كۆپ ۋاقىت كەتمىدى. ئاقسۇ 1877 - يىلى 10 - ئايدا، قەشقەر 12 - ئايدا، خوتەن بولسا 1878 - يىلى 1 – ئايدا قولغا چۈشتى. غەلىبە خەۋىرى 1877 - يىلى 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىكى «بېيجىڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىندى: «ئارمىيىمىز زىمىستان قىش پەسلىدە چەكسىز قۇملۇقتا پەقەت بىر ئاي ئىچىدىلا مىڭ ئىنگلىز ملى ئۇزاققا سوزۇلغان ھەربىي يۈرۈشنى غەلىبىلىك تاماملىدى.» ئەنگلىيە ياقۇپ بەگنىڭ غۇلاپ چۈشكەنلىكىگە ھەيرانلىق ئىلكىدە ئازراق دىققەت قىلدى. ئەمما تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدىن بىر جانسىز ئىزاھات كەلدى. رەسمىي ئاخباراتنىڭ تەرجىمىسىنى كۆرگەندىن كېيىن خاق فرانسىر تاشقى ئىشلار ۋەزىرىگە ئەگەر بۇ خەۋەر راست بولسا جۇڭگولۇقلارنىڭ «غەلىبىسىدىن پەخىرلىنىشى ھەقلىق» دېدى.(41)

زوزۇڭتاڭنىڭ غەلىبىسى جۇڭگو تارىخىدا ئاز ئۇچرايدىغان بىر ۋەقە بولۇپ، ئۇنى مۇتئەسسىپلەر، مىللەتچىلەر ۋە ماركسىزمچىلار ھەممىسى ئالقىشلىدى. ئۇنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇپ كېلىشى ھەقىقەتەن ئاجايىپ ئىش بولدى. ئەمما بۇ شۆھرەتنى تۇتۇۇقلاشتۇرغان نەرسە شۇكى، ياقۇپ بەگ ئۆز خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن مەغلۇپ بولدى ھەم ئۇ ئۆزىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن خانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇرۇشمىدى. بەزىلەر ئېيتقاندەك، ئەگەر ياقۇپ بەگ نېرۋىسىدىن ئاداشمىغان بولسا ۋە ھاكىمىيەت سۈرگەندە خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ نارازىلىق قوزغىمىغان بولسا، ئۇ چاغدا جۇڭگولۇقلارنىڭ يۈرۈشى «ھازىرقى زامان جۇڭگو تارىخىدىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق ھەربىي دەپنە مۇراسىمىنىڭ بىرسى» بولۇپ، ئاخىرلاشقان بولاتتى دېمەك ئاسان.(42)

جۇڭگونىڭ ئاجىزلىقى ۋە رەھبەرسىزلىكى تۈپەيلى، ياقۇپ بەگ باشقىلار قورالمىغان مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى مۇۋەپپىقىيەتلىك ھالدا قورالىدى. گەرچە ئۇنىڭ پادىشاھلىقى ئاران ئون ئۈچ يىل داۋام قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ پىسخىكىسىدا ئۆچۈرۈش مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىز قالدۇردى. خەلق غايەت زور زىيانغا ئۇچرىدى. يۈز يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭ ئۈچ قېتىم قولدىن - قولغا ئۆتتى. ھەرقېتىملىق ئۆزگىرىشكە قەتلىئام ۋە ۋەيرانچىلىق مۆھۈرىنى باستى. چىيەنلۇڭ خان بىرلەشتۈرگەن زېمىننى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تۇتۇپ تۇرالمىدى. ئەمدىلىكتە ئەنگلىيەنىڭ قەرز پۇلى بېرىشى ۋە رۇسىيەنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلىشى، ياردىمى ئاستىدا ئۇ جۇڭگوغا قايتۇرۇپ كېلىندى.

نورمال بىر چۈشلۈك تاماق ئولتۇرۇشى قان بىلەن بويالغان چاغدا، بىز يېقىنىدىلا ئۇنىڭ يەنە قولدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز.

ئىزاھاتلار

(1) مىللۋارد: «چىيەنلۇڭ سارىيىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمان» 58 - 427 - بەتلەر.
(2) كابلىي ۋە فرەنچ: «قاقاس چۆل» 8 – 67 - بەتلەر.
(3) ئارلىنگتون ۋەلېۋسخن: «قەدىمىي بېيجىڭنى ئىزلەش» 5 – 94 - بەتلەر.
(4) مىللۋارد: «چىيەنلۇڭ سارىيىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمان» 447 - بەت.
(5) ئەبەر ھارد: «جۇڭگو تارىخى» 303 - بەت.
(6) مىللۋارد: «تاغ يولىنىڭ نېرىسى» 18 – 19 - بەتلەر.
(7) مىللۋارد: «تاغ يولىنىڭ نېرىسى» 197 -201 - بەتلەر.
(8) خېرنېر: «جۇڭگو مەدەنىيىتى تارىخى» 494 - بەت.
(9) ئەبەر ھارد: «جۇڭگو تارىخى» 300 - بەت.
(10) ۋالەي كوھېن: «جۇڭگو چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا زامانىدىكى سۈرگۈنلۈك» 172- بەت.
(11) بېللېۋ: «قەشقەرىيە تارىخى» 77 - بەت.

(12) بېللېۋ: «قەشقەرىيە تارىخى» 78 - بەت. سانلىق مەلۇماتلارنى مۇبالىغە قىلغىلى ئاران تۇرىدىغان تۈركىي ھېسابلاردىن ئېلىندى. فائىربەنك: «جۇڭگو يېڭى تارىخى» دا «مانجۇلارنىڭ ياردەمچى قوشۇنىدا 22 مىڭ چېرىك بار ئىدى» دېيىلگەن.
(13) مىللۋارد: «تاغ يولىنىڭ نېرىسى» 216 - بەتلەر.
(14) شاۋ: «HighTartary، يەركەنت ۋە قەشقەرنى زىيارەت» 43 - بەتلەر.
(15) «يەركەنتتىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتى ھەققىدە دوكلات» 10 - بەت. فورسىيس 1870 - يىلى ئاۋۋال ۋەزىپە بىلەن بارغان. ئەمما ياقۇپبەگ يوقكەن.
(16) شاۋ: «HighTartary، يەركەنت ۋە قەشقەرنى زىيارەت» 354 - بەتلەر.
(17) سكرىنى ۋە نايتىنگېيل: «ماكارتنېي قەشقەردە» 18 - بەت.
سكرىنى: «جۇڭگوچە مەركىزى ئاسىيا» 115 - بەت.
(19) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 50 - بەت.
(20) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 5 – 44 - بەتلەر. «تارىخى ئەمنىيە» دىن ئېلىنغان نەقىل.
(21) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 42 - بەت. ئا. دىئاكوۋدىن.
(22) ستەين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» 418 - بەت.
(23) بېللېۋ: «قەشقەرىيە تارىخى» 97 - بەت.
(24) كابلې ۋە فرەنچ: «قاقاس چۆل» 216 - بەت.
(25) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 101 - بەت.
(26) ھېنز: «قەشقەرىيەدىكى چوڭ مۇسابىقە» 71 - بەت.
(27) «تايمىس» 1871 - يىلى 31 - ئاۋغۇست. فورسىسنىڭ ئۆز تەسىراتىدا قەشقەر خانلىقىدىكى دېھقانلار ئاسىيادا ئەڭ ئاز زۇلۇمغا ئۇچرىغانلار ئىكەن. «يەركەنتتىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتىدىن دوكلات» 13 - بەت.
(28) مېيېر ۋە برىساك: «كۆلەڭگىلەرنىڭ كۈچ سىنىششى» 233 - بەت. دونالد رايفئىلد: «لاسا چۈشى» (1976- لوندون.)
(29) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 148- بەت. «تارىخى ئەمنىيە» دىن نەقىل (پانتۇسوۋ تەھرىرلىگەن) 233 - بەت.
(30) فورسىس: «يەركەنتتىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتىدىن دوكلات» 41 - بەت.
(31) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 222 - بەت.
(32) فورسىس: «يەركەنتتىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتىدىن دوكلات» 36 - بەت.
(33) تىيەن: «جۇڭگو ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» 3 – 102 - بەتلەر.
(34) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 248- بەت.
(35) تىيەن: «جۇڭگو ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» 104- بەت.
(36) كىڭ: «شياڭگاڭنىڭ تارىخى ۋە شاڭخەيدىكى بانكىلار ھەمكارلىقى» 48 – 536 - بەتلەر.
(37) Public Record Office (PRO) kew
(38) PRO FO17 825-7 بەتلەر.
(39) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 9 – 268 - بەتلەر.
(40) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 255 - بەت.
(41) PRO FO17 7 – 825 - بەتلەر.
(42) كىم: «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ۋە قەشقەر دۆلىتى» 269 - بەت.

تۆتىنچى باب بۇۋاق گېنېرال

ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلۈشىنىڭ ئالدىدا ئىتلار توختىماستىن قاۋىدى. كېيىن ئۇنىڭ مىنىستىرلىرىدىن بىرسى: «زىياپەتتە ئۆلتۈرگەن، زىياپەتتە ئۆلتۈرۈلدى» دېگەن قەدىمىي ماقال ـ تەمسىلنىڭ رېئاللىققا ئايلانغانلىقىنى ئېيتىپ، ئىت قاۋاشىنىڭ ھەقىقەتەن بىر بېشارەت ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى.

ياقۇپبەگنىڭ ئۆلۈمىدىن قىرىق يىل كېيىن شىنجاڭ يەنە بىر قېتىم دىكتاتۇرنىڭ ئاستىدا قالدى. ئەمما بۇ قېتىمقىسى ئىچكىرى جۇڭگودىن كەلگەن ئىدى. ئېكسپېدىتسىيىچى سېۋېن ھېدىن ياڭ زېڭشىنىنىڭ يەر شارىدىكى ئەڭ مۇستەبىت ھۆكۈمدار ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ۋەھشىيانە ۋە ھىلە ـ مىكىر نەيرەڭۋازلىق بىلەن تولۇپ كەتكەنلىكىنى تەسۋىرلىگەن.

ياڭ زېڭشىنىنىڭ ۋەھشىلىكىنىڭ بىر مىسالى 1916 ـ يىلى ئۇ ھوقۇققا ئولتۇرغىلى بەش يىل بولغاندا مەلۇم بولغان. بىر سابىق مىنىستىر كېلىپ ياڭ زېڭشىنىنى ئۇنىڭ بەزى مىنىستىرلىرىنىڭ ئىشەنچىسىز ئىكەنلىكىدىن ئاگاھلاندۇرغان. بۇ كىشىنى مۇكاپاتلاشنىڭ ئورنىغا ئۇ نەق مەيداندىلا ئۇنى تۆھمەتخورلۇقتا ئەيىبلەپ ھويلىدىلا ئېتىپ تاشلىغان. ئاندىن مىنىستىرلىرىنىڭ ھەممىسىنى چاقىرىپ بولغان ئەھۋالنى سۆزلەپ، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ مۇتلەق ئىشىنىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، ساداقەتسىز مەمۇرلارنىڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى كۈچلۈك ھالدا تەكىتلىگەن.

15 ـ يانۋار (يېڭىيىل) كەچلىك بايرىمى كەلگەندە ياڭ زېڭشىن مىنىستىرلىرىنى زىياپەتكە چاقىرغان. ھۆرمەتلىك مېھمانلىرىدىن بېيجىڭدىن كەلگەن مائارىپ مۇپەتتىشى ۋە شىنجاڭنىڭ مالىيە مىنىستىرى بار ئىدى. بۇ يەردە نېمە ئىش بولغانلىقىنى نەق مەيداندا كۆرگەنلەردىن بىرىدىن ئاڭلىغان ئەيچىن ۋۇ (ياڭ زېڭشىنىنىڭ ئىز باسارىنىڭ مەسلىھەتچىسى) تەسۋىرلىگەن:

«قەدەھلەر بىر قانچە نۆۋەت ئايلانغاندىن كېيىن دوبەن توساتتىن ئورنىدىن تۇرۇپ زالدىن چىقىپ كەتتى. ياڭ زېڭشىنىنىڭ ھاراقنى كۆپ ئىچمەيدىغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ھېچكىمنىڭ دىققىتىنى قوزغىمىدى. ئەمما بىر قانچە مىنۇتتىن كېيىن ئۇ ئۇزۇن قىلىچ كۆتۈرگەن بىر ئەسكەرنى ئەگەشتۈرۈپ قايتىپ كەلدى. دوبەن ئۆزىگە نارازى بولغۇچىلاردىن بىرى شىياتىڭنىڭ ئارقىسىدا توختاپ سوغۇق ۋە بوغۇق ئاۋازدا ساپ يۇننەن شىۋىسىدە «شىياتىڭنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن!» دەپ ۋاقىرىدى.

چاقماق تېزلىكىدە شىياتىڭنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولدى. ئۇنىڭ قېنى يېنىدا ئولتۇرغانلارنىڭ ئېتەكلىرىگە چاچرىدى. ھەممەيلەن قورقۇپ تۈگۈلۈپ كەتتى. ھېچكىم مىدىرلاشقا جۈرئەت قىلالمىدى. ئەمما دوبەن تەمكىن ئاۋازدا تەسەللى قىلىپ: «ـــ بۇ ئىشنىڭ سىلەر بىلەن ئالاقىسى يوق. قېنى مېھمانلىرىمغا يەنە كۆپرەك ھاراق كەلتۈرۈلسۇن!» دېدى.

قەدەھلەر ئايلىنىشقا باشلىغاندا دوبەن يەنە زالدىن چىقىپ كەتتى. ئەمما دەرھال قايتىپ كىردى. يېنىدا باشقا بىر ئەسكەر بار ئىدى. ئۇلار مېڭىپ لى يىننىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى. مېھمانلار يەنە بىر قېتىم قورقۇنچلۇق بويرۇقنى ئاڭلىدى. ئەمما لى يىن ئۆزىنىڭ مەخپىيەتلىكىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى تويۇپ قالغان بولسا كېرەك. قىلىچ تەگمەستىن سەكرەپ قاچقاندا يارىلاندى. ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلغۇچى يېقىندىن ئەگەشتى. ئۇ يىراققا كېتەلمىدى. بىر قانچە دەقىقە ئىچىدە زالنىڭ سىرتىدىن ئاڭلانغان چىرقىرىغان ئاۋاز مېھمانلارغا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككىنچى كىشىنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى ئاڭلاتتى.

زىياپەت ئۈستىلى قالايمىقانلاشتى. ھەممە يەر قان ئىدى. ياندا قاراپ تۇرغان بېيجىڭدىن كەلگەن مۇپەتتىشنىڭ قورقۇپ زۇۋانى تۇتۇلدى...

دوبەن تەمكىنلىك بىلەن قايتا ئولتۇرۇپ كۆپرەك ھاراق كەلتۈرۈشكە بۇيرىدى. سوغۇق گەپلەر بىلەن ئۆزىنىڭ قىلغانلىرىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىنى سۆزلىگەندىن كېيىن، بىر ئاز ئىلگىرى ئۆزىنىڭ ئالدىدا قويۇلغان تاماقلارنى قايتا

ئەكەلدۇرۇپ، ئەتراپىدىكىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپ، ھېچ ئىش بولمىغاندەك ئىككى قاچا گاڭپەننى ئىشتىھا بىلەن يەپ تۈگەتتى.(1)

رەھىمسىزلىك يالڭ زىڭشىنغا زوزۇڭتاڭدىن مىراس قالغان بىر ئەنئەنە ئىدى. ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى بولغان زوزۇڭتاڭ 1884 - يىلى شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى بولغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، جۇڭگونىڭ شىنجاڭغا قاراتقان سىياسەتلىرىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى.

ئاپتونومىيە ئاخىرلاشتى. ھازىر تۈركلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە كوڭزىچى جۇڭگولۇق قىلىپ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئۈچۈن تېز تۇتۇش قىلىندى. بىراقتىن كونترول قىلىشنىڭ ئورنىغا بىۋاستە كونترول قىلىش دەسستىلىپ مەقسەتلىك ھالدا مۇستەملىكە ئېچىش باشلاندى. خەنزۇ ئەمەلدارلار مانجۇلارنىڭ مەمۇرىيەت سىستېمىسى ئىچىگە سۇقۇنۇپ كىردى. خەنزۇ كۆچمەنلەر توپ - توپ بولۇپ كېلىشكە باشلىدى. زوزۇڭتاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاسان قازانغان غەلىبىسىدىن كېيىن قايتىپ كەتمەي قېلىشقا بەل باغلىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن لوڭگە، كاناپ رەختلىك كىيىملەر، موي قەلەم ۋە سوپۇن قاتارلىق ماللارنى كۆتۈرۈپ بېيجىڭ ۋە تيەنجىندىن تىجارەتچىلەر كەلدى. بۇ كارخانىچىلار بۇلاڭچىلار ۋە قاتىللارغا يولۇقۇش خەۋپىگە تەۋەككۈل قىلىپ كەلدى. ئۇلار غەربىي رايوندا قانچە يىراققا كەتكەنسېرى ماللىرىنىڭ باھاسىنى شۇنچە يۇقىرىلىتىپ ساتالىدى. تيەنجىنلىك سودىگەرلەر بەك بېيىپ كەتتى. چۈنكى ئۇلار زەھەرلىك چېكىملىك ۋە ئىسپىرت (ھاراق) يۆتكەيتتى. قىستاڭ ئۆلكىلەردىن ئۇلارغا ئەگىشىپ چىققان نامرات مۇساپىرلار ھەمىشە ئەپيۇن بالاسىدا ئۆلەتتى.

خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ غەربىي رايوندىكى ھاكىملىق تەقدىرى ھەققىدە بەكرەك سەزگۈر بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، تېخىمۇ «شەرقشۇناس» بولۇشقا باشلىدى، شەھۋانىيلىق بىلەن چەتئەل ئادەتلىرى ئۆز ئارا گىرەلىشىپ يېڭى ئىلىم ساھەسىدىكى غالجىرلىقنى پەسكويىغا چۈشۈردى. (خۇددى ئىپارخاننىڭ ھېكايىسىدە كۆرگىنىمىزدەك) تۈرك خەلق قوشاقلىرىدا تەسۋىرلەنگەن «يوغان، تاتلىق تاۋۇزلار» ئۈچۈن كالپۇكىنى يالاپ، سۇمبۇل چاچلىق، شەھلا كۆزلۈك قىزلارغا مەستانە بولۇپ كەتكەن خەنزۇ مىليونېرلارنىڭ كېلىپ، ئۇلار بىلەن توي قىلىشى جۇڭگو چوڭ قورۇقلۇقىدا مودا بولدى.(2)

ئامېرىكا زۇڭتۇڭى توماس جېففېرسون قىزىل ئىندىئانلار ھەققى ئامېرىكىلىق بولۇش ئۈچۈن تىلىنى ئۆزگەرتىشى لازىم دېگەندەك، زوزۇڭتاڭمۇ تۈركلەر راۋرۇس كوڭزىچى بولۇش ئۈچۈن چوقۇم خەنزۇچە ئۆگىنىش كېرەك دەپ پەرمان چىقاردى. ئۇ خەنزۇچە ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەت دەرسلىرىنى ئۆگىتىدىغان خەير - ساخاۋەت مەكتەپلىرىنى قۇردى. ئەمەلدارلار بۇ مەكتەپتە ئوقۇشقا ئىلھام بېرىپ قوللاش ئۈچۈن تۈركچە ھەقسىز قوللانمىلارنى تارقاتتى. «قارىلىق» مەكتەپلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بالىلىرىنى «قارىلىق» قا بەرگەن ئاتا - ئانىلاردىن جەرىمانە ئالدى. ئەمما «سەللىلىك كىشىلەر» مەكتەپكە دەۋەت قىلىنسا بۇ كىشىلەر قېچىپ كېتىپ يوشۇرۇنىۋالاتتى. ئوقۇتقۇچىلار ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە كېلىپ، يەرلىك پۇقرالارغا مىڭ خەت، يۈز ئىسىمنىڭ ئابزاستا قانداق بېرىككەنلىكى ھەققىدە تەلىم بەردى. زاماندىش بىرەيلەن: «ھەيرانلىقتا ئاغزىنى ئېچىپ تۇرۇپ قالغان مۇسۇلمانلار نېمە دېيىشنى بىلمەيتتى» دېدى. «ئوقۇغۇچىلارنىڭ قېچىپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىلار ئۇلارنى سىنىپقا سولاپ، تۆمۈر زەنجىردە باغلاپ قويغان».(3) بۇ بالىلار يەنە كوڭزىنىڭ ھەيكىلىگە ساداقەتمەن بولۇش ھەققىدە قەسەم بېرىشى كېرەك ئىدى. نورمالدا، بۇنداق قىلغانلارنى ئۆز خەلقى كەمسىتىپ، يېتىم قالدۇرۇپ ئارىغا ئالمايتتى. ئۇيغۇر مىللەتچى مۇساپىر ئىيسا ئالىپتېكىن بوۋىسىنىڭ ئۆز ئوغلىنىڭ ئورنىغا بىر نامراتنىڭ بالىسىنى كوڭزىچى مەكتەپكە بەرگەنلىكىنى، ئۆز ئوغلىنى يوشۇرۇپ قويغانلىقىنى، ھىلىسى پاش بولۇپ قالغاندا بۇ دادىسىنىڭ بىر قانچە ئاي زىنداندا ياتقانلىقىنى، ئوغلىنىڭ مەكتەپكە ئەۋەتىلىپ، خەنزۇچە ئىسىم قويۇپ، خەنزۇچە كىيىنىپ ۋە ئۆرمە چاچ كىيگەنلىكىنى، ئانىسىنىڭ ئوغلىنىڭ چىچىنى كۆرۈپ چىدىيالمىغانلىقىنى، دادىسىنىڭ ئوغلۇڭغا ئامراق بولما دېگەنلىكىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

بالاغەتكە يەتكەن تۈركلەر جۇڭگوچە توي قىلىش ۋە بۇتخانىدا ئىبادەت قىلىشقا بۇيرۇلغان. ئۇلار جۇڭگونىڭ ئەمەلدارلىرىغا تازىم قىلىپ «دەرىجىدىن تاشقىرى ھۆرمەت» كۆرسىتىشكە مەجبۇرلانغان. ئەگەر بىر ئەمەلدار بۇتخانىغا ماڭغان بولسا ئۇلار (تۈركلەر) بۇتخانا ئىشىكىدە قولىنى كەينىگە تۇتۇپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ تازىم قىلىش كېرەك. زوزۇڭتاڭ خاندىن

قورالليق ياكى قورالسىز تۇركلەرنى ئۆلتۈرۈشكە پەقەت شەكىل جەھەتتىنلا ئىجازەت ئالغان. ئەمەلىيەتتە جۇڭگولۇق ئەمەلدارلارغا خالىغانچە تۇتۇش، جازالاش ۋە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى بېرىلگەن.(4)

1885 - يىلى گەنسۇدا كۆتۈرۈلگەن يېڭى تۇڭگان قوزغىلىڭى قىرغىنچىلىق بىلەن تىنچىتىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلكىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىكى لوپنۇرغىچە بولغان جايلاردا ئومۇميۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. رۇسلارنىڭ كېلىپ تەرتىپ ئورنىتىش تەھدىتى بار ئىدى. كېيىن 1894 - يىلى ياپونىيە جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى ۋە سەككىز ئاي ئۇرۇش بولدى. تۆت يىلدىن كېيىن كەلكۈن ۋە ئاچارچىلىق ئاپىتى ئاستىدا قالغان شەرقىي شىمالدىكى شەندۇڭ ئۆلكىسىدە دېھقانلار قوزغىلىڭى (مۇشتلاشچىلار قوزغىلىڭى دەپ ئاتالغان) پارتلىدى. بىر قانچە يىل ئىچىدە چىرىك چىڭ سۇلالىسى ئاخىرلاشتى. ئۆلكىلەردە قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلۈپ 1911 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مۇستەقىللىقىنى جاكارلاشتى. 1912 - يىلى 1 - ئايدا نەنجىڭدا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇپ ئىنقىلابى داھى سۇن جۇڭشەن ۋاقىتلىق زۇڭتۇڭ بولدى. 3 - ئايدا خان تەختتىن چۈشۈپ، يۈەن شىكەي زۇڭتۇڭ بولدى. جۇڭگو پارچىلىنىپ بىر قانچە سۈيۈرغال قىلىنغان يەرگە بۆلۈندى. مەيلى جۇمھۇرىيەت بولسۇن ياكى 1928 - يىلى قوماندان جياڭ جېشى رەھبەرلىكىدە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان گومىنداڭ پىرقىسىدىكى مىللەتچىلەر بولسۇن ھېچكىم ئىچكىرى جۇڭگونى قايتا بىرلىككە كەلتۈرەلمىدى. يىراق غەربىي رايون ئۆز ھالىغا قويۇپ بېرىلدى. بىر تارىخچى 1919 - يىلىدىن كومپارتىيە غەلىبە قىلغان 1949 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقنى: «بۇ پاراكەندە دۆلەتتە ھېچقانداق ئۈمىد قالمىغان، بىچارىلىق بىلەن ئادالەتنىڭ بىر مەنىسى يوق، ھەر يەردە قورقۇنچ نورمال ئىشقا ئايلانغان» دەپ تەسۋىرلىگەن.(5) بۇ مىلىتارىستلار ۋاقتى ئىدى. بەزىلىرى ئاتلىق باندىتلار، ئەمما جىقراق ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر ۋە قانۇننى ئۆز قولىغا ئېلىۋالغان ھەربىي ئەمەلدارلار ئىدى. كېيىنكى يېرىم ئەسىر ئىچىدە شىنجاڭ يا خەلققە ياكى دۆلەتكە تەۋە بولمىدى. ئۆز ھالى بىلەن قالدى. رۇسلار ئۇنىڭغا يېقىندىن ئەگىشىپ ماڭدى.

بۇنداق بىر زاماندا ھوقۇق تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە تالانت كېرەك. ئېھتىياتچان، سەگەك ياڭ زېڭشىن 1867 - يىلى يۈننەن ئۆلكىسىدە تۇغۇلغان. غەربتىكى ئۆلكىلەردە ئىشلىگەندىن كېيىن، 1908 - يىلى تۇنجى قېتىم ئاقسۇغا، 1911 - يىلى ئۈرۈمچىگە دوتەي بولۇپ تەيىنلەنگەن. يۈەن شىكەي جۇمھۇرىيەتكە زۇڭتۇڭ بولغان چاغدا شىنجاڭنىڭ ھوقۇقىنى قولغا ئالغان. كلاسسىك ئەنئەنىدىن ياخشى تەلىم ئالغان ياڭ زېڭشىن ئاخشاملىرى ئۆيىدە قەدىمىي پەيلاسوپ لاۋزىنىڭ ئەسەرلىرىنى دېكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇشنى ئادەت قىلغان. يۈەن شىكەي ئۇنى «جۇڭگودىكى ئەڭ ئۇلۇغ كاللىغا ئىگە» دېگەن.

ياڭ زېڭشىن ماختىنىپ: «يىراق رايوندا يەر يۈزى جەننىتى» بەرپا قىلغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ دوتەينىڭ قارىماققا سىرلىق سېھرى كۈچى باردەك قىلىدۇ. ئۇ ئەنگلىيەلىك دىن تارقاتقۇچى مىلدرېد كابلېي خانىمدا تەسىر قالدۇرغان. كابلى خانىم ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن تەسۋىرلەپ: «ئۇنىڭدا مەلۇم بىر كۈچ بارلىقىنى سەزدىم. ئۇ قەدىمكى دەستۇرلارنى ئوقىغان ئوقۇمۇشلۇق ئادەم بولۇپ، بويى ئېگىز، ھەيۋەتلىك، كۆلرەڭ يىپەكتىن ئۇزۇن يەكتەك كىيگەن. ئۇنىڭ سەزگۈر، يىراقلارنى كۆرەلەيدىغان چىرايىدىن ئەھۋالنى تېز بايقاپ تەمتىرىمەستىن چاققان بىر تەرەپ قىلالايدىغانلىقى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ» دەپ يازغان.(6)

بارلىق مۇستەبىتلەرگە ئوخشاش ياڭ زېڭشىن يەڭ ئىچىدە ئىش قىلاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ تېلېگىراما ئىشخانىسىنىڭ ئاچقۇچىنى ئۆزىنىڭ ئادەملىرىگىمۇ بەرمەيدىكەن. ھەمىشە گۇمانلانغاچقا، ئەتراپىدىكى خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئۆزىنىڭ يۇرتلۇقلىرىنى تاللىغان. ئەمما پەيدىنپەي ھەتتا ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسىنىڭمۇ ساداقىتىدىن گۇمانلىنىشقا باشلىغان. پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈشكە ئۇرۇنغان يۈەن شىكەينىڭ پىلانىنى يۈننەندىكى نارازى كىشىلەر سۈيىقەست پىلانلاپ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراتقاندىن كېيىن ئىشلار چېكىگە يەتكەن. سۈيىقەستچىلەر دوست تارتىپ ئۈرۈمچىدىكىلەر بىلەن ئالاقە ئورناتقان. ياڭ زېڭشىننىڭ بەلكى بىر ئاز خەۋىرى بولسا كېرەك، شۇڭا بايرام زىياپىتى شۇنداق بولغان. يۈەن شىكەي ياڭ زېڭشىنغا شىنجاڭنىڭ ھوقۇقىنى بېرىپ، پەقەت پايتەختكە سادىق بولسىلا شىنجاڭدا شەخسىي پادىشاھلىق قۇرسىمۇ بولىدىغانلىقىنى تەستىقلىغان. ئەمدى ياڭ زېڭشىن كۈتىۋاتقان ئىش ئۇنىڭ بېشىدىكى رىياسەتچىسىنىڭ يوق بولىشى ئىدى.

ئۇنىڭغا جۇغراپىيەنىڭ ياردىمى بولدى. ئۈرۈمچىنى جۇڭگودىن ئايرىپ تۇرغان بىپايان يايلاق ۋە چۆل - باياۋانلار شىنجاڭنى پاراكەندە يېڭى جۇمھۇرىيەتتىن ئايرىپ تۇراتتى ۋە ياڭ زېڭشىن بۇ يەردە ئۆزى خالىغانچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزەلەيتتى. ئۇنىڭ تىنچلىق سىياستى شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنى ئايرىپ تۇتۇش ۋە چېگرىلارنى چىڭ تاقاش ئىدى. پەقەت بىردىنبىر چەتئەللىككە، يەنى سوۋېت ئىتتىپاقى سودا ئۆمەكلىرىگە ئىلاجىسىزلىقتىن ئىلى ۋادىسى ۋە تارباغاتايدىكى چېگرا يەرلىرىدە سودا قىلىشقا ئىجازەت بەرگەن. گەرچە بۇرۇندىن تارتىپ ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى يەرلىك بەگلەرنىڭ ئاۋامغا زۇلۇم سېلىشىغا يول قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ياڭ زېڭشىن پاراكەندىچىلىك چىقىشىغا سەۋەب بولىدىغان دەرىجىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيەگە قەتئىي يول قويمىغان ۋە ئۆزى مادارا قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئارقىسىغا مەخپىي ۋەزىپىدىكى خادىملارنى قويۇپ يىراقلارغىچە يولغا سالغان.

ياڭ زېڭشىننىڭ «يەر يۈزى» جەننىتىنىڭ راھىتىنى ئاساسلىقى ياڭ ئۆزى كۆرگەن. كابلي خانىم ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىدىن فرانسېسكا بىلەن ئېۋانگېلىن فرانسوز 1926 - يىلى سوۋېت چېگرىسىدا قىممەت باھا بۇيۇملارنى چوڭ ماشىنىغا يۈكلەپ ئۇنى ئېرتىش دەرياسى ئارقىلىق تېز يۆتكىمەكچى بولىۋاتقان ياڭ زېڭشىننىڭ ئوغلى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندا ئۇلار قەھرىمان ياڭ زېڭشىننىڭ خاراكتېرىگە ئوبدان كۆز يۈگۈرتكەن. ئۇلارنىڭ ئېگەللىشىچە ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ ۋاقتى توشۇپ قالغانلىقىنى پەملەپ ئائىلىسى ۋە مال - دۇنيالىرىنى رۇسىيە ئارقىلىق تيەنجىندىكى ئەنگلىيە كونسىسىيەسى (ئىجارە يەر)گە يۆتكەشنى پىلانلىغان. ئەمەلىيەتتە ياڭ زېڭشىن بۇ ئۆلكىنى خانىۋەيران قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتمەس قەغەز پۇللىرىنى بېسىپ چىقىرىپ ئۇنى تىجارەتچىلەرگە زورلاپ ئېچكىرى جۇڭگونىڭ مۇقىم پۇلى بىلەن ئالماشتۇردى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە كونسولى كلارمونت سكرىننىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، پەقەت ئىككى يىل ئىچىدە پۇل ئوبورتى ئۆلكىنىڭ يىللىق كىرىمىدىن ئالتە ھەسسە ئېشىپ كەتكەن. زور سوممىدىكى پۇللار مەخپىي ھالدا چەتئەلدە يىغىپ ساقلانغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ياڭ زېڭشىن مانىلادا ئامېرىكا مۇھاپىزىتىدە بىخەتەر بىر بانكا ھېساباتى ئاچقان.

شىنجاڭغا كەلگەن زىيارەتچىلەر ياڭ زېڭشىننىڭ ماختانغان «جەننىتى» نى چۈشىنىشكە خۇشتار. ئۇلار ياڭ زېڭشىننى قاتتىق قول دەۋر سۈرۈپ، يەرلىكلەرگە بىر قەدەر ئادىل مۇئامىلە قىلغان ئىسلاھاتچى دەپ قارايدۇ. ھازىرقى ئالىملار ئۇنداق قارىمايدۇ. ئۇلار ئۇنى چىرىك پادىشاھلىقنى ئون يەتتە يىل داۋام قىلغان بىر مۇتەئەسسىپ دەپ قارايدۇ.(7)

گەرچە جىددى مۇداپىئە تەدبىرلىرى بار بولسىمۇ، ئەمما ياڭ زېڭشىن ئۆزى ھېچقاچان ئىشەنمەيدىغان قارام ئەمەلدار، ياپونىيەدە ئوقىغان مۇدېرنىزمچى فەن ياۋنەن تەرىپىدىن پالاكەتكە يولۇقتى.

1928 - يىلى 6 - ئايدا گومىنداڭ ھوقۇقنى قولغا ئېلىپ بېيجىڭغا كىرگەندە، ھەر ئۆلكىدە «دېموكراتىك» تەكلىپ بېرىش مىللىي كېڭەشى قۇرۇش لازىملىقىنى بېكىتتى. ياڭ زېڭشىن بۇنى قوللايدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ۋە ئاكتىپ مىللەتچى فەن ياۋنەنگە قارىماستىن بۇنى رەت قىلدى. (يەنى ئاتالمىش شىنجاڭ مىللىي كېڭىشىنىڭ قاراڭغۇ تەرىپىنى ئېتىراپ قىلمىدى) ئۇ ماختىنىپ: «مەن فەن ياۋنەننى باغلانغان يولۋاستەك ساقلايمەن» دېدى. بىر خىزمەتدىشىنىڭ ئېيتىشىچە ياڭ زېڭشىننىڭ رەت قىلىشى بىلەن فەن ياۋنەننىڭ سەۋر قاچىسى توشقان، ئۇ دوبەن ئۆزىنى ئۆزى يوغۇشتۇرۇپ بولغۇچە ئاۋۋال قول سېلىپ دوبەننى يوغۇشتۇرۇشنى قارار قىلغان. بۇ ياخشى يېگىت ۋەقەلىكلىرىدە تىراگېدىيە ماسلاشقان ھەيۋەتلىك بىر ئوپېراغا ئوخشايدىغان بىر پىلان تۈزگەن.

دوبەن 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئۈرۈمچىدىكى رۇس تىلى گىمنازىيىسىنىڭ مۇكاپات تارقىتىش يىغىنىغا قاتناشقان. مەكتەپ مۇدىرى فەن ياۋنەننىڭ ئاغىنىسى ئىدى. فەن ياۋنەن ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئادەملىرىدىن ئون نەچچە كىشىنى ئوقۇغۇچى قىياپەتتە ياساپ يەكلىرىنىڭ ئىچىگە تاپانچا يوشۇرغان ھالدا تۆۋەندە ئولتۇرغان يىغىن قاتناشقۇچىلىرى ئارىسىدا ئولتۇرغۇزۇشنى تاپىلىغان. نۇتۇق سۆزلەش نۆۋىتى كەلگەندە دوبەننىڭ كەيپىياتى ياخشى ئىدى. ھالبۇكى ئۇ نۇتۇق سۆزلەۋاتقاندا ئۇنىڭ مەھرەملىرىنىڭ ئىچىدىكى سەزگۈر بىرەيلەن دۇ فامىلىلىك جوڭۋې تاماشىبىنلار ئارىسىدا ناتونۇش كىشىلەرنىڭ ئولتۇرغانلىقىغا دىققەت قىلغان. مەكتەپ مۇدىرى ئۇنىڭغا ھېچقانداق چاتاق يوق دەپ خاتىرجەم قىلغان. يىغىن شاراپ زىياپىتى مۇناسىۋىتى بىلەن ۋاقتىلىق توختىغان. ياڭ زېڭشىننىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرى ئايرىم بىر ئۆيدە تاماققا تەكلىپ قىلىنىپ، تېزلىكتە قورالسىزلاندۇرۇلغان.

مېھمانلار ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسى، ياڭ زېڭشىننىڭ ئىلمىلىك سانائەت مىنىستىرى بار ئىدى. بۇ كىشى كېيىن دوستى ئەيچىن ۋۇغا ئەينى چاغدىكى مەنزىرىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن: «دوبەننىڭ ھەربىي مەكتەپتە ئىشى بولغاچقا ئۇ ئىمكانقەدەر بالدۇرراق كېتىشكە ئالدىرىدى. شۇڭا ئۇ تاماقنىڭ تېز كەلتۈرۈلىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ تەلىۋىگە قارىشى بۇ يەردە بىر كىچىكىش بولىۋاتاتتى. شۇنداق بولسىمۇ ياڭ دوبەن قاتتىق سەزگۈر ھالەتتىن بىرقانچە دەقىقە ئىچىدىلا نورمالسىز ئۆزگىرىپ يېنىدا ئولتۇرغانلار بىلەن «بارماق ئويۇنى» ئويناشقا پۈتۈن دىققىتى بىلەن كىرىشىپ كەتتى. تۇيۇقسىز... مەكتەپ مۇدىرى قولىدا بىر قانچە شىشە ھاراقنى كۆتۈرۈپ كىرىپ كەلدى ۋە ئۇنى ئۈستەلگە زەردە بىلەن قويدىكى، ھەممەيلەننىڭ كۆزى ئۇنىڭغا چۈشتى. دوبەننىڭ ئالدىدا قوپال ھەرىكەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن ئىزا ئاڭلىدى.

بۇ چاغدا فەن ياۋنەن:

— ھاراقلار ھەممىسى تەييار بولدىمۇ؟ - دېدى.

— ھەممىسى ھازىر، دېدى مۇدىر. فەن ياۋنەن سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلىغا قاراپ قەدەھ كۆتۈرۈپ ئۇنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن ئىچتى. قەدەھلەر سوقۇشتۇرۇلۇش بىلەن تەڭلا ئوق ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. ھەممەيلەن دوبەنگە قارىدى. ئېتىلغان يەتتە پاي ئوقنىڭ ھەممىسى نىشانغا تەككەن ئىدى. ئېغىر يارىلانغان ياڭ زېڭشىن جان تالاشقاچ ئاچچىقى بىلەن دۈشمەنلىرىگە قاراپ:

— بۇنداق قىلىشقا كىم پېتىندى؟ دېدى.

ئۇلار بولىۋاتقان ئىشلارغا قاراپ تۇرغاندا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئىشىكتىن چىقىپ كەتتى. سوۋېت كونسۇلى ئەر - خوتۇن قول يۇيۇش ئۆيىدە پاناھلاندى. دۇجۇڭۋېيغا ئوق تەككەن ئىدى. يەن مۆرىسىدىن يارىلانغان بولۇپ، پەقەت يالغاندىن ئۆلگەن بولۇپ يېتىۋالغاچقا ئامان قالدى. ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ئۈستەلنىڭ ئاستىدا ياتقان يەن فەن ياۋنەننىڭ قولىدا تاپانچا تۇتۇپ، ئېغىر يارىلانغان بولسىمۇ تېخىچە نەپەستىن توختىمىغان دوبەننىڭ يېنىدا ئولتۇرغانلىقىنى كۆرگەن. يەنە ئىككى پاي ئوق بۇ جىنايەتنى ئاخىرلاشتۇردى».

ياڭ زېڭشىن 17 يىل تىنچلىقتا ھۆكۈم سۈردى. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى ھەر قانداق چاغدىكىدىن ئالاھىدە بولدى. ئۇ ھەتتا جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىدا قالايمىقانچىلىق بولىۋاتقان، رۇسىيەدە ئىنقىلاب بولىۋاتقان، دۇنيادا بولسا 1914 - يىلىدىن 1918 - يىلىغىچە سوقۇش بولىۋاتقان چاغدىكىدىنمۇ بەكرەك ئالاھىدە بولدى.

ئەمما ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆلۈمى ئەيچىن ۋۇنى بىئارام قىلغان: «ياۋرۇپادىكى سەپىرىمدە شىنجاڭ ھەققىدە كۆپ گەپلەرنى ئاڭلىدىم» دەپ يازغان ئۇ: «مەملىكىتىم توغرۇلۇق ئۇلارنىڭ قىلغان تەنقىدلىرى ھەقىقەتەن توغرا، تەكەللۇپ قىلماي ئېيتسام، ئۆزۈمچىنىڭ يېقىنقى تارىخىدا بۇنداق قورقۇنچلۇق ئىشلار جىق بولدى. مەن جۇڭگو زېمىنىدا يۈز بەرگەن ھادىسىلەرنىڭ قورقۇنچلۇق دەرىجىسىنىڭ رۇسىيەدىكى تازىلاش ھەرىكىتى، (Dolfuss) دولفۇسنىڭ قەستكە ئۇچرىشى ۋە سېسىق نامى پۇر كەتكەن گېتلېرنىڭ 30 - ئىيۇل تازىلاش ھەرىكىتى كەبى بولغانلىقىدىن قاتتىق خىجىل بولىمەن».(9)

ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەن زىياپەتكە داخىل بولمىغان بىر مۇھىم ئەرباپ — ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى ۋە مۇئاۋىن كوماندىر جىن شۇرېن دوتەيىنىڭ نۇتقىدىن كېيىن، خىزمەت بېسىمىنى باھانە قىلىپ ئەپۇ سورىغاچ كېتىپ قالغان. گۇمانخورلار بەلكى جىن شورېن بىر ئىشلارنى بىلىشى مۇمكىن، باش سۈيقەستچى فەن ياۋنەن ئەمەس جىن شۇرېن دېگەندەك خىياللاردا بولدى. ئۇ كۈنكى سۈيقەستكە قاتناشمىغان مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى كېلىپ، تېزلىكتە فەن ياۋنەننى دوتەيىنىڭ ئورۇندۇقىدا ئولتۇرغان يېرىدىن قولغا ئالدى ۋە ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىندى.(10)

نەنجىڭدىكى ئاجىز گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قاراشقا چۈلىسىمۇ تەگمىگەن ھالدا جىن شۇرېننى قوللاپ قويدى. جىن شۇرېن جاسارەتتە ياڭ زېڭشىننىڭ يېرىمىغا توغرا كەلىسىمۇ، ئەمما ئاچكۆزلۈكتە ئۇنىڭدىن ئىككى ھەسسە ئارتۇق ئىدى. كابلې خانىم مۇنداق دەپ يازغان: «جىن شۇرېن ئاجىز، تۇترۇقسىز بىر ئەپيۇنكەش بولۇپ، بايلارغا يالاقچىلىق قىلىپ، نامراتلارنى بوزەك قىلاتتى. پۈتۈن روھىنى قورقۇنچ چىرماپ تۇرغان بولۇپ، بەزىدە ماغدۇرسىز سالپىيىپ يۈرسە، بەزىدە ئىنتايىن قاتتىق قول بولۇپ كېتەتتى. زالىملىق بىلەن ھاكۇاقتىلىقنىڭ بىرلەشمىسى بىر مۇستەبىت ھۆكۈمداردىكى ئەڭ ئەجەللىك خاراكتېردۇر.»

ھەتتا ئۇنىڭ سىياسىي مەسلىھەتچىسى ئەيچىن ۋۇمۇ جىن شۇرېننىڭ ئاجىزلىقىنى ئېتىراپ قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ھېس قىلغان.

ياڭ زېڭشىن تۇپلىغان يۈنەنلىك خىزمەتچىلەرنىڭ ئورنىغا جىن شۇرېننىڭ ئۆلكىسى گەنسۇدىن كەلگەنلەر ئالماشتى. پۇل بېسىش ماشىنىسى تېخىمۇ تېز ھالدا قەغەز پۇللارنى بېسىپ چىقىرىشقا باشلىدى. مەملىكەت ئىچىدە قوللىنىش ئۈچۈن پاسپورت ئېلىش بەلگىلەندى. ساقچىلارنىڭ نازارىتى ۋە تەكشۈرۈشى تېخىمۇ چىڭ تۇتۇلۇپ، مەككىگە ھەجگە بېرىش مەنئى قىلىندى. بۇ جىن شۇرېننىڭ دىنغا نىسبەتەن قاتتىق ئېھتىياتچان بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى تەڭگە پۇل (مۇقىم پۇل) نىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشىدىن قورققانلىقىدىندۇر. شىنجاڭنىڭ تەبىئى بايلىقلىرى، يەنى كېرىيەدىن چىققان ئالتۇن، خوتەندىن چىققان قاشتېشى ۋە تاغلاردىن چىققان تىرە ۋە قوي يۇڭى قاتارلىقلارنى يىغىۋېلىپ، جىن شۇرېن كونتروللىقىدىكى ھۆكۈمەت مونوپول قىلىۋالدى. جىن شۇرېننىڭ ھارام پايدا ئالغانلىقىنى گېرمان ئېنژېنېرى ۋە ناتسېست ئىشپىيونى گېئورگ ۋاسېل ئىسپاتلىدى[1]. ۋاسېل ئۆزى بىلەن سۇجۇدا كۆرۈشكەن گېرمانىيەلىك ئۇچقۇچى راتخژنىڭ جىن شۇرېنغا ياللىنىپ ئۇنىڭ مىليون دوللەر قىممىتىدىكى نۆكچە ئالتۇننى ئۈرۈمچىدىن بېيجىڭغا ئايروپىلاندا ئاپىرىپ بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەن.

قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىمۇ تەھدىتكە ئۇچرىدى. 1930 - يىلى بىر ئىمام مۇستەقىل مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇشنى پىلانلىغان تىنجىق ئىسسىق بوستانلىق تۇرپاندىن تۇپىلاڭنىڭ دەسلەپكى شاماللىرى كېلىشكە باشلىدى. بۇ ئىمام گەنسۇ چېگرىسىدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئارمىيىسىدىكى بىر تۇڭگان ئوفىتسىردىن ياردەم تەلەپ قىلغان ئىدى. بۇ تۇڭگان ئوفىتسىر ئۆزىنىڭ كوماندىرىدىن رۇخسەت ئالمايلا يۈزچە ئادەم بىلەن ئاتلىق يولغا چىقتى ۋە قومۇلۇقنى كېسىپ ئۆتتى. ئەمما ئۇنى قايتۇرۇپ كېتىش ئۈچۈن ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ توسقۇنلۇقى، پاراكەندە قىلىشى نەتىجىسىدە تۇرپانغا ئاران 27 نەپەر ئەسكىرى بىلەن كېلەلىدى. بۇ تۇپىلاڭ مەغلۇپ بولدى. «جىن شۇرېن بۇ ئاگاھلاندۇرۇشقا دىققەت قىلىشى كېرەك ئىدى» دەيدۇ ئەيچىن ۋۇ. بىراق بۇ تىنجىماس مۇسۇلمانلارنى ھېچقانداق قىلىپ تىنجىتالمىدى: «ياڭ زېڭشىن ياۋاش قىياپەتتە كۆرۈنگەن يولۋاسنى ئېھتىياتسىز ھالدا قەپەزدىن قويۇپ بېرىش ئارقىلىق ھالاك بولدى. ئۇنىڭ ۋارىسى بۇنىڭدىن بەك ئىبرەت ئالماي، ئالدىدا تۇرغان بىر توپ ياتلارنى قاپ يۈرەكلىك بىلەن قىيناۋاتىدۇ».(12)

گەنسۇ چېگرىسىغا يېقىن بىپايان قۇمۇل بوستانلىقىغا (يەنى ئادەتتە جۇڭگولۇقلارنىڭ شىنجاڭغا كىرىش ئېغىزىغا) بوش قويىۋېتىلگەن بىر يولۋاس بۆسۈپ كىردى. 1930 - يىلى بۇ بوستانلىقنىڭ ھۆكۈمرانى مەخسۇت شاھ (ۋاڭ) ئۆلدى. مەخسۇت شاھ مىڭ يىل بۇرۇن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇيغۇر خانلارنىڭ داۋامى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ئىشغالىدا ئۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئاز بىر قىسىملارغا خۇددى ھىندىستاندا ئەنگلىيە قۇرۇپ بەرگەن «يەرلىك دۆلەتلەر» گە ئوخشاش يېرىم ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە رۇخسەت قىلىنغان.(13) مەخسۇت شاھ پۈتۈنلەي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغان بولۇپ، خەنزۇچە ئاھاڭدا ئۇيغۇرچە (تۈركچە) سۆزلەيتتى ۋە جۇڭگوچە ئۇزۇن كۆينەك كىيگەن ئىدى. ئېكسپېدىتسىيىچى ئالبېرت ۋون لىكوك ئۇنىڭ ئوردىسىنىڭ جۇڭگو ۋە خوتەننىڭ گىلەملىرى بىلەن زىننەتلەنگەنلىكى، نەقىشلىرىنىڭ جۇڭگو ۋە بۇخارا ئۇسلۇبىدا ئىكەنلىكى، خوتەندىن كەلتۈرۈلگەن قاشتېشى ھەيكەل بىلەن جۇڭگونىڭ فارفۇر بويۇملىرى، بىر دانە فرانسىيە سائىتى، رۇسىيەنىڭ كىرسىن لامپىسى ۋە بىر دانە كاككۇك سائەت قاتارلىقلارنىڭ بارلىقىنى بايان قىلغان. لىكوك: «بىر مۇسۇلمان پادىشاھنىڭ ئۆيىدە رۇسىيەنىڭ ھارىقى بىلەن فرانسىيەنىڭ شامپانلىرىنى كۆرۈپ ھەقىقەتەن ھەيران قالدىم. ئۇ توختىماستىن بىزنىڭ سالامەتلىكىمىز ئۈچۈن قەدەھ كۆتۈرۈپ ئىچتى. قارىماققا ئىسپىرتنىڭ زىيىنىغا قارشى قاتتىق چېنىقىپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى. ئەمما ئۇ رەسمىگە تارتىلىشنى رەت قىلدى»(14) دېگەن. مەخسۇت شاھنىڭ باش ۋەزىرى يولۋاسخان خەنزۇ تىلىدا راۋان سۆزلەيتتى ۋە تېز ئۆزگىرەلەيدىغان ئارتىستقا ئوخشايتتى. ئۇ كېلەچەكتىكى تۇپىلاڭدا قوش

[1] ۋاسېل جۇڭگودا ئايرىدۇرۇم قۇرۇۋاتاتتى. ئۇچقۇچى راتخژ بىر ئاخشام بىر كەپىدە بىللە ياتقاندا، ئۇنىڭغا ئۆزى يۆتكەۋاتقان نۆكچە ئالتۇننىڭ سىرىنى ئېيتقان. ئەتىسى ئەتىگەن بۇ ئىككەيلەن ئايروپىلانى قوزغاتماقچى بولىۋاتقاندا قوراللىق تۇڭگان ئەسكەرلەر پەيدا بولۇپ، ئاختۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. راتخژ بىلەن سىمسىز تېلگېراف مەشغۇلاتچىسى ئالتۇن قاچىلانغان ساندۇق ئۈستىدە ئولتۇرىۋېلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ تەكشۈرۈشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ چامادانلىرىنى تىزى ئۈستىدە قويۇپ تەق بولۇپ تۇرغان.

بىسلىق رول ئوينىدى. شا مەخسۇت قوشۇنىدىكى ھەممەيلەنگە تونۇشلۇق يەنە بىر شەخس بولسا خوجىنىياز ھاجى. ئۇ كېيىنكى كۈرەشلەردە مۆلچەرلىگۈسىز رول ئوينىغان.

شا مەخسۇت ئۆلگەندە يەرلىك ئەمەلدارلار جىن شۇرېننى قۇمۇلنى قولغا ئېلىشقا، پادىشاھلىق تۈزۈمنى بىكار قىلىشقا، شا مەخسۇتنىڭ 36 مىڭ مۇ يېرىنى پارچىلاپ يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشقا دەۋەت قىلغان. ۋەزىر يولۋاسخان ۋە شا مەخسۇتنىڭ ۋارىسى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىلىپ دوتەيگە سادىق بولۇشقا قەسەميات قىلىشقا زورلانغان. گەرچە شا مەخسۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئېزىلىش بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ دەھشەتلىك زۇلۇمدىن كۆپ يىراق ئىدى. ئەمما جىن شۇرېننىڭ قۇمۇلدىكى ئادەملىرى تۈركلەرنىڭ مال - مۈلكىنى ئىگەللىۋېلىشقا كەلگەندە ئۆزىگە ئۆزى ئالاھىدە مەرتلىك قىلدى. «يەر ئىسلاھاتى» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى: تۈركلەرنىڭ يېرىنى تارتىپ ئېلىپ ئۇنى گەنسۇدىن چىققان يۈزلەرچە خەنزۇ ئاققۇنغا بېرىش، يەر ئىگىسى تۈركلەرگە ئۇنىڭ ئورنىغا قوملۇق ئەتراپىدىكى كەڭرى قاقاس يەرلەرنى بېرىش دېگەننى ئىپادىلىدى. ئەيچېن ۋۇ بۇنى: «مۇتلەق بۇلاڭچىلىق پەقەت قانۇن قىياپىتىدە ياسىنىپ كەلگەن» دەپ ئاتىغان. مۇسۇلمانلار بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ ئۈرۈمچىگە ئەرز قىلىپ تېلېگراممىا يوللىغان. ئەمما ئۇچۇر كەلمىگەن ياكى ئۈرۈمچى پەرۋا قىلمىغان.

1931 - يىلىنىڭ باشلىرىدا جىن شۇرېننىڭ باج يىغقۇچىلىرىدىن بىر ئەخمەق ھەقىقەتەن يولۋاسنى قەپەزدىن چىقاردى. جاڭ مۇ ئىسىملىك بىر يىگىت قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى بىر كىچىك يېزىدا باجگىر ئىدى. بۇ يەردە ئۇ بىر مۇسۇلمان قىزنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، قاتتىق نارازىلىقلارغا پىسەنت قىلماي ئۇنىڭغا توي قىلىش تەلىۋى قويىدى. ھېكايىنىڭ بىر ۋارىيانتىدا دېيىلىشىچە، توي ئىشلىرىنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن قىزنىڭ دادىسى ئۇنى كەچلىك تاماققا ئۆيىگە چاقىرغان. ئۇ كەلگەندە ئۇنى ۋە ئۇنىڭ 32 نەپەر قوغدىغۇچىسىنى تۈركلەر تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرگەن. ھېكايىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىدا دېيىلىشىچە، تويغا رازىلىق بېرىلگەن. ئەمما بۇ يىگىت بىلەن قىز توي كېچىسى ئۆلتۈرۈلگەن. قايسىنىڭ راست بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ قاتىللىق ئومۇمىيۈزلۈك بىر قوزغىلاڭنىڭ پىلانلانغانلىقىنىڭ سىگنالى ئىدى. غەنىمەت ئالغان بىر قانچە دانە مىلتىقى بىلەن تۈركلەر قەدىمىي شەھەر قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى. دەسلەپتە پالاكەتكە يولۇققانلارنىڭ ئىچىدە گەنسۇدىن كېلىپ تۈركلەرنىڭ زېمىنىغا يەرلەشكەن خەنزۇلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ باشلىرى كېسىلىپ ئۆزلىرى ھەقسىز ئىگەللىۋالغان ئېتىزلىقلارغا كۆمۈلدى.

گەرچە جىن شۇرېن تۈركلەرنىڭ ناھەقچىلىققا قارشى شىكايەتلىرىگە قۇلاق سېلىشى كېرەك بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇ ھاقارەتنىڭ قۇمۇلدىكى شاھلىق تۈزۈمنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى تۈپەيلى كېلىپ چىققانلىقى (گۇناھنىڭ ئۆزىدە ئىكەنلىكى) نى چۈشەنمەي، ئەڭ قاتتىق ئىنتىقام ئېلىشقا قارار قىلدى. ئۇ مۇسۇلمان يېتەكچىلەرگە قىلچىلىك كەچۈرلىك قىلماي ئۇلارنى باشقىلاردىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇلار تاپقان ياردەمچىلەر ئارىسىدىكى بىرەيلەن گەرچە يېشى كىچىك بولسىمۇ، ئەمما باتۇرلۇقىنى ئاللىقاچان نامايەن قىلغان. كەسكىن، رەھبەرلىك تالانتى بار ۋە خەتەرلىك بىر رەقىپ ئىدى.

گەنسۇدىن كەلگەن ھەربىي قوماندان ماجۇڭيىڭ تەخمىنەن 1910 - يىلى كاتتىۋاشلىرى بەش ما نامى بىلەن مەشھۇر بىر مىلتارىستلار جەمەتىدە تۇغۇلغان. قۇمۇل قوزغىلىڭى پارتلىغاندا ئەمدىلا 21 ياش بولۇشىغا قارىماستىن، ئۇ تەجرىبىلىك، 14 يېشىدىن باشلاپ ئارمىيىگە قاتناشقان ۋە 15 يېشىدا كوماندىر بولغان جەڭگە ماھىر بىرەيلەن ئىدى. ئۇ گەنسۇنىڭ غەربىي شىمالىدا قىرغىنچىلىق بىلەن شەھەرلەرنى، بۇلاڭچىلىق بىلەن يېزىنى قورقۇتقان. نەنجىڭدىكى ھەربىي مەكتەپتە بىر مەزگىل قالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يەردە ئۇ جاڭ كەيشى (جياڭ جېيشى) دە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان ئىكەن. ئەمدى ئۇ گەنسۇنىڭ غەربىي شىمالىنى كونترول قىلىپ تۇراتتى. نامى مەشھۇر ئىدى. «ما» دېمەك «مۇھەممەد» دېگەن ئىسىمنىڭ قىسقارتىلمىسى بولغاچقا، جۇڭگولۇق مۇسۇلمانلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۇنى فامىلە قىلىپ قوللانغان. بۇ سۆز خەنزۇچىدىكى «ئات» دېگەن سۆزگە ئىنتايىن ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن ماجۇڭيىڭنىڭ «يوغان ئات» دېگەن لەقىمنى سېۋىن ھېدىن ۋە باشقىلار قوللانغان. ئەمما ئۇنىڭ قوشۇنىدىكى كىشىلەر بۇ كىچىك گېنېرال ياكى بۇۋاق گېنېرالغا ئىنتايىن ئىتائەت قىلاتتى ۋە ئۇنى تەڭدىشى يوق دەپ بىلەتتى.

ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ياقۇپ بەگكە ئوخشاش ماجۇڭيىڭمۇ شىنجاڭنىڭ سىرتىدىن كېلىپ ئالللقاچان باشلانغان قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالغان. ئۇنى بۇ يەرگە يېقىنلاشتۇرغان كىشى قۇمۇللۇق يولۋاسخان. يولۋاسخاننىڭ مەقسىتى: ئۇرۇمچىدىكى دوتەيىنى قايىل قىلىپ، قۇمۇلدىكى خانلىق تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىدى. يولۋاسخاننىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ ئەسلى ماجۇڭيىڭغا ئارىلىشىپ قېلىش نىيىتى يوق ئىكەن. ئۇ گومىنداڭ مىللىي ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا ماڭغاندا سۇجۇدا يول ئۈستىدە ئۇچرىشىپ قالغان ماجۇڭيىڭغا گەپتىن - گەپ چىقىپ ئۆزىنىڭ مەخپى ۋەزىپىسىنى دەپ سالغان. ماجۇڭيىڭ ئۇنىڭغا «مۇسۇلمان قېرىنداشلىقنىڭ يۈزى ئۈچۈن» ياردەم بېرىشكە ۋەدە قىلغان. ئەمما ئۇنىڭ تېخىمۇ بۈيۈك پىلانلىرى بار ئىدى.

ئۆلكىنىڭ دوتيىگە قارشى قوزغىلاڭ قىلىۋاتقان تۈركلەرنىڭ گومىنداڭ مىللىي ھۆكۈمىتىگە بولغان ساداقىتى پەقەت ئاغزىدىكى قۇرۇق گەپ ئىدى. ئەمما ئۇلار ئۆزىنى نەنجىڭدىكى مىللىي ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقى ۋەكىلى ھېسابلايدىغان جاڭ كەيشىنى بىلىدىغان ۋە ھۆرمەتلەيدىغان بىر مۇسۇلمان (تۇڭگان) قوماندانىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۈركلەر بىلەن تۇڭگانلار گەرچە ئوخشاشلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلسىمۇ، ئەمما تەبىئىي ئىتتىپاقداشلىقتىن يىراق ئىدى.

بۇۋاق گېنېرال ماجۇڭيىڭ سۆزىگە ئەمەل قىلىپ 1931 - يىلى 6 - ئايدا دەشت باياۋان (Gobi) دىن كېسىپ ئۆتۈپ 500 ئاتلىق قوراللىق ئەسكەرنى باشلاپ كەلدى. بۇ چاغدا قۇمۇلدا مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان بىر ئەترەت ياۋرۇپاچە مۇتۇرلۇق يۈك ماشىنىلىرى توختاپ قالغان ئىدى. بۇلار فرانسىيەنىڭ قارا قۇرۇمنى جاپالىق ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن بېيجىڭغا كېتىۋاتقان Citroeh – Haardt ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ ماشىنىلىرى ئىدى. ئۇلار كېيىن تېزلا كەتتى. ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ كەينىدە قەپ قالغان بىر ئېنژېنېرنىڭ ئېيتىشىچە، ماجۇڭيىڭ ئالدى بىلەن جۇڭگولۇق مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەرنىڭ كوماندىرىغا ئىككى ئەلچىسىنى ئەۋەتىپ تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلغان. بىر نەپەر ئەلچى ھەمراھىنىڭ كاللىسىنى كۆتۈرۈپ قايتىپ كەلگەن. 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ماجۇڭيىڭ ئارمىيىسى دۇمباق، كاناي چېلىپ ھۆركىرىگەن ھالدا شەھەر قورغىنىغا زەمبىرەك ئېتىپ ھۇجۇم قىلغان. ئارقىدىنلا بىر توپ كىشى ئېچىلغان يولدىن ئەگەشكەن. ئوغاق كۆتۈرىۋالغان تۇڭگان ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قوغلانغان خەنزۇ دېھقانلار شۇتىلارغا يامىشىپ قاچقان. قورغان ئۈستىگە چىققان تۇڭگانلار نەيزە ۋە پالتا، تاش ۋە گىرانات بىلەن قارشىلانغان. ئارقىدىنلا پىلمۇت سايراپ كەتكەن.(15)

قۇمۇلغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش 11 - ئايغا قەدەر داۋام قىلغان. بۇ چاغدا جۇڭگولۇق مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى ئاخىرقى تۆگە، ئات ۋە ئېشەكلەرنى يەپ بولغان بولۇپ، ئۇن ۋە ئەپيۇنلىرى ئاز قالغان ئىدى. قوراللىرىدىن پەقەتلا بۇندىن 60 يىل بۇرۇن گېنېرال زوزۇڭتاڭ قالدۇرۇپ قويغان مەخپى ئامبارلاردىن تېپىلغان قىلىچ بىلەن (ئۇچىدا ئوت بار) ئوقياسى بار ئىدى. جىن شورېن ئىلى ۋىلايىتىدىن يېڭى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلغان 250 نەپەر ئاق ئورۇس باشچىلىقىدا ياردەمچى قوشۇن كەلدى. بۇ ئاق ئورۇسلارنىڭ مول ئۇرۇش تەجرىبىسى بار بولۇپ، ئۇلار روسىيە ئىچكى ئۇرۇشىدىكى بولشېۋىك غەلىبىسىدىن كېيىن ئىلىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار ئىدى. ماجۇڭيىڭ ئۇرۇشنى توختاتقاندا ئېغىر يارىلانغان، ئىككىلا پاچىقىغا ئوق تەككەن ئىدى. قۇمۇل ۋاقىتلىق تىنجىدى. ئەمما جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىنتىقام ئېلىشى شۇ قەدەر دەھشەتلىك بولدىكى، تۈركلەرنىڭ يېزىلىرى خاراپ بولدى. تۇرغۇنلىغان ئادەملەر ئۆلتۈرۈلدى. ۋەھشى ئىنتىقام پەقەت قوزغىلاڭ ئوچقۇنىنى تېخىمۇ كۈچلۈك يالقۇنلاتتى خالاس.

بۇۋاق گېنېرال چېكىنىپ يارىسىنى داۋالىتىش ئۈچۈن گەنسۇدىكى ئەنشىغا كەتتى. بۇ يەردە ئۇ ئۈچ نەپەر ئىنگلىز دىن تارقاتقۇچىنى ئۆزىنى زىيارەت قىلىشقا چاقىردى.

مىلدرېد كابلې، فرانسېسكا فرانسۇز ۋە ئۇنىڭ سىڭلىسى ئېۋانگېلىن ئەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دۇنخۇاڭدا ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن يوشۇرۇن قولغا ئېلىنغان. ئۇلار بۇ بۇۋاق گېنېرالنىڭ ھەممە ئىشلىرى ۋە تاكتىكىسىدىن خەۋەر تاپقان. بۇ قورقماس ئاياللار تۇڭگان قوشۇنلىرى كونتروللۇقىدىكى رايونلاردىن كېسىپ ئۆتۈپ ئۇلارنىڭ خەلق ئىچىدە پەيدا قىلغان ۋەھىمىلىرىگە شاھىت بولغان. يېزا ئاياللىرى ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كىيىملىرىنى كىيىپ ئەتىگەندىن كەچكىچە كاڭ (ياغاچ ياكى لايدىن ياسالغان، ئاستى ئوت بار سۇپا بولۇپ، ھازىرمۇ شىمالى جۇڭگو يېزىلىرىدا قوللىنىلماقتا) ئۈستىدە

بوغچىسىنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ جاڭ ئۇرۇلغان ھامان قىچىشقا تەق بولۇپ تۇراتتى. بۇ ئۈچ نەپەر دىن تارقاتقۇچمۇ تەڭ كېچە ۋاقتىدا بىر ئاتلىق يېزىغا كېلىپ سىگنال بەرگەندە قېچىپ كەتكەن.

بىر قېتىم بۇ ئاياللار ئۆتەڭدىن چىققاندىن كېيىن يولدا بىر توپ ئاتلىقلار تەرىپىدىن توختىتىلغان ۋە پەقەت ئۆزىنى تونۇيدىغان بىر ئوفتسېرنىڭ پەيدا بولىشى بىلەنلا قۇتۇلغان. باندىتلار كەتكەچ كىشلەرگە ئوق چىقارغان. يەنە بىر قېتىم بۇ ئاياللار بىر دېھقان ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە تۇنۇر بېشىدا ئولتۇرۇپ گىردە يەۋاتقاندا ئىشىك يېنىدا توختىغان بىر ئات تۇيىقى ئاۋازىنى ئاڭلىغان. ئاتلىق تۇڭگان ئوفتسېر دېھقاندىن بۇغداي تەلەپ قىلغان. دېھقان ئالدىنقى قېتىم كەلگەندە بار - يوق ھەممىسنى ئېلىپ كەتكەنلىكنى، ھازىر بۇغداي يوقلۇقىنى ئېيتقاندا قامچىلانغان. بۇ دېھقان قوناق قويىدىغان ئۇلاقنىڭ تىگىدە قەپقالغان قۇناقلارنىڭ ھەممىسنى سۈپۈرۈپ ئېلىپ تۇڭگان ئوفتسېرغا بەرگەن. ئوفتسېر كەتكەندىن كېيىن، «بۇ ساھىپخانىمىز قىلچىلىك قاخشاپ غۇدىرىماستىن، پاختىلىق چاپىنىنى سېلىۋېتىپ بويىنى ۋە مۆرىسىدە قالغان قامچا ئىزلىرىنى سىلىغان پېتى تونۇر بېشىغا كېلىپ ئارىمىزغا كىرىپ ئولتۇردى. بۇ پەقەت ھاياتىدا ھېچقانداق ئىنسانى ھوقۇقىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقمىغان كىشلەردىلا بولىدىغان سەۋر تاقەتتۇر» دەيدۇ كابلې خانىم.(16)

تۇڭگانلارنىڭ ئالۋاڭ - سېلىقلىرى شۇنچىلىك ئېغىرلاشقانكى، دۇنخۇاڭدىكى كىشلەر قەلەندەرلىشىپ كەتتى. كوچىلاردا قارا كېزىك تارقالدى. كېسەل تەككەن بىچارىلەر بىر يۇتۇم سۇغا زار بولۇپ، جاقىلداپ تىترەپ يېتىپ ئۆلەتتى. نامراتلارنىڭ چوڭقۇرراق كولانمىغان قەۋرىلىرىدىكى جەسەتلىرىنى ئىتلار ۋە بۆرىلەر تېپىۋېلىپ پارچىلاپ يەيتتى. بۇ ئاياللار مەجبۇرى ئەسكەرلىككە تۇتۇش ھەرىكىتىنىڭ ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. ئۆيلىرىدىن تۇتۇلغان يېزىلىق ياشلار قوللىرى بوينىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ ئارقىسىغا قايرىلىپ باغلانغان پېتى سەپكە تىزىلدۇرۇلۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىرىلەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەپيۇن خۇمارى بار نۇرغۇن كىشى ئۇچۇق دېيىشكە مەجبۇر بولدى. بىر كۈندە ئۈچ ۋاق مەشىق مەيدانىغا ئېلىپ بېرىلىپ مەشىق قىلدۇرۇلاتتى. تەلەپكە لايىق بولغانلار بۇۋاق گېنېرالنىڭ كۆز ئالدىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان پاراتقا قاتنىشىش ئۈچۈن ئەنشىگە ئەۋەتىلەتتى.

ئەنشىغا بېرىشتىن ئىبارەت قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر جاپالىق يۇرۇش بۇيرۇقىنى تاپشۇرىۋالغان بۇ ئاياللار 1932 - يىلى 11 - ئايدا سۇغۇق بىر ئەتىگەندە يولغا چىقتى. تۆت كۈندىن كېيىن يېتىپ كەلگەندە شەھەر قۇۋۇقىدا پوستا تۇرغان بەتقىلىق بىر ئەسكەر تەرىپىدىن سوراق قىلىنغاندىن كېيىن ياتاقلىرى كۆرسىتىلدى. ئەتىسى ئۇلارنىڭ كېلىشىگە ئىجازەت بېرىلدى.

ئۇلار ئۇچراتقان «زىلىۋا، قەددى قامەتلىك، كېلىشكەن بۇ يىگىت» ئاياللارنى قورقىتىشتىن يىراق ئىدى. بۇ ئاياللار قارىماقتا ئاياللىق سەزگۈرلۈكى بىلەن ھەۋەس ئارىلاش نارازىلىق ئىلكىدە بىر نەرسىنى ھېس قىلغاندەك كۆرۈنەتتى. كابلې خانىم بۇ ياش يىگىتتە ياخشىلىق بار دەپ ئويلىدى. ئەمما بىر ئازدىن كېيىنلا بەلكى ماجۇڭيىڭ ئىيسا ئەلەيھىسسالام ھەققىدە بىر نەرسىنى ئاڭلاشقا قىزىقىشى مۇمكىن دېگەننى خىيالىغا كەلتۈرۈش بىلەنلا دەرھال بۇنىڭدىن ۋاز كەچتى. ماجۇڭيىڭ يېڭىۋاشتىن ئۇرۇش قوزغاشقا تەقەززا ئىدى ۋە غەربنىڭ كارامەت دورىلىرىغا ئېھتىياجى بار ئىدى.

ماجۇڭيىڭ كۆرگۈچىلەر ئارىسىغا قىستىلىپ كىرگەن بىر يالۋۇرغۇچىغا باشقىچە مۇئامىلە قىلدى. كابلې خانىم يان تەرەپتىكى بىر ئۈستەلدە مەلھەم دورا تەييارلاۋاتقاندا بۇ «رەھىمسىز، باغرى قاتتىق يىگىت» نىڭ ئۆزىنىڭ كەيپىياتىغا ئاساسەن ئادالەتنى تەقسىم قىلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلغان. بىر بۇۋاي يالغۇز ئوغلىنىڭ بىر قۇشۇق قېنىدىن كېچىشنى تىلەپ يالۋۇرۇپ كەلگەن ئىدى. ماجۇڭيىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرغان بۇ بىچارىگە قىلچىلىك ئىچ ئاغرىتمىدى:

«ــــ ئوغلۇمنىڭ جېنىغا رەھىم قىلسىلا ئالىيلىرى.

ــــ نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا رەھىم قىلىمەن؟

ــــ ئۇ مېنىڭ بىردىنبىر ئوغلۇم، ئالىيلىرى.

ــــ بۇ ئوغۇل ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلدى. مېنىڭ قائىدەم بويىچە ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلار ئېتىلىدۇ.

ــــ مەن ئۇنىڭ بۇندىن كېيىن قەتئى ئۇنداق قىلمايدىغانلىقىغا قەسەم قىلاي، ئالىيلىرى.

ــــ ئۇ بىر قېتىم قىلدى. بۇ يېتەرلىك. مەن قارارىمدىن يانمايمەن. سەن كەت.»

بۇ ئەخمەق ئادەم تاكى مۇھاپىزەتچىلەر ئۇنى قوغلاپ ھەيدىۋەتكەنگە قەدەر پىشانىسىنى گېنېرالنىڭ ئورۇندۇقىغا تەككۈزۈپ تازىم قىلىپ ئولتۇردى.(17)

كابلىي خانىم قانداق دورا بەرگەنلىكىنى ئېيتمىغان. ئەمما قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ مىلىتارىست ناھايىتى تېزلا ساقىيىپ يەنە ئاتقا مىنەلەيدىغان بولغان. كابلىي خانىم: «ئۇ ھەمىشە بىزگە ئىنتايىن ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلاتتى. بەلكى ئۇ بىزنىڭ ئۇنىڭغا ھەرگىز خۇشامەت قىلمايدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ھېچ قورقمايدىغان بىردىنبىر كىشىلەر ئىكەنلىكىمىزنى تونۇپ يەتكەن بولسا كېرەك» دەپ يازغان.(18)

ماجۇڭيىڭنىڭ ئەتراپى تەخسىكەشلەر ۋە مەسلىھەتچىلەر بىلەن قورشالغان بولۇپ، ئىشلاردا ئۇيىاق - بۇياققا تارتىلىپ، تۇزۇك، كەسكىن قارار چىقىرالمايتتى. بۇ يەردە يەنە ئىككى نەپەر ۋەزىپىسى نامەلۇم ياپونىيەلىك بار ئىدى. ياپونلار ئۆتكەن يىلى مانجۇرىيەنى ئېسىۋالغان ھەم پۈتۈن شىمالى جۇڭگونى ئېسىۋېلىشنى پىلانلىغان، ئۈرۈمچىدىكى ھۆكۈمەت ياپونلاردىن قورقۇپ تۇرغان ۋەزىيەتتە بۇ ئىككەيلەن قاتتىق گۇمان قوزغايتتى. ماجۇڭيىڭنىڭ يەنە ئىستانبۇلدىن كەلگەن ئىككى نەپەر تۈرك ھەربىي مەسلىھەتچىسى بار بولۇپ، بىرى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان. يەنە بىرى پارىژدا سىياسىي ئىلىم كەسپىدە ئوقۇغان ئىكەن.

بۇ ئۈچ ئايال بىلەن ئىلگىرى سەپەردە تونۇشۇپ قالغان ئىككى تۈركىيەلىك ھازىر تازا ئەسقاتتى. ئۇلار ماجۇڭيىڭنى بۇلارنى ئۇ يەردە قېلىشقا ۋەدە قىلىش شەرتى بىلەن دۇنخۇاڭغا قايتۇرۇشقا ئۇناتتى. مىلدرېد كابلىي ئۆزىنىڭ بۇۋاق گېنېرال بىلەن ئاخىرقى قېتىم كۆرۈشكەن چاغدا ئۇنىڭغا خرىستىئان تۇيغۇسىنى كۆرسەتكەنلىكىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ كېلىشكەن، قەددى - قامەتلىك ئەر تاملىرىغا ھەر خىل مىلتىقلار ئېسىۋېتىلگەن ئۆيدە قولۇمدىن «ئىنجىل» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىنى ئېلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان سەللىلىك خاس مۇھاپىزەتچىلەر تىكىلىپ قاراپ تۇردى. بۇ «ئىنجىل» ئۇنىڭغا ئۆز تىلىدا خىتاب قىلىپ ئۇنى ئەيىبلەيدۇ. ئۇ تەۋبە قىلىپ، ئىمان ئېيتسىلا، ئۇنى يېڭىۋاشتىن ئۆزگەرتەلەيدۇ. ئۇ سالام بەردى. مەن ئارقامغا قايتتىم. بىز ئۇندىن كېيىن ئەسلا كۆرۈشمىدۇق».(19)

دۇنخۇاڭغا قايتقاندىن كېيىن بۇ باتۇر ئاياللار قاچقاندا ئىشلىتەرمىز دەپ مەخپىي ھالدا ئۇن ۋە (ئات ئۈچۈن) پىچان يىغىشقا باشلىغان. بىر قانچە ئايدىن كېيىن قاچقان، كېچە - كۈندۈز توختىماي يۈرۈپ ئۈچ كۈندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ماشىنا بىلەن قوغلاپ كەلگەن. ئاياللار ئۇلارنى ئالداپ قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇپ قالغان. كېيىن بۇ خاتالىق بايقالغان چاغدا ئۇلار جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە بىخەتەر ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۈرۈمچىدىكى دوتەي جىن شۇرېننىڭ رەھبەرلىكتىكى سەۋەنلىكى بۇۋاق گېنېرالغا كۈتىۋاتقان ئۇرۇش ئېلان قىلىش باھانە - سەۋەبىنى بەردى. جىن شۇرېن ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە ئۇرۇندى. ئۇ يىراقتىكى نەنجىڭغا ئەمەس، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە بۇرۇلۇپ، تانكا، ئايروپىلان ۋە باشقا ھەربىي ئەشيالارنى ئېلىش ئۈچۈن 1931 - يىلى رۇسىيە بىلەن بىر قانۇنسىز شەرتنامە ئىمزالاپ، رۇسىيەگە مەخپىي ھالدا سودىنى مونوپول قىلىش ھوقۇقىنى بەردى. ئۇ يەنە، بەلكى پىشانىسىگە پۈتۈلگەن بولسا كېرەك، مىللىي ھۆكۈمەت (گومىنداڭ) شىنجاڭغا ئەۋەتكەن ئوتتۇز ياشلاردىكى ئالىي مەلۇماتلىق مانجۇ ھەربىي يەنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئارمىيە ئوفىتسېرى شېڭ شىسەينى ئۆلكىنىڭ باش ھەربىي كوماندىرلىقىغا تەيىنلىدى.

بۇ چاغدا ئەنشىدە سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلگەن بۇۋاق گېنېرال ياردەمچىسى ماشىمىڭنى شىنجاڭنى ئېلىشقا ئەۋەتتى. كېيىنكى يىلى تۇرپاندا يۈز بەرگەن توقۇنۇشنى يېڭى كوماندىر شېڭ شىسەي باستۇرغان ئىدى. ئەمما 1932 - يىلى ئۈرۈمچىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ ئورنى قارىماققا بىر داۋالغۇشقا ئۇچراشقا باشلىغاندەك قىلاتتى. ماشىمىڭ پايتەخت ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. دەل بۇ پەيتتە بۇ قالايمىقانچىلىق مەزگىللىرىدىكى تارىخنى خاتىرىلىگۈچى ئەدىپ ئەيچىن ۋۇمۇ جۇڭگونىڭ دېڭىز بويىدىن بۇ تەھدىت ماراپ تۇرغان شەھەرگە قاراپ ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلانغان ئىدى.

ئەيچىن ۋۇ ئۆزىنى كۈتىۋاتقان ئاۋارىچىلىقتىن تامامەن خەۋەرسىز ھالدا يولغا چىقتى. بۇ يېڭى مەسلىھەتچىنىڭ ئەسلى ئىسمى ۋۇ ئەيجېن بولۇپ، ئۇ تەيۋەن ئارىلى بىلەن قارىشىپ تۇرىدىغان فۇجۇدىكى بىر ئەدەبىياتچى ئائىلىسىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىم. ئۇنىڭ بەش ئەۋلاد - ئەجدادىنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ كونا تۈزۈمىدىكى ئۆلكە دەرىجىلىك ئەڭ يۇقىرى

ئۇنۋان ـــ جۇرىن ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئامېرىكىدا بىر قانچە يىل تۇرغان. بۇ يەردە ئۇ غەربچە ئىسىم قويۇپ، كاستۇم ـ بۇرۇلكا كىيگەن. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدە مەمۇرى خىزمەتكە قاتناشقان. ھۆكۈمەت ئۇنى جىن شۇرېننىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلەپ ئەۋەتكەن.

جۇڭگونى غەربىدىن كېسىپ ئۆتۈشتە چۆل باياۋان _(Gobi) نىڭ خىيىم ـ خەتەرلىرىگە پىسەنت قىلمىغان ئەيچىن ۋۇ ئىككى ھەمراھى بىلەن بىرلىكتە ئەڭ تېز ۋە ئاسان ھەم 7000 ئىنگلىز ملى ئارىلىقنى ئايلىنىپ ئۆتىدىغان يولدا مېڭىشنى قارار قىلدى. تيەنجىن پورتىدا پاراخۇتقا چىقىپ كورىيە بىلەن ياپونىيەنىڭ كوبى دېگەن يېرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاندىن باشقا بىر پاراخۇت بىلەن دېڭىزنى كېسىپ ئۆتۈپ ۋىلادىۋوستوكقا كەلدى. بۇ يەردە پويىزغا چىقىپ سىبىرىيە تۆمۈر يولىنى بويلاپ يۈرۈپ، نوۋوسىبىرسكتا ئالمىشىپ جەنۇبقا بۇرۇلۇپ سېمىپلاتىنسك ئارقىلىق يېقىندا تاماملانغان «تۈركىيە ـ سىبىرىيە» يولىغا كەلدى. ئاخىرىدا بۇ يەردىن قارا ماشىنىغا ئولتۇرۇپ شىنجاڭ چېگرىسىدىكى تارباغاتايغا، ئاندىن ئۈرۈمچىگە كەلدى. بۇ يەرگە ئۇلار 36 كۈندە، 1932 ـ يىلى روژدېستۋوا بايرىمى كۈنى يېتىپ كەلدى.

ئەيچىن ۋۇنىڭ ۋەزىپىسى ئېنىق ئەمەس ئىدى. ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدە ئۆزىنى بىر مېھمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى جىن شۇرېننى ئۆزىنىڭ يىراق نەنجىڭدىكى يېڭى سىياسىي خوجايىنى گومىنداڭغا قۇلاق سېلىشقا نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئەگەر شۇنداق بولسا ئەيچىن ۋۇ مەغلۇپ بولغان. ئىنگلىز دىن تارقاتقۇچى ۋىللىيام درېۋ ئۈرۈمچىدە ئەيچىن ۋۇ بىلەن تۇنجى كۆرۈشكەندە، ئۇنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك بىر ئوفىتسېرغا قاتتىق كايىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن.(20) بۇ كۇڭزىچى دىپلومات بىر ئىنسانپەرۋەر، ئىرقى ۋە دىنىي كەمسىتىشلەردىن خالىي، خىرىستىئانلىققا ھۆرمەت قىلىدىغان ۋە كۈچلۈك تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە كىشى ئىدى. درېۋنىڭ ئېيتىشىچە ئەيچىن ۋۇنىڭ شەيئىلەرنى تەھلىل قىلىش قابىلىيىتى ئىنتايىن يۇقىرى ئىكەن.

1933 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تۇڭگانلار ئۈرۈمچىگە باستۇرۇپ كىلىپ شىداچياۋنى ئالدى ۋە شەھەرنى كونترول قىلدى. زەمبىرەك ئوقلىرى ۋىڭىلداپ ئۇچۇشۇپ دەرىزىلەرنى چېقىۋاتاتتى. مۇسۇلمانلار ئىشىك تۈۋىدە ئىدى. جان ساقلاشتىكى بىردىنبىر ئۈمىد چار رۇسىيەنىڭ سابىق ئوفىتسېرى كولونېل پاپپېگوت كوماندىرلىقىدىكى 300 كىشىلىك بەستلىك، ۋوتكاخۇمار ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىگە باغلاندى.

قولۇپلانغان شەھەر قوۋۇقىنىڭ سىرتىدا ئورۇسلار «جازا يۈرۈشى قىلغۇچىلار» بىلەن ئۇرۇش قىلدى. چەت ـ ياقا رايونلاردىن كەلگەن مىڭلىغان مۇساپىر ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغان ئىدى. ئۇلار جۇڭگولۇقلار كىچىك دىن (ئىسلام) كوچىسى دەپ ئاتايدىغان، ھازىر قوزغىلاڭچىلار ئىگەللىۋالغان كوچىدا پاناھلاندى. ئۇلارنى چىقىرىش ئۈچۈن جۇڭگولۇق كوماندىر كوچىغا ئوت يېقىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. كېيىنكى مەنزىرە ئىنتايىن قورقۇنچلۇق بولغان. ئەيچىن ۋۇنىڭ تەسۋىرلىشىچە، «يول بويىدىكى ئۇزۇن بىر سەپ ياغاچ قورۇلۇشلارغا ئوت يېقىلغاندا، ئۇلار ئوت كۆيىۋاتقان دوزاخقا ئوخشاش بولۇپ قالدى. ئوت ئىچىدە كۆيۈپ ۋاقىراشقان ئاۋازلار، گۈپپاڭشىتىپ ئېتىلىۋاتقان زەمبىرەك ئاۋازلىرى ۋە قاپقانغا چۈشكەنلەرنىڭ قورقۇنچلۇق چىرقىراشقان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئوچۇقچىلىقتا قاچقان قوزغىلاڭچىلار پىلىموتقا تۇتۇلدى... ئەمما قاچقانلار ھېچ يەرگە ئۇچۇپ چىقىپ كېتەلمىدى، ھەتتا ئەڭ ئاخىرقى ئايالار ۋە بالىلارغىچە ھەممىسى ئۆلۈپ تۈگىدى. تىرىك جان قالمىدى».(21)

ئەڭ ئاز 2000 (ئىككى مىڭ) تۇڭگان ۋە جۇڭگولۇق ئۆلدى. ھالبۇكى بۇ شەھەر شېڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ كېلىشى بىلەن ساقلىنىپ قالدى. قوزغىلاڭچىلار چېكىندى. 3 ـ مارت كۈنى شەھەر دەرۋازىسى ئېچىلدى. ئەيچىن ۋۇ ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى.

بىر ئايدىن كېيىن 1933 ـ يىلى ئاپرېل ئېيىنىڭ ھاۋا ئوچۇق بىر كۈنى ئىدى. ئەيچېن ۋۇ ئۆيىدە ئولتۇرۇپ، دوستى گئورگې خۇنتېر (ئۈرۈمچىدە داڭقى بار شوتلاندىيەلىك دىن تارقاتقۇچى) بەرگەن «قۇرئان» نىڭ ئىنگلىزچە تەپسىرىنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى. تۇيۇقسىز ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازى جىمجىتلىقنى بۇزدى. بۇ ئوق ئاۋازى قارىماققا دوتەينىڭ ئۆيى تەرەپتىن كېلىۋاتقاندەك قىلاتتى ۋە دۈپۈرلىگەن ئاياق تىۋىشلىرى ئاڭلاندى. بىر خىزمەتچى ئۆگزىگە چىقىپ قاراپ، دوبەنىنىڭ بىناسىغا يامىشىپ چىقىۋاتقان بىرەيلەننى كۆرگەنلىكىنى دوكلات قىلدى.

ئەيچىن ۋۇ ئۆز - ئۆزىدىن ئەگەر خوجايىنىم ئۆلتۈرۈلگەن بولسا قانداق قىلىشىم كېرەك دەپ سوراشقا باشلىغان. ئۇ توغرا غەم قىلغان. ئۇنىڭ ئاڭلىغىنى ئەسلى ئاق ئورۇسلارنىڭ جىن شۇرېننىڭ ئىقتىدارسىزلىقى ۋە ۋاپاغا جاپا قىلغانلىقىغا جاۋاب قايتۇرۇپ ئاتقان ئوقىنىڭ ئاۋازى ئىكەن. گەرچە ئورۇسلار شەھەرنى مۇداپىئە قىلىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما جىن شۇرېن ئۇلارغا تۆلپار (ئەڭ ياخشى ئات) بېرىشنى، ھېچ بولمىغاندىمۇ ئادەتتىكىچە ئاتلاردىن بېرىشنى رەت قىلغان. ئەمدى ئۇلار شىكايەت قىلىشىپ، تەخمىنەن 200 دەك كىشى دوتەيىنىڭ ئۆيىگە قاراپ غەزەپلىك ۋارقىراپ توۋلاشقان. ئەيچىن ۋۇنىڭ خىزمەتچىسى جىن شۇرېننىڭ خىزمەت كىيىمىنى سېلىۋېتىپ تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان.

ئەيچىن ۋۇ گەرچە رەسمىي گومىنداڭ ۋەكىلى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ پاراكەندىچىلىكلەرگە بەك ئارىلاشمىغان ۋە قاچقان دوتەيگە ئازراق ياردەم قىلغان. ئۇ قورقۇپ كەتكەن جوڭگولۇق خىزمەتداشلىرىغا ئۆزىنىڭ بۇ ئىشلارغا ئارىلاشمايدىغانلىقىنى، ئەمما ئۇلارنىڭ جەزمەن ئورۇسلارنىڭ ئىشنى ھەل قىلىشى كېرەكلىكىنى ئېيتقان. «مەن ئۇلارغا ھەممەيلەن بىرلىككە كېلىپ مېنىڭ تەكلىپىم بويىچە ھەرىكەت قىلىشنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئۆيگە كېلىپ «قۇرئان» ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردۇم» دەيدۇ ئۇ ئەسلەپ.(22) ئەمما ئۇ ئۆلكە باشلىقىنىڭ ئىز باسارى، يەنى يېڭى دوتەي سايلاش ئۈچۈن قۇرۇلغان بىر كومىتېتقا ئەزا بولۇپ، ليۇۋېنلوڭ ئىسىملىك بىر ماغدۇرى يوق مىنىستىرنى سايلىغان. (جىن شۇرېن بىر مۇددەت يوشۇرۇنغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدىكى تارباتاغايغا قاچقان، ئاندىن كېيىن چاررۇسىيە سىبىرىيە تۆمۈر يولى ئارقىلىق تيەنجىنغا قايتقان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن قانۇنسىز ئالاقە قىلغانلىقى تۈپەيلى قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلانغان.)

بۇ كومىتېت شەھەرنىڭ مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشكە ياردەملىشىش ئۈچۈن مارت ئېيىنىڭ ئاخىرىدا 2000 ئەسكەرنى باشلاپ مانجۇرىيەدىن ئۈرۈمچىگە كەلگەن بىر كوماندىرنى مۇداپىئە مىنىستىرى قىلىپ سايلىدى[1]. ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ ئادەملىرىنىڭ پەقەتلا زىيارەتچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، بۇ ئەمەلنى رەت قىلدى. بۇ خىزمەت شېڭ شىسەيگە بېرىلدى.

گەنسۇدىكى بۇۋاق گېنېرال بۇ قېتىم شىنجاڭغا ئۆزى قوشۇن تارتىپ كېلىشكە نىيەت قىلدى. ئۇ يېڭىدىن مەجبۇرى ئېلىنغان ئەسكەرلەر بىلەن پىيادىلەر قىسمىنى كۆچلەندۈرگەن ۋە 1932 - يىلى نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى رەسمى ھەربىي ئەمەلدارلىققا تەيىنلىشى بىلەن ئىشەنچ - جاسارىتى تولۇپ تاشقان ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنىغا جوڭگو مىللىي قوشۇنىنىڭ 36 - دىۋىزىيە ئەترىتى دەپ نام بېرىلدى ۋە 22 ياشلىق بۇ مىلتارىست باشلىق ئۇنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى. 1933 - يىلى 5 - ئايدا ئۇ كىچىك ئىنىسىنى قۇمۇلدا تازىلاش ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتتى. ئارقىدىنلا ئۆزى قارا ماشىنا بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ پايتەختكە قاراپ يۆتكەلدى. ئۈرۈمچىدىكى ئىشغالچىلار جىددىيلىشىپ نەنجىڭغا تېلېگراممىا يوللاپ ياردەم تەلەپ قىلدى. ئەمما ئالاقە ئىشلىرى ياخشى بولمىدى. قەشقەر ۋە ئۈرۈمچىدىكى يۇقىرى دولقۇنلۇق رادىئو ئىستانسىلىرىنى قوزغىلاڭچىلار بۇزۇۋەتكەن ۋە نەچچە مىڭ ئىنگلىز مىلى ئۇزۇنلۇقتىكى تېلېگراف سىملىرىنى يېزا - قىشلاقلاردىكى كىشىلەر ئوغۇرلاپ قېچىپ ئىشلىتىۋالغان ئىدى. ئەيچىن ۋۇنىڭ قارىشىچە يۇقىرىنىڭ ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتىشىدىن ئۈمىد يوق ئىدى. ئەمما ھەقىقى بىر مەمۇر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ توغرا بىر ئىش قىلىشنى خالايتتى. «ئەگەر مەن ئۆلتۈرۈلسەم» دەپ يازغان ئۇ ئاخىرىدا «مەن ھەممە ئىشنىڭ زوراۋانلىقتىن خالىي ھالدا بولىشىنى ئارزۇ قىلىمەن».(23)

ھالبۇكى، ماجۇڭيىڭ ئۈرۈمچى سىرتىدا كەسكىن رەت قىلىشقا ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇرۇش قىلماي جىم تۇرىۋېلىپ سىناپ باقماقچى بولدى. يېڭى دوتەي ئۇنىڭ مەقسىتىنى ئاڭلاشقا ئىنتايىن تەقەززا بولۇپ كەتكەن ئىدى. گېنېرال شېڭ شىسەي ئەيچىن ۋۇنى چاقىرىپ ئۇنى ماجۇڭيىڭ بارگاھ قۇرغان گۇچېڭغا ۋەكىللەر ئۆمىكىگە قوشۇلۇپ بېرىشقا بۇيرىدى. ئەيچىن ۋۇ ئىككىلىنىپ، يەرلىك سىياسەتلەرنىڭ سودىلىشىشتا كارغا كېلىدىغان ياكى كەلمەيدىغانلىقىدىن خەۋىرى يوق ئىكەنلىكىنى باھانە قىلىپ قارشى چىقتى. ئەمما بىر قانچە كۈندىن كېيىن ئۇ ھويلىسىدا ئولتۇرۇپ كوكزىنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىنى ئوقۇۋاتقاندا بىر توپ تۇڭگان، ئۇيغۇر ۋە مانجۇلار كېلىپ، ئۇنىڭ يەنە بىر قېتىم ئويلىنىپ بېقىشىنى ئۆتۈندى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زەردار سودىگەر بىرەيلەن:

---

[1] ئۇلار 1931- يىلى مانجۇرىيەگە تاجاۋۇز قىلغان ياپون ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلغان بولۇپ، سىبىرىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن.

«— سىزنىڭ بىرىش مەجبۇرىيىتىڭىز بار» دېدى. ئەيچىن ۋۇ ئۆزىنىڭ رەسمىي سالاھىيىتى يوقلىقىنى ئېيتقاندا: «دوستۇم، تەگرى بىزگە ئەڭ يۈكسەك مەجبۇرىيەتلەرنى يۈكلىگەن»، دېدى ھېلىقى زەردار سودىگەر. ئەيچىن ۋۇ ماقۇل بولدى. ئۆزىنىڭ بېرىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى دوتەيگە بىلدۈرگەندە ئۇ ئۆزىنىڭ قانداق بىر ئىشقا ئاتلانغانلىقى توغرۇلۇق تەپسىلىي ئويلانغان: «مەن ئاندىن بىر سائەت بىئارام بولدۇم. بېرىشقا ۋەدە قىلغىنىمنىڭ بىر غەيرى نورمال دىپلوماتىيە ئىكەنلىكىنى بىلمەن. ماجۇڭيىڭ تۇيۇقسىز غەزەپلەنگەن چاغلىرىدا ئۇ ئادەم ئەمەس. ئۇ تۇرغان يەردە ئازاپلاش، قاتىللىق ۋە قەتلىئام ئادەتتىكى ئىشقا ئايلانغان».(24) ئەيچىن ۋۇنىڭ جىددىيلىشىشكە ھەققى بار ئىدى. گېرمانىيەلىك ئىنژېنېر گېئورگى ۋاسېل ماجۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە چاچچاق قىلىپ قورقۇتقاندا، ئۇلارغا گىرانات ئاتقانلىقىنى ۋە قېچىشقا ئۇرۇندى دەپ ئەيىبلەنگەن بەش ئەسكەرنىڭ كاللىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئالغانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان.

دوتەينىڭ مەقسىتى ماجۇڭيىڭنى شىمالىي شىنجاڭدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىپ، دىققىتىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا قارىتىشقا قايىل قىلىش ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا ماجۇڭيىڭ ئەركىن ھەرىكەت قىلسا بولىدۇ. (بۇنىڭغا ۋەكىللەر ئۈمىكى ئىشارەت قىلدى.) گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ رەسمىي بىر كوماندىرى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن، دۆلەتنى پارچىلاشتىن ئىبارەت ئۆزى تەلپۈنگەن ئىشنى (جەنۇبىي شىنجاڭدىن) باشلىسا بولىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەردە ماجۇڭيىڭنىڭ جەنۇبنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، قايتىدىن شىمالغا ھۇجۇم قىلىش خەۋپى بار. ئەمما دەل بۇ پەيتتە دوتەي ۋە شېڭ شىسەيگە نىسبەتەن ئارقىغا كىچىكتۈرۈلگەن ئۇرۇش ھېچقانداق ئۇرۇش بولمىغاندەكلا ئىنتايىن پايدىلىقتۇر. ئۇلار ئەيچىن ۋۇغا مەسلىھەت بېرىپ، ئۇنىڭغا ماجۇڭيىڭنىڭ ئاجىزلىقى، جاھىللىقى ۋە شۆھرەتپەرەسلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى بىر ئالىم، سىياسىيون ۋە پالۋان سۈپەتتە كۆرگەندەك قىياپەتتە مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى خۇش قىلىشنى تاپىلىدى.

ۋەكىللەر ئۈمكىدىكىلەر گۇچېڭغا كېلەر - كەلمەس ماجۇڭيىڭنىڭ يېنىغا چاقىرىلدى. ئەيچىن ۋۇ تىپىك مۇسۇلمانچە ئولتۇراق يېرىگە قانداق ئاپىرىلغانلىقىنى تەپسىلىي سۆزلىگەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ زىيارەت قىلىش كارتىنى تاپشۇرغاندا، ئۇلارغا بىر ئازدىن كېيىنلا تېز كۆرۈشتۈرىلىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان. ھويلىدىن ئۆتكەندە مۇھاپىزەتچى ئۇلارنى توختىتىپ، ئىككى قولنى كۆتۈرۈشنى ئېيتقان ۋە باشتىن - ئاياق ئاقتۇرۇلغان:

«بىز كىرىپ كەلگەندە گۇگۇم ۋاقتى بولۇپ، ئۆي ئىچى قاتار تىزىلغان كىرسىن لامپىلاردا يورۇتۇلغان ئىدى. مەن باشلاپ ماڭدىم. بىر ئىشىك ئېچىلدى. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن سافادا ئولتۇرغان «يۇغان ئات» (ماجۇڭيىڭ) ئورنىدىن تۇرۇپ، بىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى.

ئۇنىڭ ماڭا بەرگەن تۇنجى تەسىرى ئىنتايىن زىلۋا، ئەمما قاتتىق گەۋدىلىك، مېڭىشلىرى بالىلارچە، ئەمما ئىشەنچىلىك ۋە قەتئىي بىر ئادەم ئىدى. ھەر قانداق سورۇندا ئىنتايىن ئەدەپ - قائىدىلىك ئىدى.

— لايى ۋېي شې ۋۇ شيەن شېڭ؟ (قايسىڭىز ۋۇ ئەپەندى؟) دەپ سورىدى.»(25)

ماجۇڭيىڭ ۋەكىللەر ئېلىپ كەلگەن خەتنى ئوقۇۋاتقاندا ئەيچىن ۋۇ ئۇنى ئىنچىكە كۈزەتتى. يۈزى ئورۇق بۇ يىگىت ئىنتايىن قاملاشقان بىرى ئىدى. دەتالاشتا ماجۇڭيىڭ بىر ئاز ئىككىلەندى. ئەيچىن ۋۇنىڭ ئويلىشىچە، ماجۇڭيىڭنىڭ ئۆز - ئۆزىگە بولغان قەتئىي ئىشەنچىسى بىر ئەخمىقانە ھەرىكەت ئىدى. يەنى ئۇ «جۇڭگونىڭ چوڭ بىر قىسمىنى ئويۇن مەيدانى قىلغان، ئەمدىلىكتە بولسا دۇنيانىڭ باشقا يەرلىرىگە ئاچكۆزلۈك بىلەن تىكىلگەن بىر تالانتلىق ئوقۇغۇچىنىڭ چۈشىنى» كۆرگەن ئىدى.(26)

گېئورگى ۋاسېل ماجۇڭيىڭنى ئاسىيالىقلار ئۆلچىمىدىكى ئەڭ كىلىشكەن يىگىت دەپ ئۇنىڭ قاپ - قارا ئوتلۇق كۆزلىرىنى، پاكالەت، ئەمما شوخ ۋە مەرت - مەردانە تەبىئىتىنى تەسۋىرلىگەن ۋە ئۆزىنىڭ ئاچقۇچلۇق فاتىفونىدا ماجۇڭيىڭغا گېرمانىيە ھەربىي مارشىنى قويۇپ بەرگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىنتايىن قىزىققانلىقىنى سۆزلىگەن.(27)

ماجۇڭيىڭ مۇزىكىنى ھەققەتەن ياخشى كۆرەتتى. ئۇ كونراپ كەتكەن، پۈۋلەپ چالىدىغان تىللىق چالغۇ ئەسۋابىنى بارغانلىكى يەرگە بىللە ئاپىرىپ، بىكار چاغلىرىدا ئۇنى چېلىپ ھۆكمەت (دىنىي ناخشا) ئوقۇيتتى. ئۇنىڭ باشقا بىر ياخشى كۆرىدىغان ئىشى بولسا كوچىدا ئۇچقاندەك چېپىپ كېتىۋاتقان ئىككى دانە تۇلپارنىڭ ئىگىرى ئۈستىدە سېرىكچىگە ئوخشاش ئۆرە تۇرۇپ ماۋزېرى (تاپانچىسى) بىلەن يول بويىدىكى ئۇنىڭ ئۈچۈن تەييارلانغان نىشانلارغا ئوق ئېتىش ئىدى.

شۆھرەتپەرەسلىك، رەھىمسىزلىك، سەبىيلىك ۋە ئارىسالدىلىق ماجۇڭيىڭ خاراكتېرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىندۇر. ئۇ چىڭگىزخان، ناپالېئون، بىسمارك، ھىندېنبۇرگ ۋە زوزۇڭتاڭنى ئۆزىگە ئۆرنەك قىلغان.

ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ۋەكىللەر ئۆمكىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنلا قىلغان ئىشى ئۇلارنى پارات مەيدانىغا ئاپىرىش بولدى. بۇ يەردە ئۇلار مايكا ۋە كۇسار كىيگەن يۈز نەپەر ئوغۇلنىڭ مەيداندىن ئالتە ئىنگلىز مىلى يىراقتا پاراللىل قويۇلغان بىر يۈرۈش بالداقلارنىڭ ئالدىدا تىزىلىپ توختاپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. بالداقلار ئۈستىدە قىيىن مەشىق ھەرىكەتلىرىنى ئىشلەۋاتقان بىر ئورۇق گەۋدىنى كۆرگىلى بولاتتى. ئۇ ماجۇڭيىڭ بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئارمىيىسى ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى تەنھەرىكەتچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاۋاتاتتى. ئۇندىن كېيىن قىلىچۋازلىق مەشقى بولدى. يىگىتلەر ئىنتايىن چاققان ۋە دەل قىلىچ سالاتتى. مەشىق تۈگىگەندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ يۈزلىرى قىزغىنلىقتىن پارلاپ تۇرغان ھالدا ئۆمەكتىكىلەرنىڭ يېنىغا كەلگەن:

«— ياقتۇردىڭىزمۇ؟» دەپ سورىغان. ئەيچىن ۋۇ جاۋاب بېرىپ، بۇ يىگىتلەرنىڭ يېقىندا ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنىڭ ئىنتايىن ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ماجۇڭيىڭ:

«— بۇ ئۇرۇشنىڭ تەقدىرى» دېگەن. دىپلومات ئۇنىڭغا:

«— ئۇرۇش ھەمىشە بالا - قازا ئېلىپ كېلىدۇ» دەپ رەددىيە بەرگەن. ۋەكىللەر ئۆمكىدىكىلەر ھەر ھالدا ئۆزىنىڭ مىننەتدارلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئۇلارغا قىرىق قوي، تۆت تۇڭ شىكەر ۋە ئىككى ساندۇق چاي سوۋغا قىلغان.

1935 - يىلى تارىمنىڭ جەنۇبىدا تۇڭگانلار ئىشغالىيىتىدىكى يەرلەرنى كەزگەن پېتېرفلېمىڭ باھالاپ: «مەن جۇڭگودا ئۇلاردەك قاتتىق تەربىيلەنگەن قوشۇننى ھېچقاچان كۆرمىدىم» دېگەن.(28)

ئاتلىق قوشۇنلىرى ماجۇڭيىڭنىڭ ئىپتىخارى ۋە خۇشاللىقى ئىدى. يۈرۈشتە تۇڭگان ئارمىيىسىنى باشتا ئۆزىنىڭ خاس قىسمى يېتەكلەپ ماڭاتتى. بىر قانچە ھەپتە بۇرۇن تۇڭگان ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقىنى كۆرگەن گېئورگى ۋاسىل مۇنداق يازغان: «كېلىشكەن ئاق ئاتلارغا مىنىپ ماڭغان ئەسكەرلەرنىڭ ئېغىر مىسران قىلىچلىرى ئات چاپتۇرغاندا جاراق - جۇرۇق ئاۋاز چىقىرىپ تۇراتتى. ئۇلار كونا تىپتىكى خىلمۇ خىل مىلتىقلارنى مۈرىسىدە توشۇيتتى. «ئاق ئاتلىق» قوشۇننىڭ كەينىدە بېغىررەڭ، ئۇنىڭ كەينىدە قارا ئاتلىقلار ئەگىشىپ كېلەتتى. ھەر بىرى 2000 كىشىلىك ئىدى. ئاتلىقلارنىڭ كەينىدە «يۇقىرى ئاۋازدا جەڭ مارشلىرىنى توۋلاپ ماڭغان» پىيادىلەر قىسمى كېلەتتى.» يېڭى ئېلىنغان ئەسكەرلەر قېچىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئاتلىق قىسىم بىلەن پىيادە قىسىمنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. يۈك - تاقلار ئېگىز چاقلىق كالا ھارۋىلىرى بىلەن بويىدا قۇڭغىرىقى جىرىڭشىپ تۇرىدىغان نەچچە يۈز تۆگىگە يۈكلەنگەن ئىدى. دەشت - باياۋان (Gobi) نى كېسىپ ئۆتكۈچە ئەسكەرلەردىن ئىككى مىڭ بەش يۈز (2500) ى ئۆلدى.

ۋەكىللەر ئۆمىكى قارىماققا گېپىنى ئۆتكۈزگەندەك قىلاتتى. ماجۇڭيىڭ ئۇرۇش توختىتىشقا ماقۇل بولدى ۋە قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئۆلكىنىڭ جەنۇبىغا قاراپ ئاتلاندى. ئەمما ۋەكىللەر كەتكەندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ قارارىنى ئۆزگەرتىپ قىستاپ كېلىشنى داۋام قىلدى. 1933 - يىلى ئىيۇندا ئۇ بۇغدا تېغىنىڭ شىمالدىكى زىلىچۆەندە شېڭ شىسەينىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇ قوشۇنلار جىمجىت ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى غەلىبە قىلاي دەپلا تۇرغاندا تۇيۇقسىز مۇز - مۆلدۈر يېغىپ يېلىڭ كىيىم كىيگەن مۇسۇلمانلار قوشۇنى سوغۇقتا ئۈششۈپ كەتتى. شارائىت ئۇلار ئۈچۈن زىيانلىق ۋەزىيەتكە ئۆزگەردى. ماجۇڭيىڭ كەلگەن يولنى بويلاپ رەتلىك سەپتە چېكىندى ۋە جەنۇب بىلەن شەرققە قاراپ يول ئېلىپ تۇرپانغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ يەردە سۆھبەتلىشىشكە تەييار بولۇپ، ئەگەر ھۆكۈمەت ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىگە تەمنات بەرسە قۇمۇلغا چېكىنىشنى خالايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شېڭ شىسەي ئۇنى سېتىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى «شەرقىي گارنىزون كوماندىرى» قىلدى. ئەمما 12 - ئايدا شېڭ شىسەينىڭ قول ئاستىدىكى بۇ يېڭى كوماندىر تۇيۇقسىز پايتەختنىڭ غەربىي تەرىپىدە پەيدا بولۇپ، ھۇجۇم باشلىدى.

بۇ چاغدا شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ھەقىقى ئەپتى - بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى. ئىيۇن غەلبىسىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ، ئۆيىنىڭ باغچىسىدىكى كابىنىت، ياكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يىغىن زالىدا پەۋقۇلئاددە يىغىن چاقىردى. گەرچە ئۇ كۈنى ئەيچىن ۋۇنىڭ قورسىقى ئاغرىپ ئىچى سۈرۈپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئالاھىدە قىزىقىش بىلەن

قاتنىشىپ بارلىق ئىشلارغا گۇۋاھ بولغان. ئۇ ئۈرۈمچىنىڭ سىياسىي سۈيىقەست بىلەن توشقان ئاتموسفىراسىدىن غەم قىلغان ئىدى.

سائەت 10 دا باغچىدىكى راۋاقتا ئېچىلىدىغان يىغىنغا بالدۇرلا كەلگەن ئەيچىن ۋۇ ھويلىنىڭ ئىچى تەرەپتىكى ئىشىككە ئەسكەر قويۇلغانلىقىغا دىققەت قىلدى. شېڭ شىسەي راۋاق سىرتىدا قولىدا يەلپۈگۈچ تۇتۇپ جىمجىت ھالدا يالغۇز ئولتۇراتتى. ئىچىدە غەلىتە بىر تىمتاسلىق بار ئىدى. تۇيۇقسىز تاشقىرىدىن ئېغىر ئۆتۈكلەرنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. شېڭ شىسەيگە بىر ئالاقچى كەلگەن ئىدى. شېڭ شىسەي ئۇنى تەكرار يولغا سالدى.

بىر قانچە مىنۇتتىن كېيىن يەتتە پاي ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى. «شېڭ شىسەي ئاستا مېڭىپ كېلىپ لىيۇ دوتەيىنىڭ نەپسى توختىغىچە ئۇنىڭغا قاراپ تۇردى» ئاندىن دەس تۇرۇپ ئۈچ مىنىستىر، يەنى باش كاتىپ، باش مەسلىھەتچى ۋە ئاۋئاتسىيە مىنىستىرىغا سۈيىقەستكە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئاندىن بۇندىن كېيىن ئۆزىنى بىر كومىتېتنىڭ باشقۇرالمايدىغانلىقىنى، بەلكى ئىستىپا بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.(30)

ئەلۋەتتە ئۇنىڭ مەقستى بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. ئۇ ئۆزىگە قارشى كىشىلەرنى ئاسانلا يوغۇشتۇردى. بۇ چاغدا نەنجىڭدىن كەلگەن ئالاھىدە بىر خادىم شەھەردە بار ئىدى ھەم ئۆلتۈرۈلگەنلەردىن ئىككەيلەن ئۇنىڭ دوستى ئىدى. بۇ خادىم ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن، شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇقىملاشتۇرۇشى كېرەك دېيىشكە مەجبۇر بولدى. لىۇدوتەي ئۆلۈپ بىر ئايدىن كېيىن شېڭ شىسەي ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى.

شېڭ شىسەي ئۆزىگە قارشى چىققانلارنى ۋەھشىيانە باستۇردى. 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىدىن ئىلگىرىكى جىن شۇرېن قىلغاننى قىلىپ رۇسىيەلىكلەرگە يېقىنلاشتى. مۇسكۋاغا بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. بۇ يەردە ستالىن ئۇنىڭغا قىزغىنلىق بىلەن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ماجۇڭيىڭ قوشۇنىدا ئىككى نەپەر ياپونىيەلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ستالىن بەلكى تۇڭگان قوشۇنلىرى ياپونىيەنىڭ ھەمشىرىكى دېگەن سۆز - چۆچەكلەرنى ئاڭلىغان بولۇشى مۇمكىن. ياپونىيەلىكلەرنىڭ بىرى مۆلدۈر ئۇرۇشىدا ئەسىرگە چۈشكەن ۋە بۇ ئىشنىڭ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېڭى مۇستەملىكىسى مانجۇرىيەدىكى مانجۇكوغا كېلىشتىن ئاۋۋال شىنجاڭغا تەھدىت سېلىش ئۈچۈن بولغانلىقى سۆزلىنىپ قايىل قىلدۇرۇلغان. ستالىن بەلكى يەنە تۇڭگانلارنىڭ غەلىبە قىلىشىنىڭ رۇسلارنىڭ مەركىزى ئاسىيادىكى پىلانلىرىنى قالايمىقان قىلىپ قويىشىدىن قورققان بولۇشى مۇمكىن.

قانداق بولىشىدىن قەتئىينەزەر بىر كۈنى ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى تۇيۇقسىز ئۆزىنىڭ كۈچىنى بايقاپ قالدى ۋە 1934 - يىلى 1 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بومباردىمان قىلىشى، تانكىسى ۋە ئېغىر زەمبىرەكلىرى بىلەن ئۇچراشتى. كېيىن مەلۇم بولىشىچە بەزى بومبىلار ئىچىدە زەھەرلىك گازمۇ بار ئىكەن. قىزىل ئارمىيىنىڭ ئىككى بىرىگادىسى جەمئىي يەتتە مىڭ (7000) كىشى جۇڭگوچە دائىمىي ئەسكەرلەردەك ياسىنىپ، ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىكى تۇدۇڭخابا دەرياسى تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەپ كەلدى. تۇڭگانلار ئەنئەنىۋى قەھرىمانلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، قوي تېرىسى جۇۋا كىيىپ قار ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ ئۆمىلەپ يۈرۈپ قىزىل ئارمىيىگە قارشى پىلىمۇتلىرىنى سايرىتىپ ۋە ئۇلارنىڭ بېشىدا قىلىچ ئوينىتىپ دەھشەتلىك زەربە بەردى. ئەمما ئۇلار رۇسلارنىڭ رەقىبى ئەمەس ئىدى. ئۇلار قولىنى قولغا تۇتۇشۇپ بىر قانچە دانە برونىلىق ماشىنىنى تاغدىن پەسكە دومىلىتىپ چۈشۈرۈۋەتتى. ماجۇڭيىڭ مەجبۇرەن كورلىغا چېكىندى. بۇ يەردە ئۇ ئېكىسپېدىتسىيىچى سېۋېن ھېدىنگە ئائىت قارا ماشىنىلارنى بۇلىدى (بۇ سېۋېن ھېدىنىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم جۇڭگودىكى ئېكىسپېدىتسىيىسى ئىدى.) ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يولنى بويلاپ كۇچا ۋە ئاقسۇغا قاراپ قاچتى. ئېكىسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ يۈك ماشىنىلىرى ماجۇڭيىڭنىڭ چاخچاقلىرى ۋە ناخشىلىرىغا ئەگىشىپ دەلدەڭشىپ كېتىۋاتقاندا، ماجۇڭيىڭ «ھالاكەتكە يۈزلەنگەن بۈيۈك گېنېرال» غا قارىغاندا تەتلى باشلىنىۋاتقان بىر ئوقۇغۇچىغا بەكرەك ئوخشاپ قالغان ئىدى.(31)

بۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىشلار ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن ئىدى. 1915 - يىلى دوتەي ياڭ زېڭشىن ئادەتتە مادوتەي ئىسمى بىلەن تونۇلغان تۇڭگان يىرگىنىشلىك مافوشىڭنى قەشقەرگە ئامباللىقتا تەيىنلىدى. ئەنگلىيە كونسۇلى كلارمۇنت سكرىن مافوشىڭنى «كۆزلىرىدىن شۇملۇق يېغىپ تۇرىدىغان، پاكىنەك، ئىنچىكە ئۇزۇن چار ساقاللىق، ئېشەككە ئوخشايدىغان ئادەم» دەپ تەسۋىرلىگەن.(32) مادوتەي ساۋاتسىز ۋە ھاراقكەش بولۇپ، ئۆزىنى پادىشاھتەك كۆرەتتى. ئۇنىڭ

ھەرىمگە تۈرك گۈزەللىرى قامالغان ئىدى. ئۇ قاقتى - سوقتى قىلىشقا ئىنتايىن ئۇستا بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ كان بايلىقلىرىدىن نېفىت، كۆمۈر ۋە قاشتېشىنى مۇتىھەملىك بىلەن ئۆزى ئىگەللىۋالغان ئىدى. ئەمما ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئالتۇن، ئالماس ۋە نەخ پۇل قاتارلىقلارنى ئۈرۈمچىدىكى خوجايىنىغا پات - پات يوللاپ تۇراتتى.

ھالبۇكى، مادوتەيىنىڭ ھەقىقى ئالاھىدىلىكى پاچاق كېسىش ۋە مىخلاپ ئۆلتۈرۈش ئىدى. ئۇنىڭ بىر دانە بىدە توغراش ماشىنىسى (جادۇ) بار بولۇپ، ئۇ بۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىرىنى پارچە - پارچە قىلىپ توغرايتتى. رۇسىيەلىك زىيارەتچى پائۇل نازاروفنىڭ ئېيتىشىچە، مادوتەي كېسىلگەن پۇت - قوللارنى شەھەر دەرۋازىسىغا مىخلاپ، يېنىغا كىمنىڭ ۋە نېمە ئۈچۈن كېسىلگەنلىكىنى ئەسكەرتىپ يېزىپ قويىدىكەن، بەزىدە بۇ پۇت - قولنىڭ ئىگىسىنىمۇ زەنجىر - كىشەندە باغلاپ بىللە يېنىدا مىخلاپ قويىدىكەن. ئاخىرىدا ياڭ زېڭشىن مادوتەي بەكلا ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى دەپ قاراپ، 1924 - يىلى باشقا بىر تۇڭگان ماشياۋۋۇنى ئەۋەتتى. ماشياۋۋۇ مادوتەي (مافۇشىڭ) نى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، جەسىتىنى ئىككى كۈن ياغاچ جازىغا ئېسىپ سازايى قىلدى. بۇ پادىشاھ (مادوتەي) خەلققە قانداق قىلغان بولسا ئۆزىمۇ شۇنى كۆردى.

1928 - يىلى ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن تاكى 1933 - يىلىغا قەدەر تارىم تىنچ بولدى. ئەمما زالىم مادوتەي ھاكىمىيىتى تۈركلەر بىلەن تۇڭگانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى يامانلاشتۇرىۋەتتى. بۇ ئەنسىز يىللاردىكى كەسكىنلەشتۈرگۈچ بىر ئامىل بولدى. بىزنىڭ كۆرگىنىمىزدەك، شىمالدا تۇڭگانلار بىلەن تۈركلەر كۆپىنچە چاغلاردا ئۆز ئارا ئىتتىپاقداشلار ئىدى. جەنۇبتا بولسا ئۇلار ئىلگىرىدىن تارتىپلا ئۆز ئارا دۈشمەن ئىدى. بۇ تۈركلەر، يەنى ئۇيغۇرلار بىرلىككە كەلگەن ئىدى دېگەنلىك ئەمەس. قەدىمكى «قارا تاغلىقلار» بىلەن «ئاق تاغلىقلار» دىن مىراس قالغان ئۆچ - ئاداۋەت غوجىلار زامانىدىن باشلاپ ھازىرغىچە ساقلانغان. «قارا تاغلىقلار» ئاساسلىقى قەشقەرگە يېقىن ئاتۇشتا ياشايتتى ۋە جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە نىسبەتەن بىر قەدەر سەۋرچان ئىدى. «ئاق تاغلىقلار» بولسا كۇچادا ياشايدىغان تۈرك مىللەتچىلىرى ئىدى. شىمال بىلەن پەرقلىق يېرى شۇكى، تارىم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىدىن خالى قالغان ۋە ھەقىقەتەن مۇتەئەسسىپلەر، ئوڭ قانات مىللەتچىلەر ۋە ئىسلامىي ئەنئەنىچىلەرنى يېتىشتۈرىدىغان مۇنبەت تۇپراق بولغان ئىدى. 1932 - يىلى كەلگەن قىرغىزلارغا ئوخشاش، ستالىننىڭ كوللىكتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتىدىن قاچقانلار قىزغىن قارشى ئېلىناتتى.

جەنۇبتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە بولغان ھېسسىياتى 1933 - يىلى خوتەن رايونىدىن يېزىلغان بىر نامسىز ئىلتىجادا ئەينەن بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا «كاپىر» ۋە «شەھىد» دېگەندەك ئىبارىلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا قارىماستىن، ئۇ ئېغىر كۈلپەت ئىچىدە ئۈمىدىنى يوقاتقان بىر بىچارىنىڭ تىلەك ئىلتىجاسى ئەمەس، بەلكى بىر ئەسەبىي دىندارنىڭ ئېغىر ھالدىكى ئەيىبلىشىگە بەكرەك ئوخشايدۇ:

«ھەقىقى دوست دوستىنىڭ كەمچىلىكلىرىنى ئوچۇق سۆزلەپ، ئۇنى كەمچىلىكلىرىنىڭ ئاقىۋىتىدىن قۇتۇلدۇرىدۇ. (يەنى دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ) سىز ھۆكۈمرانلار بۇنى ھېس قىلىشنىڭ ئورنىغا ھەدىسىلا ئىسلامنى قوللىغۇچىلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىدا يۈرىۋاتىسىز. سىزگە ئوخشاش ئەخمەق كاپىرلار باشلىق بولۇشقا لايىق ئەمەس... دوست بىلەن دۈشمەننى پەرق ئېتەلمىگەن كاپىر قانداقمۇ باشقۇرغۇچى بولۇشقا لايىق بولالىسۇن؟ سىز كاپىرلار: مىلتىقىمىز، تاپانچىمىز ۋە پۇلىمىز بار، شۇنىڭغا تايىنىمىز دەپ ئويلايسىز. ئەمما بىز بىزنىڭ ھاياتىمىزنى تەمىن ئەتكۈچى ئاللاھقا يۆلىنىمىز. سىز كاپىرلار: سەنلەرنىڭ ھاياتىڭ بىزنىڭ قولىمىزدا دەپ ئويلايسىز. ئەگەر بۇ ئاگاھلاندۇرۇشقا جاۋاب بەرمىسىڭىز بىز تەييار، ئۆلسەك شەھىد، قالساق غازى. بىز ئۆلۈمگە تەشنا بولۇپ ياشاۋاتىمىز.»(34)

خوتەن ۋە كېرىيەدىكى ئالتۇن كان ئىشچىلىرى ئۆتمەس (قىممىتى يوق) قەغەز پۇللارغا ئالتۇن تېگىشىشتىن جاق تويغانلىقى ئۈچۈن يۇقىرىقى ئىلتىجادا ئاگاھلاندۇرغاندەك قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇۋاق گېنېرالىنىڭ تۇڭگان - ئۇيغۇر ئارمىيىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يولنى بويلاپ يۆتكىلىپ 1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاقسۇنى ئالدى، ئۈچ كۈندىن كېيىن خوتەنلىكلەر جۇڭگولۇق ھاكىم ۋە بەزى خەنزۇ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى. كېرىيە خەلقى بۇ يەردىكى جۇڭگولۇقلار مۇسۇلمان بولۇشقا رازى بولغاچقا ئۆز بوستانلىقىنى قان تۆكمەستىن ئۆز قولىغا ئالدى. ھەر تەرەپتىن قاپسىلىپ قالغان قەشقەر ئامبىلى ئېغىر قېيىنچىلىقتا قېلىپ ياردەم سورىدى. ئەمما ئۈرۈمچىدىكى جىن شۇرېننىڭ ئۆزىمۇ چوڭقۇر پاتقاققا پاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ قىلالايدىغان ئەڭ نوچا ئىشى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئىچكىرى

جۇڭگودىكى شەخسىي بانكا ھېساباتىغا كۆپرەك پۇل ئەۋەتىش ۋە بۇ ئەمەلدارغا «ئارقا سەپتىكى باش باستۇرغۇچى باندىت» ئۇنۋانى ئىنئام قىلىش ئىدى. قەشقەر ئامبىلى جىددىيلىشىپ ھېچنىمىگە قارىماستىن تاغ ئۈستىدىكى قىرغىز باندىتلارغا قورال تارقاتتى. ئەمما ئۇلار ناھايىتى تېزلا ئامبالغا ئاسىيلىق قىلدى.

بۇ يەردە تارىمدىكى بارلىق قوزغىلاڭلار، ئىتتىپاقلىشىشلار ۋە ئاسىيلىق قىلىشلارنىڭ ھەممىسىنى سۆزلىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق. كۆزگە چېلىقىدىغاندىن ئۈچى بار. بىرى كۆچمەن قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى رەھبەرلىكىدىكى بۇلاڭچى قىرغىزلار، ئىككىنچىسى كۇچالىق بىر مەپىكەش باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار، ئۈچىنچىسى تۇڭگان قوزغىلاڭچىلار. تۇڭگانلارنىڭ مەقسىتى: ئۈرۈمچىدىكى دوتەيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ئەمما نەنجىڭدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە سادىق بولۇش، ئۇيغۇرلارنىڭ مەقسىتى تۇڭگانلارنى يوغۇشتۇرۇش ۋە جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولۇش، قىرغىزلارنىڭ مەقسىتى بولسا كۆچىنىڭ يېتىشىچە كۆپ غەنىمەت ئېلىپ ئۆيىگە قايتىش ئىدى.

بىر قېتىم بۇ غەلىتە ئىتتىپاقداش ئارمىيە جۇڭگولۇقلاردىن ھوقۇقنى تارتىپ ئالغان ھامان، ئۇلارنى غەپلەت باسقان. ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلارنىڭ ئۈچ نەپەر رەھبىرى «ئولتۇراقلىشىپ، خوتۇن ۋە بايلىق توپلاش بىلەن ھەلەك بولۇپ كەتكەن».(35) ئېيتىشلارغا قارىغاندا قىرغىزلارنىڭ باشلىقىنىڭ ھەرىمدە ئوتتۇز خوتۇنى بارمىش.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىقىغا كەلسەك، بۇ ئاللىقاچان كۈنتەرتىپكە قويۇلغان ئىش ئىدى. 1932 - يىلدىن ئىلگىرىلا ئوتتۇز نەچچە ياشلاردىكى ئىلمىلىك كىشى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئابدۇللاھ بىلەن نۇرئەھمەد «مىللىي ئىنقىلاب كومىتېتى» نى قۇرغان. ئۇلارغا ئاتۇشلۇق سابىت داموللام قوشۇلغان. سابىت داموللام بىر مۇدەررىس ۋە سابىق ھاكىم ئىدى. ئۇ چەتئەللەردە ساياھەتتە بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى، تۈركىيە، مىسىر ۋە ھىندىستانغا بارغان. بۇ كومىتېت كوممۇنىزمغا، خرىستىئانلىققا، تۇڭگانلارغا ۋە خەنزۇلارغا قارشى ئىدى. ئۇنىڭ ئەزالىرى 300 گە يەتكەن ۋە 50 دانە كونا تىپتىكى مىلتىقى بار بولغان. 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بۇ كومىتېت ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەسىس قىلدى. سابىت داموللام رەئىس[1]، مەتىمىن بۇغرا ئەسكىرىي قوماندان بولغان.

بۇ ھەرىكەتتىكى يەنە بىر مۇھىم سىما قۇمۇللۇق يولۋاسخاننىڭ بۇرادىرى غوجانىياز ھاجى، ئۇنىڭ سالاھىيىتى تۆپەيلى ئۇيغۇر جەڭچىلەر ئۇنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى رەھبىرى دەپ قارىغان. ئەمما غوجا نىياز ھاجى ئۆزىنىڭ زادى قايسى تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىنى ئېنىق قارار قىلالمىغان. دەسلەپتە ئۇ ماجۇڭيىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. كېيىن شېڭ شىسەي بەرگەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىكى ۋەزىپىنى قوبۇل قىلغان. ئەمدىلىكتە بولسا ئايرىلغان ئۇيغۇر ھۆكۈمىتى ئۇنى رەئىس (زۇڭتۇڭ) بولۇشقا تەكلىپ قىلغان.

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى خوتەن فەتھى قىلىنىپ، شەرىئەت قانۇنى يۈرگۈزۈلدى ۋە جۇڭگولۇقلار ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. شەھەردىكى شوتلاندىيەلىك دىن تارقاتقۇچىلار قوغلاندى ۋە كەشمىردىن كەلگەن نۇرغۇنلىغان ھىندى جازانىخورلار ئۆلتۈرۈلدى. بىر ئايدىن كېيىن خوتەن ئەمىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق بوستانلىقلارنى كونترول قىلدى. قەشقەر سىرتىدىكى گارنىزون بۇنىڭدىن مۇستەسنا. ئاندىن 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇلار كومىتېتتىكى سودىگەرلەر ئوتتۇرىغا قويغان مۇسۇلمان ھاكىمىيىتىدە سودا مۇئامىلىسى قانداق بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن، سايلام ئېلىپ بېرىپ شەرقىي تۈركىستان تۈرك ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان. قەشقەرنى پايتەخت، شەرىئەتنى قانۇن قىلغان. ھىلال ئاي بىلەن يۇلتۇز چۈشۈرۈلگەن تۇغنى دۆلەت بايرىقى قىلغان ۋە ئۆزىگە خاس پۇلى بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

بۇ يېڭى جۇمھۇرىيەت (قىسقارتىلىپ ش ت ئى ج دېيىلىدۇ) نۇرغۇن جەھەتلەردىن ياقۇپ بەگ ئەمىرلىكىگە مەنىۋى ۋارىسلىق قىلغان.(36) ياقۇپ بەگكە ئوخشاش ئەنگلىيەدىن ياردەم تەلەپ قىلغان. قەشقەردىكى يېڭى كونسۇل كولونېل J. W تومسون گلوۋېر ھېسداشلىق قىلغان، ئەمما ئەنگلىيەنىڭ پەقەت نەنجىڭدىكى ھۆكۈمەتنىلا ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. دېھلىغا ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر ئۆمىكى قۇرۇق قول قايتقان. تۈركىيە ئېھتىيات قىلىپ يىراق تۇرغان. ئافغانىستان شاھى مۇھەممەد زاھىر ئۇلارغا قورال سېتىپ بېرىشكە قوشۇلغان ۋە دېگەندەكلا بىر ئاز تاپانچا كەلگەن. بۇ ھاكىمىيەت ئۆزىدىن

[1] بۇ ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى سابىت داموللام ئەمەس، مۇھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنۇم دېگەن كىشى ئىدى — مۇھەررىردىن.

باشقا شىنجاڭدىكى ئۈچ ئاساسىي كۈچ: ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت، تۇڭگانلار ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا دۈشمەن بولغاندىن تارتىپلا، ئۇلارنىڭ مەغلۇپ بولىدىغانلىقى پىشانىسىگە پۈتۈلگەندەك قىلاتتى.

مۇسۇلمان قوزغىلاڭچىلار خىيىم - خەتەرگە دۈچ كەلگەن ئىدى. ماجۇڭيىڭ قوشۇنى 1934 - يىلى 1 - ئايدا تۇدۇڭخابا دەرياسى بويىدا سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرىنىڭ ئېغىر زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، سېۋىن ھېدىنىدىن زومىگەرلىك بىلەن تارتىۋالغان ماشىنىلاردا شىمالىي قۇملۇقتىكى يولنى بويلاپ غەربكە قاراپ تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلىدى. دەرۋەقە ئۇلار خوتەن ئەمىرى رەھبەرلىكىدىكى تۇڭگانلارغا قارشى قوزغىلىپ چىققان ئۇيغۇر قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشتى. 2 - ئايدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىدا ئىلگىرىلىگۈچى قوشۇنلىرى قەشقەر بوستانلىقىغا كەلدى ۋە ش ت ت ئى ج رەھبەرلىرىنى تەختتىن چۈشۈشكە زورلىدى. دىمىسمۇ غۇجىنىياز ھاجى تۇنجى بولۇپ مەيداننى ئۆزگەرتتى. ئۇ سوۋېت چېگرىسىغا قېچىپ بېرىپ، شىڭ شىسەيگە قوشۇلۇشقا ۋەدە قىلىپ كېلىشىم ئىمزالىدى ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە ئەمەل ئالدى.

ھازىر ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى قەدىمىي شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئىككى مىڭ (2000) دىن كۆپرەك ئۇيغۇرنى ئۆلتۈردى. ئۇرۇش تازا قىزىۋاتقاندا، چىنىۋاغدىكى كونسۇل بىناسىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ تاماشا كۆرۈۋاتقان ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ رەپىقىسىنىڭ مۈرىسىگە ئوق تەگدى. بۇ خانىم تۇڭگانلارنىڭ ئۇيغۇر ۋە قىرغىزلارنىڭ قالايمىقان قوشۇنلىرىنى ھەيدەپ قوغلاۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇرغاندا، بىر تۇڭگان ئەسكەر ئۇنى ئاتقان ئىدى. ھۇدۇقۇپ تەمتىرەپ كەتكەن بەزى ئۇيغۇرلار كونسۇل ھويلىسىغا تامدىن ئارتىلىپ كىرىپ بىر مۇھاپىزەتچىنى ئۆلتۈردى ۋە تۆت نەپەر ئەنگلىيەلىكنى يارىلاندۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كېيىن ئۆلۈپ كەتكەن دوختۇرمۇ بار ئىدى.

يىراقراق جەنۇبتا شەرقىي تۈركىستان قوشۇنلىرى قىيىن ئەھۋالدا قالدى. ئۇرۇشتا ھەر ئىككى ياش ئەمىر ئۆلتۈرۈلدى. ئابدۇللاھنىڭ كاللىسى قەشقەردىكى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ سىرتىغا ئېسىلىپ سازايى قىلىندى. تۇڭگانلار خوتەنگە يېقىنلاشقاندا ئىنقىلابچىلارنىڭ رەھبىرى ئەمىر مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ دەسلەپ 3000 نەپەر ھىمايىچىسى بىلەن بىرلىكتە كېرىيەگە كەتتى. ئاندىن تېز قايتىپ كېلىپ، مەھرەملىرىنى تاشلاپ، بىر قانچە تايچاققا ئالتۇن يۈكلەپ كوئېنلۇن تاغلىرى ئارقىلىق ھىندىستان تەرەپكە ئۆتۈپ غايىپ بولدى.

4 - ئايدا ماجۇڭيىڭ ئۆزى 10 مىڭ كىشىنى باشلاپ قەشقەرگە كەلدى. ھازىر ئۇ ئىنتايىن ھېرىپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ تۇراقسىزلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولاتتى. ئۇ شۆھرەت ئۈچۈن يازدەم سوراپ ئەنگلىيە كونسۇلىنى قىسقا زىيارەت قىلدى ۋە قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلىنىمۇ زىيارەت قىلدى. ئەيچىن ۋۇنىڭ ئېيتىشىچە، سوۋېت كونسۇلى ئۇنى باشلىغان ئىشنىڭ تامامەن بىر ئۈمىدسىز ئىش (مەغلۇپ بولىدىغان ئىش) ئىكەنلىكىگە قايىل قىلىپ، ئۇنىڭغا قېچىش يولى كۆرسەتكەن. 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۇ ئادەملىرىگە شەھەردىن چېكىنىش بۇيرۇقى چۈشۈرۈپ، دادا بىر ئانا باشقا ئۇكىسىنىڭ قوماندانلىقىدا يۆتكىلىشنى بۇيرىغان، ئەمما شۇ كۈنى كەلگەندە ئۆزى ئۇلارغا قوشۇلمىغان. رۇسىيە كونسۇلىدىن بىر - ئىككى ئادەمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەللىك كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەردىن ئايرىلىپ ئەركەشتامدا چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەن. كېيىن غايىپ بولغان.

ماجۇڭيىڭنى بېيجىڭدا، ھىندىستاندا، ياكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى مىلتارىست جەمەتى ئائىلىسىدە ئىمىش دېگەندەك سۆز - چۆچەكلەر بولغان. بىر يىلدىن كېيىن پېتېر فلېمىڭ ئۇنىڭ بىر پارچە سۈرىتىنى كۆرگەن. سۈرەتتە ئۇ قىزىل ئارمىيىنىڭ ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ئوفىتسېر فورمىسىنى كىيگەن. تۇرقىدىن تېنى ساغلاملىقى چىقىپ تۇرغان، ئۇ موسكۋادىن خوتەندىكى تۇڭگان قوشۇنلىرىغا ئۆز قولى بىلەن مەكتۇپ يازغانمىش.(37) 1936 - يىلىنىڭ باشلىرىدا بەزىلەر ئۇنى موسكۋادا كۆرگەن. ئەمما ئىككى يىلدىن كېيىن ستالىننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان دەپ قارىلىدۇ.

ھەممەيلەننىڭ قارىشىدا بۇۋاق گېنېرال بىر سىر بولۇپ، بەلكى ئۆزىگە نىسبەتەنمۇ شۇنداق بولىشى مۇمكىن، ئۇنى ياپون ئىشپىيونى، موسكۋا جاسۇسى، ئەنگلىيەنىڭ ھىندىستاندىكى كۆز - قۇلىقى دېگەندەك خىلمۇ خىل تەسۋىرلەشلەر بار. ئۇنىڭ ھەقىقى غايىسى بولسا يېڭى تېمۇرلەڭ بولۇش خىيالىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بولىشى مۇمكىن. گېرمانىيەلىك ئېنژېنېر گېئورگى ۋاسېل ئۇنى ئىچكى ئاسىيانىڭ تىپىك مەھسۇلاتى دەپ قارايدۇ. «ئۇ غەلىبە قىلسا تارىخىي قەھرىمان، مەغلۇپ بولسا ھاياتى تۈرمىدە ئاخىرلىشىدىغان يېرىم قوماندان ۋە يېرىم قاراقچى تىپىدىكى كىشىلەرنىڭ بىرىدۇر».(38)

شېڭ شىسەي ھازىر شەرقىي تۈركىستان ئۆلكىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ كەلدى. ئەمما توغرىسىنى ئېيتقاندا، ئۇ ئۇلارنى رۇسىيەلىكلەرنىڭ قولىغا تاپشۇردى. كۆرۈنۈشتىكى ۋەزىيەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن بەزى ئۇيغۇر باشلىقلارنى ئۈستۈرۈپ يۇقىرى ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىدى. رەسمىي سورۇنلاردا خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى «سەللە باش» (چەنتۇ) دەپ ئاتىشى چەكلەندى. ئۇنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» دېگەننىڭ تەرجىمىسىنى ۋېيۋېر (weiwuer) دەپ ئاتايدىغان بولدى. تۇڭگان ئارمىيىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى جەنۇبى يولدىكى ئۇيغۇر دېھقانلارنى بوزەك قىلىپ، پات - پات ھەربىي ھۇجۇم قوزغاپ تۇراتتى. ئەمما 1937 - يىلى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشقا بىر قوشۇنلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ ئاقسۇنى تىنجىتتى. بۇ جەنۇبتىكى تۇڭگانلار ئۈچۈن يېتەرلىك بولدىكى، ئۇلار قۇمغا سىڭىپ كەتكەن سۇدەك تەلتۆكۈس يوقالدى.

1935 - يىلى سودا ۋەزىپىسى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ ساياھەتتە بولغان ئەنگلىيەلىك دىپلومات ئېرىس تېيچمەن ئىشلارغا ئومۇمەن جۇڭگولۇقلار نۇقتىئىنەزىرىدە قاراپ، شىنجاڭ جۇڭگوغا قايتقاندىن كېيىنكى ئەھۋالنى مۇنداق يازغان: «مەن تۈركلەرنىڭ جۇڭگولۇقلار ھاكىمىيىتىنى قارشى ئالغانلىقىدىن خۇش بولدۇم. جۇڭگولۇقلارنىڭ مېتودى بىزنىڭكىدەك ئەمەس، تۈركىستاننى زىيارەت قىلغان چەتئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى جۇڭگولۇقلار ھاكىمىيىتىنى خالىغانچە تەنقىد قىلىشى باشقا ئۆلچەملەردە ئادەتكە ئايلانغان. ئەمما، ئومۇمەن ئېيتقاندا، جۇڭگولۇق خەنزۇلارنىڭ ئۆز مۇستەملىكىلىرىنى ئىدارە قىلىشتا تالانتى بار. تۈرك دېھقانلار يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە قارىغاندا جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بەكرەك ياخشى ياشىشى مۇمكىن».(39)

شېڭ شىسەينىڭ ئارقا تەرەپتىن ئىشكىنى ئېچىپ بېرىشى بىلەن كرېمىل (Kremlin) بارلىق پاراكەندىچىلىكلەر 1931 - يىلى باشلانغان قومۇلغا قىزىل ئارمىيەنىڭ بىر ئەترىتىنى ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ياپونلۇقلارنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى توسۇش ۋە شىنجاڭنى ئادەتتىكى خوجايىن جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن ئايرىم تۇتۇش ئىدى. ئۈرۈمچىگە يېقىن بىر جايدا «يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى» ياساش زاۋۇتى دېگەن يالغان نىقاب ئاستىدا سوۋېت ئايروپىلانلىرىنى ياسايدىغان بىر يۈرۈش زاۋۇتلار قۇرۇلدى. ئەنگلىيە مۇستەملىكىسى ھىندىستان بىلەن رىقابەتلىشىپ، ئۇلارنىڭ بازارلىرىنى ياتقۇزىۋېتىش ئۈچۈن ئەرزان باھادا سوۋېت ماللىرى تۈركۈملەپ كىرىشكە باشلىدى. ستالىن شېڭ شىسەيگە بەرگەن ياردەملىرىنى تولۇق قايتۇرىۋالغانلىقىنى، كان ئېچىش ھوقۇقى، نېفىت ۋە توك بىلەن تەمىنلەش، ترانسپورت ئىشلىرىنى ئۆز قولىغا ئالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئىدى.(40) بايلىقلارنىڭ خەقنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىگە چىدىمىغان شېڭ شىسەي ئۆزى ئىمزالىغان خىلمۇ خىل شەرتنامىلەرنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق بولغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئەمما ئۇ 1938- يىلى موسكۋانى زىيارەت قىلغاندا مولوتوۋنىڭ داچىسىدا ھاراق زىياپىتىگە داخىل بولغاندا ماركسىزم تەلىماتىنى قوبۇل قىلىپ سوۋېت كومپارتىيىسىگە كىردى. شىنجاڭ ئۇزاقتىن بۇيان جۇڭگونىڭ غەربتىكى ياۋايىلارغا قارشى تۇرۇشتىكى قالقان ئۆلكىسى بولغان بولسا، ئەمدىلىكتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرققە ۋە ياپونىيەگە قارشى قالقان ئۆلكىسى بولدى.

1941 - يىلى 4 - ئايدا ياپونىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاپ، شىنجاڭنىڭ كرېمىل سارىيى نەزىرىدىكى نەرقىنى تۆۋەنلەتتى. شېڭ شىسەي مەخپىي ھالدا گومىنداڭغا مۇراجىئەت قىلىشقا باشلىدى. ئىككى ئايدىن كېيىن گىتلېر غەربتىن رۇسىيەگە تاجاۋۇز قىلدى. ئۇنىڭ تانكا قىسىملىرى شۇ قەدەر تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلەۋاتاتتىكى، خۇددى رۇسىيە بەلكىم تۈگىشىدىغاندەك قىلاتتى. سودا پۈتتى، 1942 - يىلى شېڭ شىسەي رۇسىيەدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۆزىنى جۇڭگونىڭ قۇچىقىغا ئاتتى. رۇسىيەگە ئۈچ ئاي ۋاقىت ئىچىدە بارلىق ئەسكەر ۋە مەسلىھەتچىلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كېتىشنى ئېيتتى. شىڭ ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ سوۋېتپەرەسلەرنى تازىلاشقا باشلىدى. قىيىن - قىستاققا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئارىسىدا ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنىسى ماۋزېمىنمۇ بار ئىدى. ئۇ 1938 - يىلى شېڭ شىسەي سوۋېت بىلەن ئاپاق - چاپاق بولۇپ تۇرغاندا ئۇنىڭ يېنىغا خىزمەتكە ئەۋەتىلگەن.

ئەمما شېڭ شىسەي بۇ سىياسىي پاي چېكى بازىرىدا ئويۇننى ئىنتايىن تەسلىكتە ئويناۋاتاتتى ۋە چوتنى خاتا سوققان ئىدى. گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى شېڭ شىسەينىڭ ئۆيىگە كېلىشكە باشلىغان شۇ مىنۇتتا، رۇسىيە ستالىنگراد ئۇرۇشىدا تارىخى غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ نېفىتىگە مۇھتاج بولمايدىغان رۇسىيەلىكلەر بارلىق خادىملىرىنى چېكىندۈرۈپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇنى بىلگەن يېڭى كەلگەن مىللەتچىلەر شېڭ شىسەينى ھوقۇقىدا جىم قويمايتتى.

شىڭ شىسەي 1943 - يىلى ياپونىيەنىڭ جۇڭگوغا قوزغىغان ئومۇمىيۈزلۈك تاجاۋۇزىدىن پايدىلىنىپ يەنە بىر قېتىم تازىلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇردى. بۇ قېتىم ئۇ يەنە قىزىل ئارمىيىنىڭ ئارىلىششىنى تەلەپ قىلدى، ئەمما جاۋاب كەلمىدى. ئاخىرىدا ھېچ بولمىغاندا بىر جاۋاب كەلدى. لېكىن بۇ جاۋاب باشقا بىر تەرەپتىن يەنى ھازىر چوڭچىڭدا تۇرىۋاتقان مىللىي ھۆكۈمەت تەرەپتىن شىڭ شىسەينى يېڭى ۋەزىپىگە — ئورمانچىلىق ۋە يېزا ئىگىلىك مىنىستىرى بولۇشقا چاقىرغان جاۋاب ئىدى.

غۇلجا شەھىرىدىكى خەلق باغچىسىنىڭ ئىچىدە دەرىزە ئەتراپى ۋە نوكەش گىرۋەكلىرى كۆك رەڭلىك كاھىش بىلەن ئىسلامىي ئۇسلۇبتا زىننەتلەنگەن، ئىككى قەۋەتلىك بالكونلۇق كۆركەم بىر بىنا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. بۇ بىنانىڭ ئارقىسىدا ئۈستى ئوچۇق سەھنىگە ئوخشايدىغان ئۇزۇن بىر ھويلا بار ئىدى. ھەممە نەرسە ئۆز پېتى (رېمونت قىلىنماي) ساقلانغان ئىدى. ھويلا ئىچىدىكى كىچىك ئارخېئولوگىيە مۇزېينى بىر ئاز كىشىلەر زىيارەت قىلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. بۇ بىنا شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان بىردىنبىر دېموكراتىك ھاكىمىيەتنىڭ ئىلگىرىكى قوماندانلىق شتابى ئىدى.

يىراقراق تەرەپتىكى مۇزېينىڭ تاملىرىغا چاپلانغان چوڭ - كىچىك رەڭسىز فوتوگرافلاردا جۇل - جۇل كىيىملىك ئەسكەرلەر، پۇتبول كوماندىسى قىياپىتىدە تۇرغان ھەر مىللەت كىشىلىرى ۋە ئوفىتسېرلەرنىڭ ئاياللىرى بىلەن بىللە تۇرغان چاغدىكى نەق مەيدان خاتىرىلىرى بار ئىدى. دەرەخلىك بىر يول بىر قىسمى كەڭرى پەشتاقلىق ۋە بىر ئاز ئېگىز قىلىپ تاش بىلەن قوپۇرۇلغان قەبرىستانلىققا باشلاپ باراتتى. بۇ يەردە توققۇز قەبرە تىزىلىپ ياتقان بولۇپ، قەبرە تېشىغا ئۇلارنىڭ ئىسمى يېزىلغان ۋە سۈنئىي گۈللەر قويۇلغان. قەبرىلەرنىڭ ئالدىدىكى بىر تۆۋرۈككە ماۋجۇشىنىڭ بېغىشلىما سۆزى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە يېزىقتا يېزىلغان. بۇلار 1944 - يىلى 11 - ئايدا شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىنقىلاب قىلىش بىلەن قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىدىن قالغان يالدامىلاردۇر.

گەرچە شىڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ زورلۇق زومبۇلۇقى كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار مۇسۇلمانلار ئارىسىغا غەليان ئۇرۇقى چېچىپ قويۇپ كەتتى. شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ساقچى باشلىقى 400 دىن كۆپرەك سىياسىي مەھبۇسنى ئوجۇقتۇرىۋېتىش ئۈچۈن، ھوقۇقنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ئارقىغا سوزغاندا ئاۋامنىڭ كۆڭلى قاتتىق بىئارام بولدى. ئۇيغۇرلار ھازىر ئورۇنلاشقان كۆپ ساندىكى قوشۇنلارغا ۋە يەرلەشكەن نامرات خەنزۇ دېھقانلارغا ئىنتايىن نەپرەت بىلەن قارايتتى. گومىنداڭچى ھۆكۈمرانلار خۇددى شىڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ قول - چوماقچىلىرىغا ئوخشاشلا ئەزگۈچى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىچى ئىدى. مال باھاسى ئۆرلەپ كەتكەن، ئىقتىساد ۋەيران بولغان ئىدى.

بۇ قوزغىلاڭ قارىماققا بىر قانچە يىللاردىن بۇيان شىمالدىكى يايلاقلاردا بۇلاڭچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان قازاق كۆچمەن چارۋىچىلاردىن باشلانغاندەك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتىدىن قېچىپ كەلگەنلەر ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆي قۇشلىرى ۋە چارۋا ماللىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە رازىكى، ئۇنى ھەرگىزمۇ دۆلەتكە (كوللېكتىپقا) تاشلاپ بەرمەيتتى. ھازىر ئۇلار گومىنداڭغىمۇ ھېچ تۇتۇق بەرمەيۋاتاتتى. قازاق قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەر ئۆزلىرىنىڭ تالانتلىق رەھبىرى ئوسمان باتۇرنىڭ يېتەكچىلىكىدە موڭغۇلىيەگە يېقىن ئالتاي تاغلىرىدىن باشلاپ ئىلى ۋادىسىغىچە، شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغىچە ھەر يەرگە يېيىلدى. ئوسمان باتۇرنى ئەركىنلىك جەڭچىسى دېگەندىن كۆرە باندىت دېگەن تۈزۈك. ئەمما ئۇ ئادەتتىكى قوشۇنلىرى بىلەن كىچىك - كىچىك ئۇرۇشلارنى قىلىپ ھەقىقەتەن قالتىس غەلىبىلەر قازانغان ئىدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، رۇسىيەدە ئوقىغان ئۇيغۇرلار 1943 - يىلى ئالماتادا قۇرغان «شىنجاڭ تۈركىي خەلق مىللىي ئازاتلىق كومىتېتى» ئىنقىلاب ئۈچۈن زېمىن ھازىرلىغان. قازاق قوشۇنلىرى كېيىنكى كۈز پەسلىدە ئىلى ۋادىسىغا كەلگەندە، يەرلىك ئۇيغۇرلارمۇ يېزا قىشلاقلارنى ئالغان. 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قازاقلار بىلەن ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ غۇلجىنىڭ شەرقىدىكى نىلقىدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ گارنىزونىغا ھۇجۇم قىلغان. ئاندىن قورقۇپ كەتكەن ھۆكۈمەت خالىغانچە كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىۋاتقان ۋە ئېتىۋاتقان غۇلجىنىڭ ئۆزىگە قاراپ ئىلگىرىلىگەن.(41) بۇ يەردىكى نىلقا بىرىگادىسى ئوتتۇرا تەبىقىدىن كېلىپ چىققان، موسكۋادا ئوقىغان ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىغا كىرىشكە قوشۇلغان. ئەخمەتجان قاسىمي كوممۇنىست دېيىلىپ شىڭ شىسەي تۈرمىسىدە ياتقان. ئۇنىڭ چەتئەلدىكى

ئازاتلىق كومىتېتىنىڭ ۋەكىلى بولىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئۇ ھەقىقىي پرولېتارىيات ئۇرۇشى قوزغاشنى، ھەممە مىللەتكە (ھەتتا خەنزۇلارغىچە) ئوخشاش قوۋچاق ئېچىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ نۇقۇل ئىسلامىي ياكى تۈركى فرونت بولۇپ قېلىشىنى چەكلىگەن ئىدى.

غۇلجىدا قوزغىلاڭچىلار ھۆكۈمەت ۋە ساقچى ئىدارىسىنى، ئېلېكتىر ئىستانسىسىنى قولغا ئالدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئىنتىقام ئېلىش ئىشلىرى مەخپىي باشلاندى. ئۈرۈمچىدىكى ئەنگلىيە كونسۇلى خادىمىنىڭ ئېيتىشىچە، خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈش دەسلەپتە ئازراق بولۇپ، كېيىن ئەۋجىگە چىققان. خەنزۇ ئەسكەرلەر ۋە ئاممىۋى مەمۇرلار ھەممىسى دېگۈدەك ئۆلتۈرۈلگەن. شىڭ شىسەينىڭ يۇرتى مانجۇرىيەدىن كەلگەنلەر خەنزۇلاردىن قالسىلا ئاسان ھۇجۇمغا ئۇچرايدىغان نىشانلاردىن بولغان. ئەڭ بىخەتەر قالغانلار گېنېرال زوزۇڭتاڭنىڭ بارگاھىدىن قېلىپ قالغانلارنىڭ نەسلى بولۇپ، كۆپىنچىسى «تۇل خوتۇن ۋە ئېيىپتىنى ساتىدىغانلار» ئىدى. ئاياللار ۋە بالىلار ھەر زامان كەچۈرۈم قىلىنغان.

11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلىنىپ، ئاق ھىلال ئاي ۋە يۇلتۇز چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق باغچىدىكى باش شتاپ بىناسى ئۈستىدە جەۋلان قىلدى. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ نامدىكى رەھبىرى ئىلىخان تۆرە (ئۆزبېك) بولسىمۇ، ئەمما ھەقىقىي ھوقۇق ئەخمەتجان قاسىمىينىڭ قولىدا ئىدى. قازاقلار ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە بۇ يەردە يەنە قىرغىزلار (سوۋېت كولخوزىدىن قاچقانلار)، موڭغۇللار، شىبە قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر، بۇندىن 180 يىل ئىلگىرى چىيەنلۇڭ ھاكىمىيىتى دەۋرىدە قەيقالغان قالدۇق چېرىكلەرنىڭ ئەۋلادلىرى قاتارلىقلار بار ئىدى. يەنە رۇسلارمۇ بار ئىدى. ئىلى ۋادىسى سوۋېت قازاقىستان بىلەن خوشنا ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ، ياقۇپ بەگ زامانىدا چار پادىشاھ بۇ يەرنى ئون يىل يۇتۇۋالغان ئىدى.

سوۋېت كومپارتىيىسىنىڭ ئىنقىلابقا قانچىلىك دەرىجىدە ياردەم قىلغانلىقى ھەققىدە تارىخچىلار تالاش - تارتىش قىلىشقان. گەرچە سوۋېت ھۆكۈمىتى ئېتىراپ قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما 1967 - يىلى 5 - ئايدا تاشكەنت رادىئوسىدىن ئاڭلىتىلغان ئۇيغۇرچە خەۋەردە قورال - ياراق ۋە «تەربىيىلەنگەن يېتەكچى كادىرلار» نى رۇسلارنىڭ ئەۋەتكەنلىكى ئاشكارىلانغان. قوزغىلاڭچىلار رۇسچە نۇسخىدىكى ھەربىي فورمىلارنى كىيگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا رۇسچە «شەرقىي تۈركىستان رېسپوبلىكىسى» دېگەننىڭ قىسقارتىلمىسى سلاۋيان يېزىقىدا VTR دەپ يېزىلىپ بەلگە قىلىنغان. ھەتتا شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، ئادەتتىكى كىشىلەر، ھەقىقىي قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەر دۈشمەنلەرنىڭ يۇرتىنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى، قېرىنداشلىرىنى خارلىغانلىقى دىن ۋە ئۆرپ - ئادىتىنى ئاياغ - ئاستى قىلغانلىقى ئۈچۈن غەزەپلىنىپ ئۇرۇش قىلىش غەيرىتىگە كېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا ئىدېئولوگىيە ۋە «سىياسىي تەربىيە» مۇ بىر ئاز تەسىر قىلغان. ئۈرۈمچىدىكى ئەنگلىيە كونسۇلى يېزىپ قالدۇرغان بىر خەۋەر بۇگۈنكى كۈندىن ئالدىن بىشارەت بەرگەندەك كۆرۈنىدۇ.

«جۇڭگولۇق نوپۇزلۇقلار قوبۇل قىلالمايدىغان بىر پاكىت شۇكى، مەيلى بۈگۈنكى نارازىلىق ياكى كەلگۈسىدىكى زور يانغىن بولسۇن، بۇلارنى تاشقى سەۋەب ياردىمىدە تولۇق چۈشەندۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق، شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېتەرلىك سەۋەبلەر بار.»(42)

1944 – 1945 - يىلى قىش پەسلىدە قوزغىلاڭچىلار گومىنداڭنىڭ زور قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ چېكىندۈردى. ئۈرۈمچىنى قورقۇنچ قاپلىدى. ئەنگلىيە كونسۇلى تەمكىنلىك بىلەن شۇنى كۆزەتكەنكى، جۇڭگو قوشۇنلىرى ئۆزلىرىنىڭ «ھەيران قالارلىق جەسۇر رەقىبى» قازاقلار بىلەن ئوخشاشمىغان ھالدا، شۋىرغان قىشنىڭ سوغۇقلىرىغا چىدىيالمىغان ئىدى. گەرچە ھەرەمباغدىكى بىر جۇڭگو ئىستىھكامىنى 8000 ئەسكەر چىڭ ساقلاپ تۇرىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما 1945 - يىل 1 - ئاينىڭ ئاخىرىدا پۈتكۈل ئىلى ۋادىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇرۇش دەھشەتلىك بولدى. ھەر خىل تەرەپلەرنىڭ مەھبۇسلارنى خارلىغانلىقى ئاڭلىنىپ تۇردى. ئوسمان باتۇر ۋە ئۇنىڭ قازاق قوشۇنلىرى قوشۇلۇپ سوۋېت چېگرىسىدىكى تارباغاتاي ۋە يىراق شىمالدىكى سارسۈمبىنى ئالدى. 1945 - يىلى 9 - ئايدا شىخودا قوزغىغان قايتۇرما ھۇجۇمدا قوزغىلاڭچىلار جۇڭگو قوشۇنلىرىنى قاتتىق تار مار قىلدى. بەلكى سوۋېت ئايروپىلانلىرى ياردەم بەردى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇلغا چېكىنىشكە تەييارلىنىۋاتقاندا ئۈرۈمچى ئاھالىسى (خەنزۇلار) شەرققە قاراپ قېچىشقا باشلىدى.

جەڭگە ماھىر قازاقلار باشچىلىقىدىكى جەڭچىلەر تارىمغا كەلگەندە، جاڭ كەيشى كرېملىغا ئۇرۇش توختىتىشقا كېپىللىك قىلىش ياكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىۋاتقان بۇ تاجاۋۇزلارنى مۇزاكىرە قىلىپ كۆرۈشى

ھەققىدە ئۇلتىماتوم ئەۋەتتى. ھەيران قالارلىقى شۇكى، ستالىن بۇنىڭغا قوشۇلدى. 1945 - يىلى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىرى ئەگەر شىنجاڭغا جۇڭگو ئىچىدە ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى بېرىلسە، ئايرىلىپ كېتىش نىيىتىدىن يانىدىغانلىقىنى ئېيتىپ سۆھبەتلىشىشكە ماقۇل بولدى. ھالبۇكى، جەنۇبتا ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتاتتى. بۇنىڭ كوممۇنىستلارنىڭ تاجاۋۇزى تۈپەيلى بولغانلىقى، ياكى دىندار مىللەتچىلەر باشچىلىقىدىكى ئىچكى ئىش ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

1946 - يىلى 2 - يانۋاردا ئېتىقاد، مەتبۇئات، يىغىلىش ۋە سۆز ئەركىنلىكى بېرىشكە ۋەدە قىلىنغان بىتىم ئىمزالاندى. ۋىلايەت ئەمەلدارلىرى تەيىنلەنمەستىن سايلىنىش كېرەك. ئۇيغۇر ۋە قازاق تىلى خەنزۇ تىلى بىلەن بىرلىكتە رەسمىي تىل بولىشى، خەنزۇ بولمىغانلار باشلانغۇچ مەكتەپتە ئۆز ئانا تىلىدا دەرس ئوقىشى، پەقەت ئوتتۇرا مەكتەپكە چىققاندىلا ئاندىن خەنزۇ تىلىنى دەرسلىكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈش كېرەك. باج نىسبىتى «خەلقنىڭ ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» ۋە «تۆلەش ئىقتىدارى» غا ئاساسەن بەلگىلىنىشى كېرەك. مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ ئەركىن تەرەققى قىلىشىغا يول قويۇش كېرەك. بىرلەشمە ھۆكۈمەت شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە يەرلىك سايلاپ چىققان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرىدىن 15 كىشىنىڭ ئىچىدىكى ئالتە نەپىرىنى بېكىتىش ھوقۇقىنى بەردى. باشقا 10 نەپىرىنى چوڭچىڭ تەيىنلەيدۇ. گومىنداڭ مىللىي ئارمىيىسىنىڭ قالدۇقلىرى ياكى ئۆلكىلىك «تىنچلىقنى قوغدىغۇچى ئالاھىدە قىسىم» بىلەن بىرلىكتە سانى 12 مىڭدىن ئاشمىغان ھالدا ئارمىيە ساقلاشقا رۇخسەت. ساقچى قىسىملىرىنى يەرلىك ئويۇشتۇرىدۇ ۋە باشقۇرىدۇ.

بىتىمنى ھەر ئىككى تەرەپ ماقۇل كۆردى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ رايوننى مەخپىي تىزگىنلەپ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. شۇنداقلا گومىنداڭ رەھبەرلىرىگە ئۆزلىرى تەسەۋۋۇر قىلغان پىشاڭنى، يەنى ياپون باسقۇنچىلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يېڭىۋاشتىن ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغان كوممۇنىست دۈشمەنلىرىگە قارشى كۈچ بەردى. كوممۇنىستلارغا كەلسەك، ئۇلار شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى دەسلەپكى كوممۇنىزم ئىنقىلابى دەپ ئىنتايىن ھۆرمەتلىگەن قىياپەتكە كىرىۋالدى. 1949 - يىلى 8 - ئايدا ماۋزېدۇڭ ئەخمەتجان قاسىمىغا «سىزلەرنىڭ بىر قانچە يىللىق كۈرەشلىرىڭىز پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر» دەپ بېغىشلىما يازدى.

قوزغىلاڭچىلار بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولغان گومىنداڭ گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ھازىر رەئىس بولدى ۋە ناھەقچىلىقنى ئوڭشاش ھەم سىياسىي جىنايەتچىلەرنى قويۇپ بېرىش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىنىڭ ئالدىدا شېڭ شىسەي مونوپول قىلىۋالغان سودا شىركىتىدە ساقلانغان 710 كىلوگىرام (25 مىڭ ounce) ئەپيۇننى كۆيدۈردى. ئۇنىڭ مىنىستىرلىرىنىڭ ئارىسىدا سابىق خوتەن ئەمىرى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا (ئۇ ھىندىستانغا قېچىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ گومىنداڭ پايتەختىگە بارغان) ئۇنىڭ سەپدىشى ئىيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن (ئۇ شېڭ شىسەيدىن قاچقان ئۇيغۇر زىيالىي ئىدى) ۋە بۇرھان شەھىدى (ئىلگىرى ئۈچ ھاكىمىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلغان تاتار سودىگەر. ئۇ 1955 - يىلىغا قەدەر كومپارتىيە ھاكىمىيىتى ئاستىدا ھوقۇق تۇتقان[1]) بار ئىدى.(43) 1947 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ نامايىشىدىن كېيىنلا جاڭ جىجۇڭنىڭ ئورنىغا مەسئۇد سەبرى رەئىس بولدى. ئۇمۇ ئوخشاشلا چەتئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ۋە ئىيسا يۈسۈپ ئالپتېكىنلەر بىلەن بىللە قايتىپ كەلگەن. ئەمما ئادەتتە كىشىلەر ئۇنى دۈشمەن بىلەن بىرلەشكەن دەپ قارايدۇ.

ئاتالمىش بىرلەشمە ھۆكۈمەت ساق تۇرالمىدى. شىنجاڭ يەنە بىر قېتىم غۇلجا بىلەن ئۈرۈمچى ئوتتۇرىسىدىكى بىر - بىرى بىلەن ئۈچەكەشكەن ھاكىمىيەت ئارىسىدا بۆلۈندى. ئۈرۈمچىدىكىلەر بولسا جەنۇبتىكى خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا تىرىشاتتى. ئىلگىرى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يۈرەكلىك قەدەم ئېلىپ مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا بىلەن ئىيسا ئالپتېكىن «يالقۇن» ۋە «ئەرك» ناملىق مىللىي ژۇرناللارنى نەشر قىلدى.

1947 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا جۇڭگودا كوممۇنىستلار ھۇجۇمغا ئۆتتى. قارىغاندا ئىچكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىشقا باشلىغاندەك قىلاتتى. 1949 - يىلى يازدا خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ چېگرىسىغا كەلدى. 25 - سىنتەبىر كۈنى گومىنداڭچىلار قارشىلىق كۆرسەتمەستىن تەسلىم بولدى.

ئەمما چوڭ ھوقۇقنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىكى بىر سىرلىق ۋەقە دىققەتنى تارتتىكى، بۇنىڭ ھازىرغىچە مۇۋاپىق ئىزاھاتى يوق، گومىنداڭ قوشۇنلىرى تەسلىم بولۇشتىن تەخمىنەن بىر ئاي بۇرۇن غۇلجا ھۆكۈمىتىنىڭ ئەخمەتجان قاسىمىي باشلىق

---

[1] بۇرھان شەھىدى ئۆمۈر بويى خىتاينىڭ غالچىلىقىنى قىلىپ 1989 - يىلى ئۆلگەن — مۇھەررىردىن.

رەھبەرلىرى پايتەختتە ئېچىلىدىغان جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ 1 - ئومۇمىي يىغىنىغا قاتنىششقا چاقىرىلغان بىر تەكلىپنامە تاپشۇرىۋالدى. ئۇلار قازاقىستاننىڭ ئالماتادا ئايرۇپىلانغا چىقىپ ئاندىن بېيجىڭغا بارماقچى ئىدى. كېيىن ئۇلار غايىپ بولدى. دېكابىر كەلمەستىن، كومپارتىيە ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئايرۇپىلاندىكىلەرنىڭ 27 - ئاۋغۇست كۈنى ئايرۇپىلاننىڭ مانجۇرىيەدىكى بىر تاغقا سوقۇلۇشى بىلەن قازاغا ئۇچراپ، ھەممەيلەننىڭ ئۆلگەنلىكى ئۇقتۇرۇلدى.

1979 - يىلى بىر ئىسمى نامەلۇم «ئىلگىرىكى بېيجىڭ ئوقۇغۇچىسى» قازاغا ئۇچرىغانلاردىن بىرىنىڭ نەۋرە قىزى ئاغزىدىن ئايرۇپىلاننى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ غەرەزلىك يوغۇشتۇرىۋەتكەنلىكىنى ئاڭلىغانلىقىنى ئېيتقان. ئەينى يىلدىكى ئاخبارات ساھەسى خەۋىرىگە قارىغاندا، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مائارىپ مىنىستىرى سەيپىدىن ئەزىزى «ئايرۇپىلاننىڭ مەنزىلگە يېتىپ بارغانلىقىدىن گۇمانلىنىدىغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ كېسەللىك سەۋەبىدىن شۇم پىشانە ھەيئەتلەر ئارىسىغا قوشۇلالمىغانلىقىنى ئېيتقان».(44) ئەخمەتجان قاسىمىي ئۇنى خاتىرجەم قىلماقچى بولۇپ، بىر خەنزۇنىڭ ئۇنىڭ بىلەن ھەمراھ بولۇپ بارىدىغانلىقىنى، كوممۇنىستلارنىڭ ئۆز ئادىمىنى ئۆلتۈرمەيدىغانلىقىنى ئېيتقان. سەيپىدىن ئىشەنمىگەن ۋە ئارقىدا قېلىپ قالغان. بۇ ئايرۇپىلان ۋەقەسىنىڭ بىر كۈتۈلمىگەن قازا ياكى غەرەزلىك يوغۇشتۇرۇش بولىشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ كۆڭلىگە ياقتى. چۈنكى ئۇ غۇلجا ئىنقىلابچىلىرىنى قورقۇتتى ۋە سوۋېتنىڭ شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتىگە زەربە بولدى. جۇڭگو كومپارتىيىسى كېيىن غۇلجا ھاكىمىيىتىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاپ مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى قولغا ئالدى.

ھېكايىنىڭ باشقا بىر ۋارىيانتىدا دېيىلىشىچە، ھېچ يەردە ئايرۇپىلان سوقۇلمىغان. شەرقىي تۈركىستان رەھبەرلىرىنى تاشكەنتتە (KGB) ك گ ب قولغا ئېلىپ موسكۋاغا ئەۋەتكەن ۋە بۇ يەردە «ئۇجۇقتۇرۇلغان.»(45) ئەنقەرەدىكى بىر ئۇيغۇر تارىخشۇناس بۇ بەش كىشىنىڭ ستالىن تەرىپىدىن باغلىنىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يىقىلىشىغا سەۋەب بولغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان. «بۇ ئاشكارلانغان مەخپىيەتلىكنى» دەيدۇ ئۇ: «سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، ئەينى چاغدا شەرقىي تۈركىستان رەھبەرلىرىنى قىيىن - قىستاققا ئالغان (KGB) ك گ ب ئوفىتسېرلىرىدىن بىرسى ماقالىسىدا يېزىپ نەشر قىلدۇرغان.» چەتئەلگە چىقىپ كەتكەن ئۇيغۇرلار موسكۋاغا بېرىپ ئۇ ئىشنى ئېنىقلىغان ۋە بۇ ئىشقا ئارىلىشىپ قالغان كرېملىنىنىڭ سابىق دوختۇرى بىلەن سۆزلەشكەن. دوختۇر ئۇلارغا بەش كىشىنىڭ چار پادىشاھنىڭ ئات ئېغىلىدا تۇتۇپ تۇرۇلغانلىقى ۋە شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتقان.(46)

غۇلجىدىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى كوماندىرى راخمانوۋ ئايرۇپىلاننىڭ قازاغا ئۇچرىغانلىقىنى ئاڭلاپ خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈپ ئىنتىقام ئېلىشقا بۇيرىغان ۋە 7000 كىشىدىن ئارتۇقراق خەنزۇ ئۆلتۈرۈلگەن. كومپارتىيە كەلگەندە ئۇلارمۇ ئىنتىقام ئېلىپ راخمانوۋ ۋە ئۇنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرگەن.

بۈگۈن، ئۇيغۇر مەكتەپ بالىلىرى بايراقلارنى كۆتۈرۈپ پىئونېرلىق قىزىل گالستۇكلىرىنى تاقاپ، ئىككى سەپ بولۇپ تىزىلىپ ئىلى «قەھرىمانلىرى» قەبرىستانلىقىغا بېرىپ قەبرىلەرگە گۈل قويىدۇ ۋە خاتىرە سۈرەتكە چۈشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆتۈش يولىدىكى بىر قۇرۇلۇش يېرىدە تېخىمۇ چوڭ ھەيۋەتلىك بىر قەھرىمانلار زىيارەتگاھى بىنا قىلىنماقتا. بۇ يېڭى قۇرۇلۇش بىر چۈشىنىكسىز ئىش. نېمە ئۈچۈن ھۆكۈمەت پۇل خەجلەپ ئانا ۋەتەنىدىن ئايرىلىشقا ئۇرۇنغان سوۋېتپەرەس بۆلگۈنچىلەرنى خاتىرىلىمەكچى بولىدۇ؟

بۇنىڭ جاۋابى شۇكى بۈگۈن كومپارتىيە ھۆكۈمىتى بۇ ۋەقەگە ئىككى بىسلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۇلار ئىلىدىكى مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىنى دەسلەپكى ئىنقىلابچىلار دەپ ماختاش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇلارنى مىللەتچى، ئىسلامچى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يالاقچىسى دەپ ئەيىبلەيدۇ. ئادەت بويىچە، تارىخ بۈگۈنكى مەقسەتلەرگە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ياسىلىۋاتىدۇ. بۇ يېڭى بىنا بەلكى 1944 - يىلى يۈز بەرگەن ئىشلارنى باشقىچە چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە لايىھەلەنگەن بولىشى مۇمكىن. ئېھتىمال ھەممىنىڭ ئاخىرىدا، ئىلى ئىنقىلابى ھېچقاچان جۇڭگوغا قارشى ئەمەس ئىدى، پەقەت گومىنداڭ «ئەكسىيەتچىلىرى» گىلا دۈشمەن ئىدى خالاس دېيىشى مۇمكىن. بەلكىم ئۇلارنىڭ ۋەتەننى ئازات قىلىشى، ئۇنى تېخىمۇ چىڭ قۇچاقلاش ئۈچۈن ئىدى دېيىشى مۇمكىن.

ئىزاھاتلار

(1) ئەيچىن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 4 – 43 - بەتلەر.

(2) مىللۋارد: «تاغ يولىنىڭ نېرىسى» 232 – بەت. يازغۇچى بۇ ناخشىنى خەنزۇلار كوچىمەنلەرگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن ئىجاد قىلغان بولىشى مۇمكىن دەيدۇ.
(3) هامادا: «شەرقىي تۈركىستاندا مىللىي ھەرىكەتلەرنىڭ يېيىلىشى» 30 - بەت. «شىنجاڭ خەرىتىلىرى» 1923 - يىلى.
(4) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى. 2000 - يىلى 3 - ئاي.
(5) جېرنېت: «جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخى» 617 - بەت.
(6) كابلى ۋە فرەنچ: «قاقاس چۆل» 218 - بەت.
(7) فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 37 - بەت.
(8) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 9 - 48 - بەتلەر.
(9) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 52 - بەت.
(10) ياكى ئۇنى ئېكسپېدىتسىيىچى نىكولاس روئېرىچ ئېيتقان.
فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 37 - بەتكە قاراڭ.
(11) ۋاسىل: «جۇڭگودىكى رۇس گۇندىپايلىرىم» 9 -97 - بەتلەر.
(12) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 59 - بەتلەر.
(13) فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 43 - بەت.
(14) لي كوك: «چىن تۈركىستاندىكى قۇمغا كۆمۈلگەن بايلىقلار» 104 - بەت.
(15) بۇ فوربېس نەقىل قىلغان ئېنژىنىر پېترۇ ئىدى. «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 8 - 57 - بەتلەر.
(16) كابلي ۋە فرەنچ: «قاقاس چۆل» 8 - 237 - بەتلەر.
(17) كابلي ۋە فرەنچ: «قاقاس چۆل» 2 – 241 - بەتلەر.
(18) كابلي ۋە فرەنچ: «قاقاس چۆل»241 - بەت.
(19) كابلي ۋە فرەنچ: «قاقاس چۆل» 244 - بەت.
(20) ئەيچېن ۋۇ يازغان «تۈركىستان قوزغىلىڭى»نىڭ 1984 - يىلى قايتا بېسىلغان نۇسخىسىغا دېرىۋ يازغان تونۇشتۇرۇش سۆزى. 6 Vi بەت.
(21) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 2 – 81 - بەتلەر.
(22) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 104 - بەت.
(23) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 139 - بەت.
(24) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 142 - بەت.
(25) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 149 - بەت.
(26) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 157 - بەت.
(27) ۋاسىل: «جۇڭگودىكى رۇسىيەلىك گۇندىپايلىرىم» 7 – 56 - بەتلەر.
(28) فلېمىڭ: «Tartaty دىن كەلگەن خەۋەرلەر» 291 - بەت.
(29) ۋاسىل: «جۇڭگودىكى رۇسىيەلىك گۇندىپايلىرىم» 3 – 102 - بەتلەر ۋە 115 - بەت.
(30) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى»83 - 179 – بەتلەر.
(31) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى»8 - 237 - بەتلەر.
(32) سكرنې: «جۇڭگوچە مەركىزى ئاسىيا» 86 - بەت.
(33) فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 114-بەت.
(34) بۇ ئىلتىماس 26 - فېۋرال كۈنى قاراقاشتا ئوتتۇرىغا چىققان. فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 75- بەت.
(35) ن. فتزمائۇرس فوربېسنىڭ «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 83 - بەتتىن نەقىل ئالغان.
(36) فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 114 - بەت.
(37) فلېمىڭ: «Tartaty دىن كەلگەن خەۋەرلەر»301 - بەت.
(38) ۋاسىل: نامسىز ماقالە. فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» دىن نەقىل ئېلىنغان. 126 - بەت.
(39) تېچمەن: «تۈركىستانغا سەپەر» 50 – 149 - بەتلەر.
(40) فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 146 - بەت.
(41) چېن: «شىنجاڭ ھېكايىسى» 212 - بەت.
(42) گ. تۇررال: فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» دىن ئالغان نەقىل 182 - بەت.
(43) فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 237 - بەتتە ئۇنى «[شىنجاڭدىكى] سىياسەتلەردىن ئامان قالغان پىشانىسى ئوڭ كىشى» دەپ تەسۋىرلىگەن.

(44) «يىراق شەرق ئىقتىسادىغا نەزەر» 1979 - يىلى 14 - سېنتەبىر. فورېبىس بۇنى «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 222 - بەتتە نەقىل قىلغان.
(45) «يەكشەنبىدە مۇستەقىللىق» 1992 - يىلى 19 - ئاپرېل.
(46) ئەركىن ئەكرەم. ھاجەتتەپە ئۇنىۋېرسىتېتى (تۈركىيە) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر تورىدا سۆھبەت «ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق» 8 - بەت.